

В. А. Круталевич, I. А. Юхо

ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА БЕЛАРУСІ (1917-1945 гг.)

*Данушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў юрыдычных і гістарычных спецыяльнасцей
вышэйшых навучальных устаноў*

2-е выданне

МІНСК
«БЕЛАРУСКАЯ НАВУКА»
2000

УДК [321+34](476)(091)(075.8)
ББК 67.99(4Бел)я73
К 84

Р э ц ен з ен т ы :

доктар гістарычных навук А. М. Сарокін,
доктар юрыдычных навук І. І. Марціновіч

ЗМЕСТ

Уступ.....7

Г л а в а 1

**Расійская рэвалюцыя 1917 г. і нацыянальна-дзяржаўнае
самавызначэнне Беларусі**

§ 1. Устанаўленне савецкай улады на Беларусі.....	9
§ 2. Утварэнне Заходняй вобласці.....	12
§ 3. Беларускі з'езд (кангрэс).....	15
§ 4. Акупацыя Германіяй Беларусі. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі.....	21
§ 5. Нацыянальная палітыка Аблвыканкомзаха.....	23
§ 6. Абвяшчэнне Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі	31
§ 7. Першы Усебеларускі з'езд Саветаў. Прыняцце Канстытуцыі	34

Г л а в а 2

Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка

§ 1. Утварэнне Літоўска-Беларускай Рэспублікі.....	42
§ 2. Дзейнасць урада Літоўска-Беларускай Рэспублікі.....	47
§ 3. Ліквідацыя Літоўска-Беларускай Рэспублікі.....	56

Г л а в а 3

Нацыянальна-адраджэнскі рух у новых умовах

§ 1. Прапольская арыентацыя.....	63
§ 2. Арыентацыя на краіны Антанты.....	71

Г л а в а 4

Аднаўленне Беларускай Савецкай Рэспублікі

§ 1. Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці ССРБ.....	78
§ 2. Рэўкомы.....	85
§ 3. Прэлімінары (папярэдні) Рыжскі дагавор.....	89
§ 4. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў. Дапаўненні да Канстытуцыі.....	91

Г л а в а 5

Рыжскі мірны дагавор

§ 1. Удзельнікі мірных перагавораў.....	99
§ 2. Статус ССРБ як удзельніцы мірных перагавораў.....	101

Г л а в а 6

Ваенна-палітычная сітуацыя на Беларусі ў 1921—1922 гг. Дзяржаўнае будаўніцтва

§ 1. Супярэчнасці пераходнага перыяду.....	106
§ 2. Узброеныя антысавецкія фарміраванні.....	108
§ 3. Стварэнне часовых надзвычайных органаў.....	110
§ 4. Карныя меры.....	112
§ 5. Стабілізацыя становішча.....	114

Г л а в а 7

Беларуская палітычная эміграцыя ў новых умовах

§ 1. Спробы кансалідацыі сіл.....	118
§ 2. Роспуск урада БНР.....	120

Г л а в а 8

ССРБ — адна з заснавальніц Саюза ССР

§ 1. Прававыя формы ўзаемаадносін ССРБ і РСФСР да ўтварэння СССР.....	124
§ 2. Барацьба дзвюх плыняў: аўтанамізацыя нацыянальных рэспублік ці раўнапраўе?.....	130

§ 3. Абвяшчэнне СССР.....	133
§ 4. Увядзенне ў дзеянне першай саюзнай Канстытуцыі.....	137
§ 5. Падзел паўнамоцтваў Саюза і саюзных рэспублік.....	140

Г л а в а 9

Дзяржаўнае будаўніцтва ва ўмовах шматукладнасці эканомікі і лібералізацыі палітычнага рэжыму (1921-1929)

§ 1. Агульны стан эканомікі і культуры.....	144
§ 2. Удасканаленне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення. Узбуйненне БССР.....	146
§ 3. Канстытуцыя Беларускай ССР 1927 г.....	158
§ 4. Судовыя і пазасудовыя карныя ўстановы.....	162
§ 5. Станаўленне права.....	167

Г л а в а 10

Дзяржаўнае будаўніцтва ва ўмовах карэнных палітычных і сацыяльна-эканамічных змен (1930—1938)

§ 1. Агульны стан эканомікі БССР.....	174
§ 2. Вышэйшыя і мясцовыя органы дзяржаўнай улады.....	177
§ 3. Новыя радыкальныя пераўтварэнні адміністрацыйна-тэрытарыяльнай будовы.....	183
§ 4. Развіццё федэратыўных адносін. Узмацненне цэнтралісцкага пачатку.....	188
§ 5. Канстытуцыя СССР 1936 г. і Канстытуцыя Беларускай ССР 1937 г.....	189
§ 6. Суды і пазасудовыя рэпрэсіўныя ўстановы. Пракуратура.....	193
§ 7. Змены ў праве.....	196

Глава 11

Беларуская ССР пад час другой сусветнай вайны (1939-1945)

§ 1. Заходняя Беларусь у саставе Польскай дзяржавы.....	201
§ 2. Пачатак другой сусветнай вайны. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з Беларускай ССР.....	208
§ 3. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941 — 1945 гг.....	215

§ 4. Другі Усебеларускі кангрэс.....	220
§ 5. Партызанскі рух.....	224
§ 6. Вызваленне Беларусі.....	227
§ 7. Права.....	231
§ 8. БССР — адна з заснавальніц Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.....	234
Бібліяграфія.....	236

УСТУП

Гісторыя дзяржавы і права Беларусі як навуковая і вучэбная дысцыпліна з'яўляецца юрыдычнай навукай, але разам з тым і арганічнай часткай агульнай гісторыі народа, яго культуры. Без грунтоўнага ведання гісторыі дзяржаўных структур улады і разумення дзеяння ўсяго дзяржаўнага механізма нельга кіраваць дзяржаўным апаратам і забяспечыць падрыхтоўку свядомых будаўнікоў свабоднага грамадства. Гістарычны аналіз заканадаўства неабходны як для правільнага ўсведамлення дзеючых норм права (гістарычнае тлумачэнне закону), так і для крытычнай ацэнкі застарэлых норм.

Рэспубліка Беларусь з прыняццем 27 ліпеня 1990 г. Дэкларацыі аб сваім дзяржаўным суверэнітэце, у якой урачыста абвешчаліся вяршэнства, самастойнасць і паўната дзяржаўнай улады рэспублікі ў межах яе тэрыторыі, апынулася ў складаным палітычным становішчы, бо значная частка яе насельніцтва аказалася слаба падрыхтаванай да незалежнага дэмакратычнага дзяржаўнага жыцця. Такое становішча склалася таму, што на працягу некалькіх стагоддзяў абмяжоўвалася беларуская культура, замоўчвалася або скажалася гісторыя беларускай дзяржаўнасці і права.

Прыняцце новай Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь (1994) (з папраўкамі і дапаўненнямі 1996 г.), якая фунтуецца на неад'емным праве беларускага народа на самавызначэнне і абпіраецца на шматвяковую гісторыю развіцця беларускай дзяржаўнасці, сведчыць аб неабходнасці грунтоўнага вывучэння гістарычнага шляху, што прайшла наша дзяржава ад першых канстытуцыйных ак-

РАСІЙСКАЯ РЭВАЛЮЦЫЯ 1917 г. І НАЦЫЯНАЛЬНА-ДЗЯРЖАЎНАЕ САМАВЫЗНАЧЭННЕ БЕЛАРУСІ

§ 1. Устанаўленне савецкай улады на Беларусі

таў да сучаснасці. Асабліва важнае значэнне мае гісторыя дзяржаўна-прававога будаўніцтва ў перыяд з 1917 па 1945 г., бо нельга зразумець вялікіх пераўтварэнняў, што адбыліся ў нашым грамадстве і дзяржаве, без аналізу ўсёй сукупнасці гістарычных падзей, тых поспехаў, недахопаў і злоўжыванняў, якія адбываліся ў нашай дзяржаве.

Вывучэнне гісторыі дзяржавы і права Беларусі патрэбна беларускаму народу для ўсведамлення свайго нацыянальнага светапогляду, вызначэння месца сярод народаў свету. Усе славянскія народы ўжо даўно маюць распрацаваныя гісторыі сваіх дзяржаў і права. Для беларускага народа толькі цяпер з'явілася магчымасць даследаваць, вывучаць і выкладаць гісторыю дзяржавы і права Беларусі ва ўсёй яе паўнаце, без скажэнняў і ідэалагічнага махлярства. Асабліва многа скажэнняў і фальсіфікацыі рабілася пры асвятленні гісторыі дзяржавы і права Беларусі савецкага перыяду. Замоўчваліся падзеі, звязаныя з абвяшчэннем Беларускай Народнай Рэспублікі ў 1918 г., скажалася значнасць першага ўрада для БССР. Рэпрэсіі супраць народа падаваліся як дэрадыя рэжыму або неабходныя мерапрыемствы супраць «кулакоў», ці «ворагаў народа».

У вучэбным дапаможніку па гісторыі дзяржавы і права Беларусі асвятляюцца праблемы адраджэння дзяржавы беларускага народа, ідэйна-палітычная барацьба ў 1917—1918 г., абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі, утварэнне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, станаўленне і развіццё Беларускай ССР, яе дзяржаўнага апарату і права ў перыяд новай эканамічнай палітыкі. Асвятляюцца асноўныя моманты жыцця народа Заходняй Беларусі пад акупацыйным рэжымам Польшчы, уз'яднанне Заходняй Беларусі з Беларускай ССР, удзел беларускага народа ў вайне з нямецкімі акупантамі і першыя крокі аднаўлення народнай гаспадаркі, культуры і дзяржаўнага апарату ў пасляваенны час.

Аўтары выказваюць шчырую падзяку доктару гістарычных навук Г. А. Космачу і кандыдатам юрыдычных навук В. А. Шаўкапляс і В. У. Сажынай за дапамогу і зробленыя заўвагі пры падрыхтоўцы вучэбнага дапаможніка.

Узброенае паўстанне, узнятае бальшавікамі 25 кастрычніка 1917 г. у Петраградзе, паклала пачатак новаму этапу рэвалюцыі ў Расіі. Часовы ўрад і яго адміністрацыя на месцах пасля звяржэння царскага рэжыму ў сакавіку 1917 г. аказаліся няздольнымі вырашыць наспелыя праблемы грамадскай перабудовы. Дэмакратызацыя грамадскага жыцця паглыбіла палярызацыю палітычных сіл. Саветы рабочых, салдацкіх, сялянскіх дэпутатаў, якія ўзніклі, прэтэндавалі на ўладу. Двухуладдзе ўскладняла палітычную сітуацыю, зводзіла часам на нішто намаганні Часовага ўрада ўстанавіць цвёрдую ўладу ў краіне. Нарасцала разруха, паглыбляўся харчовы крызіс, узмацняўся антываенны рух. Бальшавікі выставілі лозунг аб паражэнні ўрада ў імперыялістычнай вайне.

У ходзе вайны руская армія панесла велізарныя страты. Частка тэрыторыі Расійскай імперыі была захоплена Германіяй. На Беларусі нямецкія войскі, якія супрацьстаялі Заходняму фронту рускай арміі, выйшлі да лініі Паставы—Смаргонь—Баранавічы—Пінск. Вырашэнне актуальных пытанняў (зямельнае, харчовае і інш.) адкладвалася да склікання Устаноўчага сходу.

Паўстанне ў Петраградзе пачалося пад лозунгам «Уся ўлада Саветам!» Другі з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў (адбыўся 25—26 кастрычніка 1917 г.) узаконіў Саветы ў якасці органаў новай дзяржаўнай улады.

Трэба адзначыць, што да пачатку рашучых падзей у сталіцы імперыі большасць Саветаў Беларусі знаходзілася

пад уплывам сацыялістаў-рэвалюцыянераў, сацыял-дэмакратаў (меншавікоў), бундаўцаў і іншых партый, якія называлі сябе сацыялістычнымі. Аднак у Мінску Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў стаяў на большавіцкіх пазіцыях. У Мінску знаходзілася камандаванне арміямі Заходняга фронту, розныя арганізацыі, якія абслугоўвалі фронт, а таксама органы губернскай адміністрацыі.

Ужо 25 кастрычніка выканком Мінскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў у сваім загадзе № 1 аб'явіў насельніцтву горада аб пераходзе ўлады ў Мінску і яго наваколлі да Савета. Савет звярнуўся да рэвалюцыйных арганізацый і палітычных партый неадкладна прыступіць да арганізацыі новай улады на месцах. Ён вызваліў з турмы салдат, з якіх быў сфарміраваны Першы імя Мінскага Савета рэвалюцыйны полк. Саветам былі пасланы камісары ў дзяржаўныя ўстановы і штаб фронту. Ён узяў пад кантроль тэлеграф, пошту, але ў наступныя некалькі дзён Мінскаму Савету давялося вытрымаць моцны націск прыхільнікаў Часовага ўрада, якія арганізавалі Камітэт выратавання рэвалюцыі. Абапіраючыся на падтрымку камандавання Заходняга фронту, Камітэт увёў у Мінск верныя яму кавалерыйскія часці і прад'явіў ультыматум Мінскаму Савету. Перавага сіл аказалася на баку Камітэта выратавання. Мінскаму Савету давялося пайсці на ўступкі, каб папярэдзіць кровапраліцце і пераचाкаць.

Пераход салдат на бок большавікоў не даў магчымасці Камітэту выратавання сканцэнтраванне ў сваіх руках уладу. Змена ўлады на фронце паставіла Камітэт выратавання ў становішча палітычнай ізаляцыі. Улада ў арміі пераходзіла ў рукі салдацкіх рэвалюцыйных камітэтаў. Палкі, дывізіі, карпусы выказваліся ў падтрымку ўрада большавікоў. У пачатку лістапада да камітэтаў перайшла ўлада ва ўсіх трох арміях Заходняга фронту. Так, адзін з карпусоў 2-й арміі патрабаваў ад Камітэта выратавання прызнання ўлады Савета Народных Камісараў і безагаворачнага яму падпарадкавання. Прыезд у Мінск з фронту браняпоезда канчаткова дэмаралізаваў Камітэт выратавання — і ён распаўся.

Паводле рашэння бюро абласнога Камітэта партыі балынавікоў у Мінску быў створаны 27 кастрычніка 1917 г.

часовы вышэйшы орган улады для ўсяго фронту і яго тылу — Ваенна-рэвалюцыйны камітэт Заходняга фронту. Па прыкладзе Петраградскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта Ваенрэўком Заходняга фронту ўключаў прадстаўнікоў ад воінскіх часцей, Чырвонай гвардыі, Саветаў, прафсаюзаў, партыйных арганізацый. У яго склад увайшлі члены прэзідыума Мінскага Савета, большавіцкая фракцыя франтавога камітэта, прадстаўнікі Выканкома Саветаў Заходняй вобласці, чыгуначнікаў, раскватараваных у Мінску воінскіх часцей. Склад рэўкома папаўняўся ўсё новымі прадстаўнікамі.

Дзейнічаючы энергічна, Ваенрэўком засяроджваў у сваіх руках уладу. Ён устанавіў кантроль над штабам Заходняга фронту і зняў яго камандуючага генерала П. С. Балыева. Авалоданне штабам фронту дало магчымасць новаму камандаванню пачаць перамовы з нямецкім бокам аб перамір'і на Заходнім фронце. 23 лістапада 1917 г. дамова аб перамір'і ўступіла ў сілу.

Выканаўчым аператыўным органам Ваенрэўкома стала вылучанае ім бюро, у якое ўвайшлі А. Ф. Мяснікоў, М. І. Калмановіч, К. І. Ландэр (старшыня), М. І. Крывашэін, В. С. Селязнёў, Н. В. Рагазінскі, В. М. Фрэйман. Члены бюро кіравалі аддзеламі рэўкома, якія ствараліся зыходзячы з абстаноўкі і накірункаў яго дзейнасці. Былі арганізаваны аддзелы: ваенны, грамадзянскі, гаспадарчы, забеспячэння, арганізацыйны, інфармацыйны, мандатны.

Ваенрэўком устанавіў кантроль за дзейнасцю старых устаноў. Выключнае значэнне надавалася дзеяннем камісараў, якія пасылаліся на чыгуначныя станцыі для арганізацыі аховы цягнікоў, што ішлі на фронт з грузамі. Камісары пасылаліся ў павятовыя цэнтры, мястэчкі для дапамогі мясцовым большавіцкім арганізацыям ствараць органы ўлады.

У Гомелі была праведзена большавіцкая савета шляхам яго перавыбрання. У Віцебску ўзнік рэвалюцыйны Савет салдацкіх дэпутатаў, які паклаў пачатак арганізацыі губернскага Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта. У Оршы ўжо 25 кастрычніка быў створаны Ваенрэўком, у які хутка ўвайшлі прадстаўнікі сялян.

З буйных гарадскіх цэнтраў Беларусі пазней за іншых савецкая ўлада была ўстаноўлена ў Магілёве, дзе знаходзілася Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандуючага на чале з генералам Духоніным. Стаўка не прызнала ўладу Савета Народных Камісараў на чале з У. І. Леніным, адмовілася выканаць дырэктыву савецкага ўрада — пачаць перамовы з нямецкім камандаваннем аб перамір'і.

Для заняцця Стаўкі ў сярэдзіне лістапада 1917 г. савецкі ўрад накіраваў у Магілёў войска на чале з прапаршчыкам Н. В. Крыленка, прызначаным замест Духоніна галоўнакамандуючым. У гэты ж час бурныя падзеі адбываліся ў Магілёўскім Савеце, дзе ў рэшце рэшт узяло верх па-бальшавіцку настроенае крыло. Савет прыняў рэзалюцыю аб падтрымцы савецкага ўрада і ўтварыў Ваенна-рэвалюцыйны камітэт, які аб'явіў сябе ўладай у Магілёве і яго наваколлі. Рэўком устанавіў кантроль над Стаўкай, аб'явіў аб роспуску агульна-армейскага камітэта, які стаяў на эсэра-меншавіцкіх пазіцыях, прыняў меры да падтрымання ў горадзе парадку. Узброеныя сілы, пасланыя Петраградам у Магілёў, 20 лістапада ўвайшлі ў горад без бою. Н. В. Крыленка паведаміў у Петраград: «Стаўка, акружаная з усіх бакоў рэвалюцыйнымі войскамі Петраграда, Кранштадта і фронту, напярэдадні наступлення пала ад унутранага развалу».

Зваржэнне ўлады Часовага ўрада ў буйных гарадскіх цэнтрах паскорыла ўстанаўленне ўлады Саветаў на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

§ 2. Утварэнне Заходняй вобласці

Новыя дзяржаўныя органы на Беларусі, як і ва ўсёй дзяржаве, ствараліся ў рамках старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу — губернскага, павятовага, валаснога, у асобных населеных пунктах. У ходзе ўзяцця бальшавікамі дзяржаўнай улады ўзнікла Заходняя вобласць, якая аб'яднала Мінскую, Магілёўскую, Віцебскую губерні і неакупаваныя нямецкімі войскамі часткі Віленскай і Гродзенскай губерняў. У межах вобласці апынулася тэрыторыя большай часткі Беларусі.

Пасля ўзяцця ўлады на першы план стала задача будаўніцтва новага дзяржаўнага апарату ў шырокім сэнсе гэтага слова, арганізацыі кіравання. Перш за ўсё патрабавалася стварыць пастаянны выбарны орган для ўсёй Заходняй вобласці. Задачы арганізацыі такога цэнтра, па пастанове абласнога камітэта партыі бальшавікоў, былі вырашаны на трох з'ездах, якія адбыліся ў Мінску ў другой палове лістапада 1917 г.: з'ездзе рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, Другім з'ездзе камітэтаў Заходняга фронту і з'ездзе сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў. Выбраныя гэтымі з'ездамі выканкомы, па пастанове Другога з'езда армій Заходняга фронту, былі аб'яднаны ў Выканком Саветаў Заходняй вобласці і фронту. Ад з'езда рабочых і салдацкіх дэпутатаў у выканком былі ўключаны 35 чалавек. Такая ж колькасць дэлегатаў была ўключана і ад сялянскіх дэпутатаў. Ад франтавога з'езда ў выканком увайшло 100 чалавек. Для ўдзелу ў рабоце выканкома вобласці былі запрошаны 17 прадстаўнікоў прафесійных саюзаў. У абласным выканкоме пераважалі балылавікі Заходняга фронту.

Пры гэтым унікальным было тое, што абласны орган улады аб'яднаў у сабе кіраўніцтва справамі фронту і адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі, якія складалі абласную тэрыторыю.

Пасля выбарання абласнога Выканкома Саветаў вобласці быў прыняты шэраг мер па фарміраванні апарату кіравання ствараемага цэнтра. На сваім першым пасяджэнні 26 лістапада 1917 г. выканком пастанавіў стварыць камісарыята (аддзелы) для кіраўніцтва рознымі галінамі жыцця: ваенны, унутраных спраў, харчовы, фінансавы, зямельны, гандлю, прамысловасці, чыгуначны і інш. Таксама было прадугледжана стварэнне Камісарыята па нацыянальных справах. Аператыўным органам, які накіроўваў, аб'ядноўваў і каардынаваў работу камісарыятаў, стаў Прэзідыум абласнога Выканаўчага камітэта.

Напачатку Прэзідыум абласнога Выканаўчага камітэта Саветаў Заходняй вобласці ўзначальваў М. Ц. Рагазінскі, потым — А. Ф. Мяснікоў. Ён быў і камандуючым арміямі

Заходняго фронту. На чале Савета Народных Камісараў быў пастаўлены К. Ландэр, ён жа кіраваў і ўнутранымі справамі. Кіраўніцтва складалася з людзей, якія выпадкова апынуліся на Беларусі па ваенных акалічнасцях. Яны ігралі значную ролю ў захопе ўлады.

Паколькі Заходняя вобласць аб'ядноўвала ў сваіх межах тэрыторыі з пераважнай большасцю беларускага насельніцтва, у гэтым сэнсе ў адрозненне ад іншых такіх адзінак, якія ўзніклі ў ходзе ўстанаўлення ўлады Саветаў, яна набывала калі не юрыдычна, то фактычна характар нацыянальнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі.

Характэрнай асаблівасцю мясцовых дзяржаўных органаў улады і кіраўніцтва была неаднароднасць структурнай пабудовы і паўнамоцтваў. Для Саветаў і рэўкомаў былі характэрны памкненні да найбольшай самастойнасці ў вырашэнні задач, што стаялі перад імі. Губернскія Саветы Беларусі былі даволі аўтаномнымі ў адносінах да абласнога Савета. Асабліва слабыя былі сувязі Мінска з Віцебскам губернскім цэнтрам. Прадстаўнікі Віцебскай губерні не ўдзельнічалі ў стварэнні Аблвыканкомзаха ў лістападзе 1917 г.

Сам цэнтр заклікаў мясцовыя органы, насельніцтва да праўлення «максімуму самастойнасці». «Асаблівых дырэктываў не чакайце, — гаварылася ў пісьме ЦК партыі ад 4 лістапада 1917 г. на імя Аршанскай партыйнай арганізацыі, — рабіце згодна рэзалюцыі ЦК, апублікаваных у «Правде». Умацоўвайце і замацоўвайце заваёвы, наладжвайце ўрадавы апарат».

3 Петраграда ў правінцыі накіроўваліся камісары Петраградскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта, упаўнаважаныя УЦВК, НКУС. Яны дапамагалі ўстанаўленню савецкай улады і на Беларусі.

Ствараючы дзяржаўны апарат, бальшавікі ліквідавалі старыя дзяржаўныя ўстановы. У першую чаргу ліквідаваліся тыя яго ключавыя звенні, якія аказвалі ці маглі аказаць узброенае супраціўленне пераходу ўлады да Саветаў і рэўкомаў. Зацяжны характар прыняў працэс ліквідацыі органаў мясцовага самакіравання — дум і земстваў, якія займаліся пад наглядом новых улад чыста мясцовымі справамі.

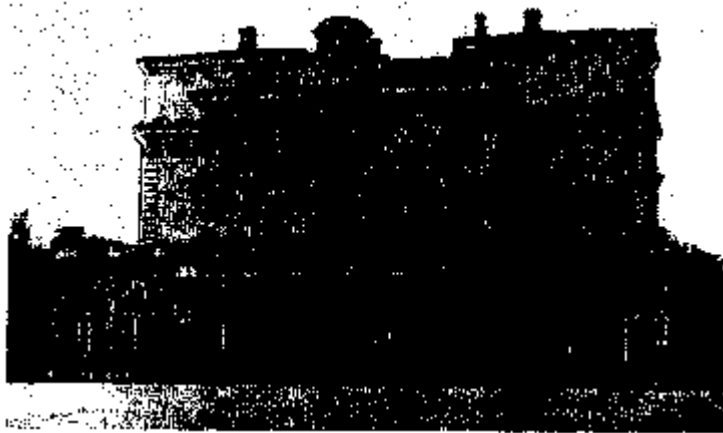
У сваіх першых прававых актах і заявах Саветы і рэўкомы заклікалі насельніцтва захоўваць рэвалюцыйны парадак. На гэтым шляху для новай улады, якая знаходзілася ў стадыі станаўлення, існавалі немалыя цяжкасці. Раскрасалася і знішчалася маёмасць дзяржавы і фронту. Асабліва пацярпелі былыя панскія маёнткі і лясы. Усё гэта называлася «разгулам дробнабуржуазнай стыхіі».

§ 3. Беларускі з'езд (кангрэс)

У складаных да пачатку лістапада 1917 г. умовах барацьба за ўладу набыла новыя формы. Сілы, якія процістаялі бальшавікам на Беларусі, не гублялі спадзяванняў на ўстанаўленне ў краі сваёй улады. Ім здавалася, што бальшавікі доўга не ўтрымаюцца. Заходні фронт развальваўся. З заключэннем перамір'я з нямецкім камандаваннем была афіцыйна аб'яўлена дэмабілізацыя рускай арміі. Арганізавана і самавольна цэлыя часці пакідалі свае пазіцыі. Мірныя перагаворы ў Брэсце прадстаўнікоў Савецкай Расіі і Германіі зацягваліся. Не выключалася магчымасць, што нямецкі бок выкарыстае спрыяльную для яго сітуацыю і паспрабуе захапіць новыя тэрыторыі на ўсходзе. Дэарганізацыя гаспадарчага жыцця ўзмацнялася. Асабліва пагаршалася забеспячэнне харчамі арміі і гарадоў.

На значнай тэрыторыі (трохкутнік Бабруйск—Рагачоў—Магілёў) мяцежны польскі корпус, які насаджаў свае парадкі, жорстка распраўляўся з тымі, хто замахваўся на памешчыцкія землі і маёмасць у маёнтках.

Ва ўсіх нацыянальных рэгіёнах Расіі і асабліва на Украіне актывізаваліся арганізацыі, якія распачалі барацьбу за стварэнне нацыянальнай улады, утварэнне ў той ці іншай форме нацыянальнай дзяржаўнасці, што пагражала распаду Расійскай дзяржавы. Узнікла Украінская Народная Рэспубліка (УНР), якая была афіцыйна прызнана Расіяй як самастойная дзяржава. Пачаліся ваенныя дзеянні паміж войскамі гэтай рэспублікі і Чырвонай гвардыяй. У процівагу УНР у Харкаве была абвешчана Украінская Савецкая Рэспубліка.

Мал. 1. Мінскі тэатр, дзе ў снежні адбыўся Усебеларускі з'езд

Прыклад Украіны натхняў арганізацыі, якія групаваліся вакол Вялікай Беларускай Рады. Нарadzілася ідэя склікаць з'езд для вырашэння пытання аб арганізацыі нацыянальнай улады на Беларусі. Скліканне гэтага з'езда з прадстаўнікоў розных арганізацый планавалася на 5 снежня 1917 г. Адносна месца яго правядзення былі рознагалосці: у Мінску — цэнтры палітычнага жыцця Беларусі ці ў Рагачове, далей ад абласных улад.

Аднак у Вялікай Беларускай Рады з'явіўся моцны канкурэнт — Беларускі абласны камітэт (БАК), створаны ў Петраградзе ў лістападзе 1917 года з прадстаўнікоў беларуекіх губерняў на ўсерасійскіх з'ездах сялянскіх дэпутатаў, з дэпутатаў, абраных ва Усерасійскі ўстаноўчы сход, і некаторых іншых арганізацый. Адным з яго арганізатараў быў Яўсей Канчар, відны палітычны дзеяч. У камітэт уваходзілі левыя і правыя эсэры, сацыял-дэмакраты і прадстаўнікі іншых партый. Свае мэты і праграму БАК выклаў у спецыяльнай дэкларацыі. «Мы стаім перад фактам нацыянальна-тэрытарыяльнага драблення Расіі», — гаварылася ў дакуменце. Члены камітэта, якія называлі сябе сацыялістамі, што імкнуцца да светлай будучыні, скептычна ставіліся да таго, што ў складанай сітуацыі «ва ўмовах грамадзянскай вайны і разбурэння дзяржаўнасці, без дастатковай падрыхтоўкі народных мас

і без неабходнага грамадска-эканамічнага развіцця народаў Расіі і нават Еўропы можна ажыццявіць поўнаасцю сацыялізм»¹. Таму і ў працяжэнні нацыянальнага пачуцця народаў, у іх тэрытарыяльна-нацыянальным самавызначэнні і ў цесным саюзе паміж сабой ім бачылася зарука выратавання Расіі як магутнай і незалежнай дзяржавы

БАК урачыста аб'явіў, што ён узяў на сябе гістарычны пачын утварэння аўтаномнай Беларусі як часткі Расійскай Федэрацыі. Як бачна, праграма не супярэчыла аб'яўленаму савецкай уладай праву нацыі на самавызначэнне.

Беларускі абласны камітэт быў падтрыманы савецкім урадам. Яму былі выдадзены сродкі на правядзенне з'езда.

Такім чынам, узніклі два цэнтры, якія ў аднолькавай ступені прэтэндавалі на кіраўніцтва нацыянальным рухам. Камітэт пасля доўгіх спрэчак ва ультыматыўнай форме патрабаваў ад Вялікай Беларускай Рады прызнання яго ролі лідэра. У адной з тэлеграм у Мінск камітэт патрабаваў, каб сход, прызначаны Радай на 5 снежня, быў названы нарадай. І далей ставілася яшчэ адна ўмова: «Ніякіх рашэнняў не выносіць, іначай будучь ракавыя наступальны». У тэлеграмах на месцы паведамлялася, што «па выкліку Вялікай Рады на 5 снежня яўка не абавязкова».

Беларускі з'езд пачаў свае пасяджэнні 5 снежня, але яго асноўная праца пачалася 15 снежня. Па свайму складу з'езд быў сацыяльна неаднародны. У працы з'езда ўдзельнічала каля 2 тыс. чалавек, з іх 1175 дэлегатаў мелі права рашаючага голасу. У адрозненне ад з'ездаў Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, склад якіх фарміраваўся па класаваму прынцыпу, Беларускі з'езд уключаў прадстаўнікоў ад разнастайных арганізацый. Гэта прадстаўнікі губернскіх, павятовых і валасных земстваў, гарадскіх самакіраванняў, зямельных камітэтаў, настаўніцкіх аб'яднанняў, прафсаюзаў, харчовых, бежанскіх і дарожных камітэтаў. Запрашаліся таксама прадстаўнікі

¹ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов. Мн., 1993. С. 102. (Перавыданне. М., 1921.)

Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, Саветаў сялянскіх дэпутатаў. Шырока былі прадстаўлены салдаты-беларусы воінскіх часцей. Права на ўдзел у з'ездзе прадастаўлялася членам БАК, Вялікай Беларускай Рады, Цэнтральнай вайскавай рады.

Розным быў з'езд па свайму партыйнаму складу. Пераважалі эсэры (правыя і левыя). 10 сваіх дэпутатаў паслала на з'езд Беларуская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя. Яе лідэр — А. Г. Чарвякоў, будучы старшыня Рэўкома БССР, затым ЦВК рэспублікі.

Нарада, якая адкрылася 5 снежня, прыняла наступны парадак дня:

1. Сучаснае палітычнае становішча і лёс Беларусі.
2. Унутранае становішча Беларусі.
3. Аўтаномія Беларусі і федэратыўны лад Расійскай Рэспублікі. Правы і вольнасці беларускага народа і нацыянальных меншасцей краю.

Потым парадак дня быў перагледжаны і выглядаў ужо інакш:

1. Мэта і задачы з'езда.
2. Палітычнае становішча краіны і лёс Беларусі.
3. Бежанскае пытанне.
4. Дэмабілізацыя арміі.

І ў тым і ў іншым выпадку ў цэнтры ўвагі апынулася пытанне арганізацыі краявой нацыянальнай улады ў процівагу Аблвыканкомзаху і яго Саўнаркому.

У ноч з 17 на 18 лістапада Беларускі з'езд быў разгананы па загаду Аблвыканкомзаха пры дапамозе спецыяльна вылучанага ўзброенага атрада якраз у той момант, калі ён прыняў агульную рэзалюцыю. Гэта акцыя была праведзена начальнікам гарнізона па рашэнні Саўнаркома Заходняй вобласці. Абласныя ўлады былі добра інфармаваны аб ходзе з'езда, яго партыйным і сацыяльным складзе, мяркуемых рашэннях.

Неабходна заўважыць, што да моманту разгону з'езда і вывадзе яго ўдзельнікаў з залы пасяджэння быў выбраны свой орган улады — Савет з'езда і прыняты першы пункт агульнай рэзалюцыі «Аб самавызначэнні Беларусі і аб часовай краявой уладзе». У апублікаваных крыніцах ён даецца ў розных рэдакцыях, але сутнасць адна і тая ж:

«... замацоўваючы сваё права на самавызначэнне, абвешчанае Расійскай рэвалюцыяй, і зацвярджаючы рэспубліканскі дэмакратычны лад у межах Беларускай зямлі, для выратавання роднага краю і абароны яго ад падзелу і адарвання ад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі І-ы Усебеларускі З'езд пастанаўляе: неадкладна ўтварыць са свайго складу орган краявой улады ў асобе Усебеларускага Савета Сялянскіх, Салдацкіх і Рабочых дэпутатаў, каторы часова ставіцца на чале кіравання краем»¹.

З'езд выказаўся за цесную сувязь Беларусі і Расіі. Ён прызнаў цэнтральную ўладу, але не прызнаў ужо існуючую ўладу ў Беларусі ў асобе Аблвыканкомзаха.

У абвешчанай на з'ездзе рэзалюцыі прадугледжвалася склікаць у бліжэйшы час Другі Усебеларускі з'езд і Беларускі ўстаноўчы сход, вывесці з Беларусі і расфарміраваць польскі корпус, а таксама перадача зямлі без выкупу працоўнаму сялянству праз зямельныя камітэты, устанавленне кантролю над вытворчасцю і гандлем, арганізацыя беларускага войска, ахова народнай маёмасці ад раскрадання.

Краявой уладзе даваўся наказ дэлегаваць сваіх прадстаўнікоў у цэнтральныя агульнарасійскія органы, іншыя рэспублікі Расійскай Федэрацыі, а таксама для ўдзелу ў мірных перамовах з Германіяй «для адстойвання цэласнасці, непадзельнасці Беларусі і неадрывання яе ад Расійскай Федэратыўнай Рэспублікі».

Краявы орган улады павінен быў забяспечыць правільную і плённую працу мясцовых дэмакратычных органаў зemsкага і гарадскога самакіравання.

Пасля разгону Беларускага з'езда Савет старэйшын з'езда (каб не прыпыніць беларускі нацыянальна-рэвалюцыйны рух) аб'явіў сябе Радай з'езда, г. зн. выканаўчым органам з'езда. На яе ўскладаліся абавязкі правядзення ў жыццё рашэнняў Усебеларускага з'езда. У прыватнасці, ён павінен быў склікаць Другі Усебеларускі з'езд.

¹ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов.

Таксама вылучаны быў Прэзідыум Рады. Да заняцця Мінска нямецкімі войскамі Рада з'езда і яе Прэзідыум знаходзіліся на нелегальным становішчы. З прыходам немцаў Рада, лічачы сябе органам улады, аб'явіла аб стварэнні беларускага ўрада.

Пытанне аб разгоне Беларускага з'езда ў студзені 1918 г. узнікла на III Усерасійскім з'ездзе рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў. З'езд падтрымаў акцыю Саўнаркома Заходняй вобласці. Справа ў тым, што палітычная накіраванасць Беларускага з'езда не адпавядала задачам і мэтам пераходу ўлады да Саветаў, якімі кіравалі бальшавікі, духу Кастрычніцкай рэвалюцыі.

Так закончылася гэта цудоўная старонка — старонка найвышэйшага ўздыму беларускага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху.

З прычыны важнасці і дыскусійнасці пытання неабходна адзначыць, што ў розных публікацыях, навуковых і прапагандысцкіх, даецца рознае тлумачэнне гісторыі БНР, якая, на думку іх аўтараў, ўяўляла сабой **рэальнае дзяржаўнае ўтварэнне**. У найбольш разгорнутым выглядзе гэта пазіцыя атрымала адлюстраванне ў такім грунтоўным выданні, як «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» (Мн., 1993. С. 386—390). У артыкуле пра БНР сабраны найбольш істотныя факты, якія тычацца дадзенага пытання.

Беларуская Народная Рэспубліка разглядаецца як **«беларуская дзяржава, аб'яўленая ў 1918 годзе»**. Падразна і, трэба сказаць, аб'ектыўна паказана стаўленне нямецкіх акупацыйных улад да Рады БНР і яе Народнага сакратарыята.

У першы час акупацыі нямецкія ўлады нават забаранілі дзейнасць Народнага сакратарыята, але потым адносіны палепшыліся і немцы перадалі ў кампетэнцыю БНР гандаль, прамысловасць, сацыяльную апеку, асвету і культуру. Аднак дакладней было б сказаць, што акупацыйная адміністрацыя, якая трымала пад сваім кантролем усе важныя сферы грамадскай жыццядзейнасці, не перашкаджала думам, земствам, а таксама Народнаму сакратарыяту займацца пералічанымі пытаннямі.

Аўтар артыкула «Беларуская Рада» сцвярджае, што «ў губернях, паветах, мястэчках, валасцях і сёлах **паралельна** з органамі нямецкай акупацыі фарміраваліся і мясцовыя беларускія рады» (С. 398). Магчыма, у некаторых месцах і ўзніклі такія рады, але яны не мелі, як сведчаць дакументы, ніякіх уладных паўнамоцтваў. Пасля выдання дэкрэта Савета Народных Камісараў РСФСР ад 29 жніўня 1918 г., у якім гаварылася, што «ўсе дагаворы і акты, што былі заключаны ўрадам былой Расійскай імперыі з урадамі Каралеўства Прускага і Аўстра-Венгерскай імперыі, што датычыліся падзелаў Польшчы, у сувязі з іх супярэчлівацю прынцыпу самавызначэння нацый і рэвалюцыйнай правасвядомасці рускага народа, прызнаўшага за польскім народам неад'ёмнае права на самавызначэнне і адзінства, — адмяняюцца гэтым дэкрэтам беспаваротна»¹. Гэтым дэкрэтам урад Расіі адмаўляўся ад тэрыторыі, забраных ад Рэчы Паспалітай у 1772, 1793 і 1795 гг., і тым самым прызнаваў права на самавызначэнне Беларусі, Літвы і Польшчы.

§ 4. Акупацыя Германіяй Беларусі. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі

Выхад нямецкіх войск у лютым—сакавіку 1918 г. да Дняпра і Брэст-Літоўскі мірны дагавор, які быў заключаны 3 сакавіка 1918 г. паміж Расіяй і Германіяй, карэнным чынам змянялі сітуацыю ў Беларусі і не толькі ў Беларусі. Савецкія ўстановы з Мінска спешна эвакуіраваліся ў Смаленск. Заходняя вобласць, аднак, працягвала існаваць. Яе новая тэрыторыя складалася са Смаленскай і неакупіраваных частак Магілёўскай і Віцебскай губерняў.

Лідэры беларускіх сацыялістычных партый вырашылі, што настаў час рашучых дзеянняў, бо спадзяваліся, што ў рэалізацыі сваіх планаў яны знойдуць разуменне Германіі.

Выканаўчы камітэт Рады Беларускага з'езда 21 лютага 1918 г. прыняў Першую статутную грамату да народаў Беларусі і стварыў Народны сакратарыят — часовы ўрадавы орган да склікання беларускага Устаноўчага сходу. Сам выканком прысвоіў сабе функцыі вышэйшай улады

¹ Декреты Советской власти. Т. 3. М., 1964. С. 250.

Беларусі. Гэта быў пачатковы крок у серыі актаў абвяшчэння дзяржаўнасці.

Змест Другой статутнай граматы ўказваў на тое, што абвяшчаецца самастойная, суверэнная Беларуская Народная Рэспубліка з дэмакратычнымі правамі грамадзян, з адменай прыватнай уласнасці на зямлю. З тэкста граматы вынікала, што Беларусь дзяржаўна адасабляецца ад Расіі, у саставе якой (калі весці адлік ад апошняга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г.) яна знаходзілася больш за 120 гадоў.

Трэцяя статутная грамата ад 25 сакавіка 1919 г. змяшчала спецыяльную заяву аб незалежнасці Беларусі ад Расіі: «Цяпер мы, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, скідаем з роднага краю апошняе ярмо дзяржаўнай залежнасці, якое гвалтам накінулі расійскія цары на наш вольны і незалежны край. Ад гэтага часу БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ РЭСПУБЛІКА АБВЯШЧАЕЦЦА НЕЗАЛЕЖНАЙ І ВОЛЬНАЙ ДЗЯРЖАВАЙ»¹. Трэцяя грамата, якая пацвердзіла папярэднія, вызначыла адносіны Беларусі і Расіі. Гэта быў па сутнасці ўжо дадатковы дакумент, які меў сваёй галоўнай мэтай дэклараванне нераспаўсюджання юрысдыкцыі Расіі на Беларусь. Магчымасць устанавлення сувязей з Расіяй на новай аснове не выключалася.

Аднак прыхільнікі БНР апынуліся ў даволі складаным становішчы. Беларусь аб'яўлялася вольнай і незалежнай дзяржавай, тады як большая частка тэрыторыі, на якую распаўсюджвалася ўлада БНР, была захоплена Германіяй, якая ўзаконіла гэты захоп рабаўніцкім Брэст-Літоўскім мірным дагаворам. Усходняя частка Беларусі знаходзілася пад юрысдыкцыяй Савецкай Расіі.

Урад Германіі разглядаў ваенныя, палітычныя і эканамічныя аспекты існуючай сітуацыі з пазіцыі ўмацавання акупацыйнага рэжыму, выцягвання на фінішы сусветнай вайны сыравінных і харчовых рэсурсаў з Беларусі, каб пазбегнуць паражэння. Германія не збіралася з кім бы там ні было дзяліць уладу ў акупіраванай ёю Беларусі, хоць і не праследавала Раду і сакратарыят БНР.

¹ Беларускі гістарычны часопіс. № 1. 1993. С. 71.

Каб заваяваць рэальную ўладу, трэба было размаўляць з нямецкімі заваёўнікамі з пазіцыі сілы, але такіх магчымасцей у Рады БНР не было. Партызанскі і падпольны рух, які зараджаўся, з самага пачатку знаходзіўся пад кіраўніцтвам балылавікоў.

§ 5. Нацыянальная палітыка Аблвыканкомзаха

Другі з'езд Саветаў Заходняй вобласці, які адбыўся ў Смаленску ў красавіку 1918 г., у адказ на аб'яўленне ў акупіраваным Мінску БНР заявіў, што толькі ён сапраўдны прадстаўнік інтарэсаў беларускіх працоўных. Беларуская ж Рада, якая выказвае інтарэсы памешчыкаў, «робіць чорную справу здрады і здрадніцтва агульнарасійскіх сацыялістычных інтарэсаў». Яе мэта — утварэнне беларускай буржуазнай дзяржавы. Аб магчымасці стварэння беларускай дзяржавы на асновах прапанаваных рэзалюцыяй Трэцяга Усерасійскага з'езда Саветаў, на смаленскім з'ездзе замоўчвалася. У Смаленску не лічылі патрэбным у процівагу Радзе БНР заявіць хаця б аб праве беларусаў на самавызначэнне, аб магчымасці ў будучым стварэння беларускай дзяржаўнасці.

Трэці абласны з'езд Саветаў (10—13 верасня 1918 г.) меў справу ўжо з канкрэтнымі прапановамі Беларускага нацыянальнага камісарыята пры Наркамнацы аб наданні Заходняй вобласці аўтаномнага статусу. Прапанова была адхілена. Вобласць атрымала новую назву — Заходняя Камуна. У гэтым рашэнні быў выказаны погляд і на будучыню. Калі самавызначэнне Беларусі ў перспектыве (пры ўмове яе вызвалення ад акупацыі) адпадае, то ў якім напрамку павінна развівацца дзяржаўнае будаўніцтва? Адказ быў адназначны: і надалей павінна захавацца Заходняя вобласць, межы якой у сваёй аснове будуць вызначацца зусім не этнічнымі прыкметамі.

Адхіляючы ў прынцыпе мэтазгоднасць самавызначэння Беларусі, Аблвыканкомзах імкнуўся дабіцца падтрымкі сваёй пазіцыі з боку цэнтральных органаў РСФСР. Гэту падтрымку аказаў Наркамат унутраных спраў, які займаўся ў той час і пытаннямі савецкага будаўніцтва. Згодна з яго пастановай, Заходняя вобласць пасля вызвалення

Беларусі ад акупацыі павінна ўключаць Смаленскую, Віцебскую, Магілёўскую, Мінскую, Гродзенскую губерні і частку Віленскай і Ковенскай з насельніцтвам больш за 15 млн чалавек. На карысць гэтага, на думку Наркамата, сведчаць гістарычнае мінулае, гаспадарчая структура рэгіёна і яго бытавая аднароднасць, геаграфічныя ўмовы. Пастанова Наркамата мела для кіраўніцтва вобласці і іншы сэнс. У барацьбе за захаванне і тэрытарыяльнае расшырэнне вобласці Аблвыканкомзах сустракаў процідзеянне губернскіх цэнтраў у Магілёве і Віцебску, якія імкнуліся да непасрэдных зносін з цэнтрам. Падобнае назіралася і ў іншых абласных аб'яднаннях — Маскоўскім, Уральскім, Паўночным. Аднак у Заходняй вобласці цэнтрабюро памкненні губернскіх выканкомаў былі далёкія ад ідэі кансалідацыі нацыянальнай тэрыторыі ў рамках адзінага кіравання, а значыць, будаўніцтва беларускай савецкай нацыянальнай дзяржаўнасці. У хуткім часе гэта рашаючым чынам адбілася на фарміраванні тэрыторыі БССР.

«Абласніцтва» як сістэма поглядаў на шляхі і формы дзяржаўнага будаўніцтва практычна не надавала належнага значэння нацыянальнаму фактару. Гэта ў сваю чаргу абумоўлівала перакосы ў разуменні гістарычных перспектывы развіцця нацыянальных супольнасцей. Супрацоўніцтва з Белнацкомам адхілялася. Адзел па справах нацыянальнасцей Аблвыканкомзаха ў Смаленску быў зачынены. Белнацкому не ўдалося наладзіць у Смаленску і выпуск газеты на беларускай мове, як і функцыянаванне іншых нацыянальных інстытутаў. Белнацком абвінавачваўся ў нацыянал-шавінізме. Рада БНР і Белнацком лічыліся роднаснымі арганізацыямі, таму што ставілі сваёй мэтай «раздрабленне адзінага рэвалюцыйнага фронту працоўных». Аўтарытарны дух публікацый па нацыянальнаму пытанню ў газетах Заходняй вобласці сведчыў аб нецярпімасці аўтаномій да плюралізму думак. Зусім здаровыя імкненні характарызаваліся як праяўленне нацыяналізму. Усё гэта не стварала ўмоў для вольнага абмену думкамі па праблемах нацыянальных адносін і нацыянальнай палітыкі ў друку, на з'ездах Саветаў і г. д. У абласной партыйнай арганізацыі не

назіралася прыкметнага руху, на мэце якога было стварэнне рэспублікі.

Пакуль у сіле заставаўся Брэст-Літоўскі дагавор, а тэрыторыя Беларусі знаходзілася пад акупацый, не магло адбыцца істотных змен у існуючых формах дзяржаўнага кіравання. Прапанова Белнацкома аб перайменаванні Заходняй вобласці ў Беларуска-Літоўскую не мела рэальнай падставы, але палеміка выяўляла пазіцыі бакоў, аргументаванасць довадаў і, несумненна, так ці інакш уздзейнічала на фарміраванне грамадскай думкі.

Мірны дагавор з Германіяй, падпісаны 3 сакавіка 1918 г., аказаўся нядоўгім. Псторыя ператварыла ў нішто несправядлівы трактат, а таксама дадатковы да яго дагавор, заключаны ў жніўні 1918 г., паводле якога Германія брала на сябе абавязальства вярнуць частку тэрыторыі Беларусі па меры выплаты ёй кантрыбуцыі. Паражэнне Германіі ў імперыялістычнай вайне і буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя, што пачалася ў краіне, дазволілі Савецкай Расіі 13 лістапада 1918 г. дэансаваць Брэст-Літоўскі дагавор.

Рэвалюцыя прыйшла і ў 10-ю нямецкую армію, што знаходзілася ў Беларусі. На розных узроўнях тут ствараліся салдацкія Саветы, якія аказвалі актыўнае ўздзеянне (асабліва ў першы перыяд) на палітычнае жыццё войск.

10 снежня 1918 г. часці расійскай Чырвонай Арміі ўвайшлі ў Мінск. Утварыўся Мінгубрэўком. Рэўком назваўся прадстаўніком працоўных Беларусі, г. зн. нацыянальнага рэгіёна, хаця сферай яго непасрэднай дзейнасці была толькі губерня. Паколькі Мінгубрэўком — прадстаўнік беларускіх працоўных, то ён лічыў, што мае права ад іх імя заявіць: «Урад беларускіх памешчыкаў і капіталістаў — Беларуская рада — аб'яўляецца звергнутым і распушчаным. Усе члены гэтага ўрада і яго агенты падлягаюць арышту і неадкладнай перадачы ў рукі Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта».

К сярэдзіне снежня Заходняя армія выйшла на лінію Дрыса (цяпер Верхнядзвінск) — Вілейка — Маладзечна — Слуцк. У адной з тэлеграм Усерасійскаму Цэнтральнаму Выканаўчаму Камітэту (УЦВК) паведамлялася, што «адносіны паміж чырвонаармейцамі і нямецкімі салдатамі наладзіліся самыя цесныя», што «большавізм у ня-

мецкія войскі пранікае ўсё больш і больш». І сапраўды, праходзілі сумесныя мітынгі чырвонаармейцаў і нямецкіх салдат, абмен дэлегацыямі, узаемныя наведванні. Савецкія агітатары нярэдка адкрыта выступалі перад нямецкімі салдатамі. Усё залежала ад таго, які ўплыў мелі рэвалюцыйна настроеныя элементы ў нямецкіх часцях.

Праціборства палітычных сіл у Германіі непасрэдна адбівалася на палітычных працэсах у германскіх арміях на Усходнім фронце. У нямецкага вярхоўнага камандавання і краін Антанты, пераможніц Германіі, былі свае планы адносна ролі нямецкіх войск на Усходзе. Па меры руху Чырвонай Арміі на Запад не без патрабавання краін Антанты ўзмацнялася агрэсіўнасць і «цвёрды тон» нямецкага камандавання. Узрываліся масты, знішчаліся чыгуначныя пабудовы. Рабілася ўсё, каб вывезці больш нарабаванай маёмасці, харчу, жывёлы, угнаць вагоны, паравозы. Сур'ёзны канфлікт узнік пры вызваленні чыгуначнай магістралі Гомель—Мазыр—Лунінец.

Вызваленне ад акупацыі — гэта не толькі ваенная акцыя. Задача заключалася ў тым, каб неадкладна стварыць органы савецкай улады розных узроўняў, наладзіць партыйнае кіраўніцтва.

Органы савецкай улады ствараліся і ў нямецкім тыле. Працэс прыняў па сутнасці характар шырокага народнага руху. Да прыходу Чырвонай Арміі бальшавікі-падпольшчыкі стварылі валасныя рэўкомы ў большасці валасцей Бабруйскага павета. Яшчэ да выхаду нямецкіх войск пачаў функцыяніраваць Слуцкі рэўком. Актыўна дзейнічаў рэўком у Гомелі. У складаным палітычным становішчы быў выбраны Савет рабочых дэпутатаў у Мінску, які за тыдзень да вызвалення аб'явіў сябе адзіным органам улады ў горадзе. Большасць месцаў у Савеце належала бальшавікам.

Створаныя бальшавікамі ў нямецкім тыле органы ўлады, абапіраючыся на партызанскія атрады, дружыны, паўстанцаў, садзейнічалі руху Чырвонай Арміі, перашкаджалі вывазу акупацыйнымі войскамі народнай маёмасці, процістаялі спробам праціўнікаў бальшавікоў стварыць свае органы ўлады.

Асаблівую актыўнасць праяўлялі прапольскія элементы. Польская дзяржава, адноўленая ў канцы 1918 г., заявіла аб сваіх прэтэнзіях на беларускія землі. У Варшаве з'явіўся так званы Камітэт абароны крэсаў. Польскі Генеральны штаб спрабаваў сфарміраваць атрады самаабароны ў Беларусі і Літве. Ішла вярбоўка выхадцаў з Беларусі ў польскае войска. Аднак разлікі польскіх палітыкаў і генералаў спыніць рух Чырвонай Арміі ў Беларусі спехаў не мелі.

Да новых гістарычных умоў прыстасоўваюць сваю тактыку эсэры, Бунд, Паалей-цыён, меншавікі і інш. Аднак прыцягваючы ад Рады БНР, эсэры спрабуюць прыцягнуць увагу насельніцтва ідэяй стварэння краявога цэнтра шляхам склікання беларускага нацыянальнага сходу на самай шырокай шматпартыйнай платформе. Тэрмінова ствараецца Выканаўчы камітэт Савета органаў земскага і гарадскога самакіравання, сацыялістычных партый і прафесіянальных арганізацый Беларускага краю.

Эсэры выступаюць за самавызначэнне Беларусі на падставе аўтаноміі ў складзе дэмакратычнай Расіі. Дзеянні Чырвонай Арміі разглядаліся як умяшанне ва ўнутраныя справы Беларусі. Эсэраўская газета «Минский голос» заклікала «зжыць бальшавіцкія ілюзіі», не давяраць бальшавікам, таму што ўлада бальшавікоў незаконная, як і ўсё, што яны ўчынілі. Выканком Савета органаў земскага і гарадскога самакіравання, які прысвоіў сабе функцыі нацыянальнага прадстаўніцтва, выказаў пратэст Польшчы аб недапушчальнасці ўмяшання ў справы Беларусі. Эсэры планавалі арганізаваць узброенае супраціўленне Чырвонай Арміі, але аказалася, што для гэтага ў іх няма рэальных сіл.

Не дабіўшыся пэўнага адказу ад камандавання 10-й нямецкай арміі, Выканком Савета органаў земскага і гарадскога самакіравання звярнуўся ў Берлін з просьбай аб перадачы яму ўлады.

З просьбай аб дапамозе звяртаецца ў Берлін, Парыж, Лондан і Рада БНР, але беспаспяхова.

І на новым этапе, калі пачалося вызваленне Беларусі ад нямецкай акупацыі, кіраўніцтва вобласці не бачыла прычыны для перагляду сваёй пазіцыі ў сферы нацыянальнай палітыкі.

У пачатку снежня 1918 г. пытанне аб формах дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі стала ўжо прадметам разгляду Адміністрацыйнай камісіі пры УЦВК, якая павінна была даць заключэнне аб лёсе абласцей, у тым ліку і Заходняй.

23 снежня 1918 г. на падставе рэкамендацыі Адміністрацыйнай камісіі УЦВК прыняў пастанову аб захаванні Заходняй вобласці, заканадаўча вызначыў яе тэрыторыю. У гэты ж дзень УЦВК разгледзеў пытанне і аб дзяржаўным будаўніцтве ў Прыбалтыцы і агульным актам зацвердзіў раней выданы дэкрэты Савета Народных Камісараў аб прызнанні Савецкай Расіяй Эстоніі, Латвіі і Літвы ў якасці самастойных савецкіх рэспублік.

Сваімі актамі УЦВК заканадаўча вызначыў напрамкі дзяржаўнага будаўніцтва на захадзе краіны ў вызваленых ад акупацыі нацыянальных раёнах, захаваўшы, аднак, за Беларуссю статус вобласці — адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі РСФСР.

Аднак пералом наспяваў. Было відавочна, што Беларусь не можа быць выключэннем з агульнага правіла. Пастанова УЦВК аб Заходняй вобласці дысаніравала з працэсамі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва, якое разгарнулася ў вызваленых ад нямецкай акупацыі нацыянальных рэгіёнах, з афіцыйна аб'яўленым агульным курсам ЦК РКП(б) у гэтым пытанні. Асобя адносіны да Беларусі сталі пад сумненне шчырасць і паслядоўнасць нацыянальнай палітыкі Савецкай Расіі ўвогуле.

З улікам становішча Мінгубрэўком, мінуючы Аблвыканкомзах, накіраваў 20 снежня старшыні УЦВК Я. Свядлову тэлеграму з прапановай стварыць Беларуска-Літоўскую працоўную камуну «на федэратыўнай сувязі з Саветрасіяй».

Белнацкомаўцаў таксама вельмі цікавілі становішча ў Беларусі, настрой насельніцтва, яго адносіны да ідэі ўтварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці.

Маскоўская беларуская секцыя РКП(б) узяла на сябе ініцыятыву склікання канферэнцыі беларускіх камуністычных арганізацый у Расіі для вырашэння надзённых пытанняў.

Канферэнцыя беларускіх камуністычных секцый адбылася ў Маскве 21—23 снежня. На ёй прысутнічала 20 дэлегатаў, якія прадстаўлялі Маскоўскую, Петрафадскую, Саратаўскую, Тамбоўскую і Мінскую секцыі камуністаў-беларусаў, а таксама Невельскі павятовы камітэт РКП(б).

На фоне амаль васемнаццацітысячнай партыйнай арганізацыі Заходняй вобласці беларускія камуністычныя секцыі могуць здацца з'явай далёка не маштабнай, але тут менш за ўсё падыходзяць колькасныя супастаўленні. Белнацком адстойваў ідэю сацыяльнай справядлівасці, нацыянальнага раўнапраўя. У сутыкненні, проціборстве ідэі перамагаюць у рэшце рэшт тыя, якія адпавядаюць законам грамадскага развіцця, адлюстроўваюць народныя інтарэсы. Жыццё паказала, што беларускія секцыі прытрымліваліся больш прагрэсіўных пазіцый, чым кіраўнікі вобласці.

У цэнтры ўвагі канферэнцыі аказалася пытанне аб стварэнні беларускай савецкай дзяржаўнасці. Існуючая сітуацыя патрабавала неадкладнага адказу на яго. Канферэнцыя, пасля таго як падвяла вынікі абмеркавання, прыняла рашэнне: «Усе гэтыя паказальныя факты ўладна вымагаюць стварэння у шчыльнейшым кантакце з вялікаю Расійскаю Сацыялістычнаю Федэратыўнаю Рэспублікаю, моцнага беларускага рабоча-сялянскага ўраду, выяўніка волі беларускай беднаты». Прымаючы гэта рашэнне, канферэнцыя зыходзіла з права нацый на самавызначэнне, з гістарычнай тэндэнцыі развіцця нацыянальных агульнасцей. Асаблівы акцэнт рабіўся на неабходнасць проціпастаўлення канкрэтных дзеянняў у сферы нацыянальнай палітыкі «падкопам міжнароднага імперыялізму», які выдаваў сябе за прыхільніка нацыянальнай свабоды, за вызваліцеля нацый ад «заняволення іх расійскім бальшавізмам».

Аднак стварэнне беларускага ўрада не лічылася неадкладнай задачай моманту. Існавала меркаванне, што ўрад будзе створаны на з'ездзе Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Беларусі, скліканым у Мінску. Каб актывізаваць грамадскую думку, «стварыць» адпаведную атмасферу для склікання з'езда,

патрэбна падрыхтоўчая арганізатарская і растлумачальная работа.

Некаторыя прамоўцы на канферэнцыі беларускіх камуністычных секцый сумняваліся ў правільнасці пастаноўкі пытання аб утварэнні Беларускай рэспублікі і ставілі пытанне, ці не адхіляецца канферэнцыя на абочыну рэвалюцыйнага працэсу. Нацыянальныя праблемы могуць «пачакаць са сваім вырашэннем».

У святле сусветнага рэвалюцыйнага працэсу ўтварэнне савецкіх нацыянальных рэспублік магло здацца нечым трэцяраднім і нават такім, што перашкаджае пераможнаму шэсцю сацыялістычнай рэвалюцыі, адцягвае рэвалюцыю ад галоўнага. Міжнародныя абставіны ў канцы 1918—пачатку 1919 г. для Савецкай Расіі былі вельмі спрыяльнымі. Асабліва выраслі надзеі на сусветную рэвалюцыю. На закрыцці VIII Усерасійскага з'езда Саветаў 9 лістапада 1918 г. Я. Свядлоў сказаў: «Я ніколі не сумняваюся ў тым, што праз паўгода мы будзем мець моцную Савецкую ўладу. Не толькі ў краінах Аўстрыі, Венгрыі і Германіі, але і ў краінах згоды — у Францыі, Англіі і Італіі». Праз тры месяцы, будучы ў Мінску на з'ездзе Саветаў рэспублікі, Я. Свядлоў зноў паўтарыў сваю думку аб

сусветнай рэвалюцыі, пажар якой вось-вось ахопіць увесь свет. «Мы напярэдадні паўстання ў Англіі, Францыі і Амерыцы», — прадракаў Свядлоў.

Канферэнцыя беларускіх секцый выбрала Цэнтральнае Бюро ў складзе З. Жылуновіча (старшыня), Ф. Балбекі, А. Чарвякова, І. Няцэцкага, М. Дракона, Я. Дылы. Аб рабоце канферэнцыі былі інфармаваны не толькі Наркомнац, але і УЦВК, і Саўнарком, а праз друк — і шырокая грамадскасць.

Мал. 2. Старшыня першага ўрада БССР З. Ф. Жылуновіч

§ 6. Абвяшчэнне Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі

Пастановы канферэнцыі беларускіх камуністычных секцый былі яшчэ адной важнай акалічнасцю, што зрабіла ўплыў на вызначэнне шляхоў дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. Як было ўжо сказана, 23 снежня Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт у пастанове аб абласным адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні ўзаконіў Заходнюю вобласць у складзе Мінскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў. А праз дзень, 25 снежня, нарком па справах нацыянальнасцей І. Сталін па тэлеграфу тэрмінова паведаміў старшыні Паўночна-Заходняга абкома партыі А. Мяснікову ў Смаленск: «ЦК партыі вырашыў па многіх меркаваннях, аб якіх цяпер гаварыць не даводзіцца, згадзіцца з беларускімі таварышамі на ўтварэнне Беларускага савецкага ўрада. Пытанне гэтае вырашана, і абмяркоўваць ужо не даводзіцца, неабходна толькі зрабіць некаторыя змяненні ў канструкцыі Аблвыканкомзаха»¹.

Такім чынам, адбыўся пералом у адносінах да Беларусі.

ЦК партыі вырашыў пытанне аб часе абвяшчэння рэспублікі, лічачы гэтую справу неадкладнай, спосабе ўтварэння ўрада, які павінен быў складацца з дзвюх груп — прадстаўнікоў абласнога цэнтра і беларускіх камуністычных секцый, што знаходзіліся ў Маскве.

Складаным аказалася вызначэнне падыходаў да стварэння ўрада, вылучэння асоб на замяшчэнне пасада камісараў. Цяжкасць заключалася ў тым, што трэба было ўзгадніць, ураўнаважыць інтарэсы як смаленскага цэнтра, так і белнацкомаўцаў. А яны далёка не супадалі. Давалі аб сабе знаць напластаванні варажасці папярэдняга перыяду.

1 студзеня 1919 г., абапіраючыся на рашэнні ЦК РКП(б) і рашэнні VI абласной партыйнай канферэнцыі, канферэнцыі беларускіх камуністычных секцый, Усерасійскага з'езда беларускіх бежанцаў, рэзалюцыі мітынгаў

¹ Борьба за советскую власть в Белоруссии. 1918—1920 гг. Мн., 1968. С. 414-415.

і сходаў працоўных, Часовы рэвалюцыйны рабоча-сялянскі ўрад на чале з пісьменнікам грамадска-палітычным дзеячам З. Жылуновічам абвясціў Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Беларусі.

Маніфест аб абвясчэнні Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі даволі поўна акрэсліваў статус новай дзяржавы. Рэспубліка выдзялялася з саставу РСФСР як самастойная дзяржаўная адзінка. Беларусь аб'яўлялася свабоднай, незалежнай рэспублікай, а яе народ — свабодным і паўнапраўным гаспадаром сваёй дзяржавы. Часовы рабоча-сялянскі ўрад называў сябе ўрадам «Беларускай Савецкай незалежнай рэспублікі». У дакуменце ёсць і такі выраз: «Вольная Савецкая беларуская рэспубліка». Паняцці — «незалежная рэспубліка», «вольная рэспубліка», «свабодная рэспубліка» ў дакументах і публікацыях таго часу ўспрымаліся як суверэнная рэспубліка.

Разам з тым суверэннасць зусім не азначала разрыву палітычных, эканамічных, сацыяльных і партыйных сувязей, якія аб'ядналі Беларусь і Расію. Патрэбны былі новыя прававыя формы рэалізацыі адносін, што аказалася, як паказвае вопыт, справай выключна складанай.

Уся паўната ўлады на тэрыторыі рэспублікі павінна была пераходзіць у рукі Саветаў рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Пастановы нямецкіх і іншых акупацыйных улад аб'яўляліся скасаванымі.

Часовы ўрад Беларусі не мог таксама не выказаць сваіх адносін да палітычных арганізацый, якія прэтэндавалі на дзяржаўнае прадстаўніцтва народа. Праціўнікі самавызначэння Беларусі на савецкай аснове ў духу таго часу разглядаліся часткай контррэвалюцыйных сіл ворагамі працоўных Беларусі і «ўсяго свету». Рада БНР аб'яўлялася па-за законам. Рэвалюцыйная помста ў адносінах да «буржуаў», памешчыкаў, іх слуг «за векавое прыгнечанне» ўносілася на ўзровень рэвалюцыйнага абавязку. Усё гэта было не толькі вынікам лозунгавай запальчывасці, але і арыенцірам практычных дзеянняў. Адхіляліся якія-небудзь альтэрнатыўныя рашэнні нацыянальных праблем. Занадта вялікім быў напал класавага процістаяння, каб магчымы быў які-небудзь кампраміс у вырашэнні хаця б чыста культурных нацыянальных праблем.

Мал. 3. Маніфест у «Вестках»

Маніфест змяшчаў прававыя ўстанавленні, вельмі цікавыя для разумення эканамічнага суверэнітэту ў сучасных умовах, хоць гэты тэрмін тады і не прымяняўся. Лясы, воды і нетры зямлі становіліся ўласнасцю працоўнага народа Беларусі. Здабыткам народа аб'яўляліся таксама чыгунка, сродкі сувязі, фабрыкі, заводы, банкі. Такім чынам, рэспубліка становілася ўласнікам усіх гэтых нацыяналізаваных прыродных і рукатворных багаццяў.

У маніфесце быў пункт, які датычыўся перадачы Беларускай рэспублікай Расійскай Федэрацыі функцыі абароны Чырвонай Арміяй вялікіх заваёў сацыяльнай рэвалюцыі. Меліся на ўвазе перш за ўсё абарона і арганізацыя сумеснай ваеннай структуры. У Маніфесце Часовы ўрад заявіў таксама аб пашырэнні на БССР дэкрэтаў РСФСР «па забеспячэнню рабочага класа». У прыведзеных палажэннях мы бачым, з аднаго боку, перадачу часткі сваіх суверэнных правоў органам РСФСР, а з другога — перайманне яе заканадаўчага вопыту. Гэтыя два моманты былі зачаткамі саюзных адносін паміж рэспублікамі.

Закранаўся і міжнародна-прававы аспект суверэннасці. Абвяшчэнне Беларусі «перад усім светам» незалежнай рэспублікай азначала заяўленне аб паяўленні на міжнароднай арэне новага суверэннага суб'екта міжнародных адносін, яго гатоўнасць прытрымлівацца агульнапрызнаных дэмакратычных норм міжнароднага права, дабівацца міжнародна-прававога прызнання.

Такім чынам, Маніфест ад 1 студзеня 1919 г., абвяшчаючы рэспубліку, у той жа час вызначыў суверэннасць дзяржаўнасці. Расійская Сацыялістычная Федэратыўная Савецкая Рэспубліка спецыяльным актам прызнала суверэнны статус ССРБ, лічычы гэта прыкладам рэалізацыі прынцыпу «поўнага і сапраўднага самавызначэння працоўных мас усіх краін»¹. Падкрэслівалася, што факт прыналежнасці Беларусі да былой царскай імперыі не накладвае на ССРБ ніякіх абавязацельстваў.

§ 7. Першы Усебеларускі з'езд Саветаў. Прыняцце Канстытуцыі

Адна з першачарговых задач Часовага ўрада Беларусі заключалася ў тым, каб арганізаваць выбары і склікаць з'езд Саветаў рэспублікі — вярхоўны орган улады, які б вырашыў надзённыя пытанні далейшага развіцця нацыянальнай дзяржаўнасці, грамадскіх пераўтварэнняў.

Першы з'езд Саветаў Беларусі адбыўся 2—3 лютага 1919 г. На ім прысутнічала 230 дэлегатаў: 213 камуністаў і 17 спачуваючых. Найбольшая колькасць дэлегатаў была ад Мінскай губерні — 121 чалавек. Гродзенскую губерню прадстаўлялі 11 дэлегатаў, Магілёўскую — 10, Віленскую — 25, Смаленскую — 49. Ад Віцебскай губерні прадстаўнікоў не было.

У цэнтры ўвагі з'езда былі пытанні дзяржаўнага будаўніцтва, якія вынікалі з самога факта абвяшчэння беларускай дзяржаўнасці. Прыняццем Канстытуцыі з'езд вызначыў важнейшыя моманты прававой асновы дзяржаўнага і грамадскага жыцця рэспублікі. У адрозненне ад Канстытуцыі РСФСР Асноўны Закон Беларускай рэспуб-

лікі ўключаў толькі 32 артыкулы: уводная частка, агульныя палажэнні, структура цэнтральных органаў, дзяржаўныя сімвалы. Зацвярджалася афіцыйная назва дзяржавы — Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі. Канстытуцыя, такім чынам, заканадаўча замацавала акт нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі.

Аднак быў яшчэ і іншы бок самавызначэння — гэта канстытуіраванне адносін з РСФСР і іншымі савецкімі рэспублікамі. З'езд лічыў неабходным аб'яднанне на федэратыўнай аснове ўсіх савецкіх рэспублік, якія ўжо ёсць і якія будуць утвораны. Будаўніцтва федэрацыі ўяўлялася як працэс глабальнага маштабу, бо лічылася, што грамадскі пераварот у Расіі — гэта пачатак сусветнай рэвалюцыі. Таму, «толькі злучыўшыся і згуртаваўшыся ў адну працоўную сям'ю, рабочыя і сяляне ўсіх краін, дзе перамагла пралетарская рэвалюцыя, змогуць пранесці сацыялістычны сцяг цераз усю Еўропу і сальюцца ў адзіным Савецкім Саюзе з рабочымі і сялянамі — працаўнікамі ўсяго свету»¹. Ход гісторыі быў іншым, але была прадугадана назва будучай федэрацыі — Савецкі Саюз.

Як вярхоўная ўлада з'езд заклікаў «усе народы і іх урады неадкладна ўступіць у непасрэдныя дыпламатычныя адносіны з Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай».

З многіх сфер грамадскіх адносін, якія патрабавалі прававога рэгулявання, I Усебеларускі з'езд Саветаў закрануў толькі аграрнае пытанне. У развіццё Канстытуцыі, якая аб'явіла зямельны фонд агульнадзяржаўным набыткам, было прызнана, што ў мэтах павышэння прадукцыйнасці працы арганізацыя сельскай гаспадаркі на сацыялістычных асновах мае патрэбу ў пераходзе ад аднаасобных форм землекарыстання да камунальна-калектыўных. Меліся на ўвазе саўгасы, камуны, грамадскія заворванні. Гэтым пацвярджаліся палажэнні, якія ўжо мелі сілу закону ў РСФСР.

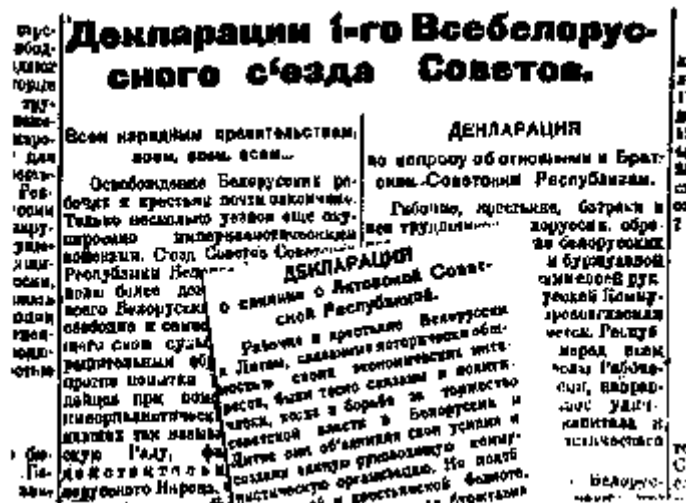
У той жа час разам з дакументамі, што замацоўвалі нараджэнне беларускай дзяржаўнасці, з'езд прызнаў

¹ Декреты Советской власти. Т. IV. М., 1968. С. 336.

¹ История Советской Конституции. 1917—1956. М., 1957. С. 186.

«необходным неадкладнае зліццё» ў адно дзяржаўнае ўтварэнне Беларускай і Літоўскай савецкіх рэспублік.

Хаця акт абвяшчэння ССРБ адбыўся, дыскусія аб шляхах дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі працягвалася. Саветы, партыйныя арганізацыі выказваліся за выхад асобных губерняў з саставу БССР і нават ставілі пытанне аб мэтазгоднасці самога самавызначэння Беларусі.

Мал. 4. Дэкларацыі Першага з'езда Саветаў

Сур'езныя цяжкасці ўзніклі пры фарміраванні Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) рэспублікі, бо зусім нядаўна ў газетах Заходняй вобласці сугірацоўнікаў Белнацкома абвінавачвалі ў нацыяналізме, што стварала вакол іх атмасферу падазронасці, недавер'я. Напружаня адносіны захоўваліся ўнутры Часовага ўрада ССРБ, які складаўся з дзвюх груп — прадстаўнікоў былога абласнога цэнтра і беларускіх камуністычных секцый.

У адрозненне ад РСФСР па Канстытуцыі ССРБ 1919 г. функцыі ўрада ў ССРБ павінен быў выконваць Вялікі прэзідыум ЦВК Беларусі. Схема пабудовы органаў улады і кіравання нагадвала абласную структуру. У Заходняй

вобласці функцыяніраваў Выканком, Вялікі і Малы прэзідыумы Выканкома.

Каб стаць членам урада, трэба было быць дэлегатам з'езда, і не толькі дэлегатам, але і быць выбраным у ЦВК, а затым у склад яго Вялікага прэзідыума. Устаноўлены канстытуцыйны парадак утварэння ўрада не пакідаў ніякай надзеі белнацкомаўцам захаваць свае пасады. Кожная кандыдатура, намечаная для выбарна ў ЦВК, папярэдне абмяркоўвалася на пасяджэнні камуністычнай фракцыі з'езда. Гэта амаль усе яго дэлегаты. Годнасць кандыдата вымяралася жорсткімі крытэрыямі. Прадстаўнік цэнтра паведамляў у Маскву, што кандыдатуры падвяргаліся сур'езнаму абмеркаванню. Бездакорны партыйны стаж і працяглая прыналежнасць да бальшавізму патрабаваліся ад выбіраемых у ЦВК, самая малая няяснасць у палітычным мінулым, асабліва сувязь з нацыяналізмам, былі прычынай многіх адводаў. З асаблівым скандалам, шумам, усеагульным хваляваннем і абурэннем правальваліся кандыдатуры беларусаў: старшыні ўрада Жылуновіча, камісара працы Дылы і камісара замежных спраў Фальскага, якія не атрымлівалі ніводнага голасу.

Абвінавачванні ў нацыяналізме былі паўторам нагавораў, якія гучалі са старонак абласных газет яшчэ да абвяшчэння рэспублікі, калі нацыяналізмам кляіміліся дзеянні, якія па сутнасці нічога агульнага не мелі з гэтай з'явай. На з'ездзе адбывалася вострая барацьба паміж прыхільнікамі былога абласнога кіраўніцтва і прадстаўнікамі беларускіх камуністычных секцый, якіх кляімілі «нацыяналістычным крылом». Гэтыя «нацыяналісты» прэчылі супраць адарвання Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў ад БССР, даказвалі мэтазгоднасць самавызначэння Беларусі, стварэння савецкай федэрацыі, адстойвалі неабходнасць культурнага адраджэння беларусаў, адхілялі нападкі на мову і культуру свайго народа, іншымі словамі, прытрымліваліся пазіцыі, якая раней атрымала адлюстраванне на старонках газеты «Дзянніца» — органа Белнацкома і беларускіх камуністычных секцый.

У новы склад урада рэспублікі, г. зн. у Вялікі прэзідыум ЦВК, увайшлі толькі два белнацкомаўцы: І. Пузыроў (камісар па справах аховы здароўя) і Д. Чарнушэвіч (камісар па справах сацыяльнага забеспячэння), якія раней былі членамі Часовага ўрада. А. Чарвякоў, які займаў пасаду камісара па справах асветы, стаў намеснікам камісара.

Невыбранне З. Жылуновіча ў ЦВК было своеасаблівай ацэнкай яго папярэдняй дзейнасці як кіраўніка Цэнтральнага Бюро беларускіх камуністычных секцый, ініцыятара стварэння Беларускай рэспублікі, кіраўніка Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі, рэдактара «Дзянніцы». Але З. Жылуновіч мог ганарыцца ўжо тым, што пры яго актыўным удзеле адбыўся акт самавызначэння Беларусі*.

Узначаліў новы ўрад з 17 чалавек А. Мяснікоў. Яго ядро складалася з былых абласных кіраўнікоў. Па сутнасці была праігнаравана парада У. І. Леніна знайсці аснову для супрацоўніцтва з камуністамі-беларусамі — «малодшымі братамі», якія адстойвалі ідэю адраджэння беларускай культуры, стварэння і развіцця нацыянальнай дзяржаўнасці. «Малодшыя браты» былі адхілены ад урада. Групавыя і асабістыя інтарэсы, імкненне захаваць уладу бралі верх над меркаваннямі ўзважанага, гібкага ажыццяўлення партыйнай лініі ў нацыянальным пытанні.

Безумоўна, А. Мяснікоў разумеў своеасаблівасць свайго новага становішча, бо зусім нядаўна рашуча выступаў супраць утварэння БССР, а праз нейкі час стаў кіраўніком яе ўрада, старшынёй ЦБ КП(б)Б, аб'яднаўшы ў сваёй асобе партыйную і дзяржаўную ўладу. Маючае адбыццэ зліццэ Беларускай і Літоўскай савецкіх рэспублік так ці інакш павінна было паставіць пытанне і аб

* Жылуновіч пакінуў Беларусь, працаваў у армейскім друку на Украіне. Пасля вяртання ў Мінск у 1920 г. стаў рэдактарам газеты «Савецкая Беларусь». Потым займаў іншыя адказныя пасады: рэдагаваў часопіс «Польмя», быў выбраны членам заснаванай у 1929 г. рэспубліканскай Акадэміі навук. У 30-я гады па ілжывых абвінавачваннях у падрыўной антысавецкай дзейнасці З. Жылуновіч быў рэпрэсіраваны. Старшыню першага беларускага савецкага ўрада абвінавачвалі нават у тым, што ён нібыта спрабаваў сарваць «авіяшчэнне БССР».

лідэры аб'яднанай дзяржавы, аб замяшчэнні адказных урадавых і партыйных пасадак.

Прыведзеныя факты аб рабоце Першага Усебеларускага з'езда Саветаў і прынятых ім рашэннях — яшчэ адно сведчанне цяжкасцей станаўлення беларускай савецкай дзяржаўнасці. Таму натуральна ўзнікае пытанне: чаму такім складаным, супярэчлівым, драматычным аказаўся працэс самавызначэння Беларусі? Відавочна, што тлумачэнне гэтаму трэба шукаць не толькі ў складаным знешнепалітычным становішчы, тагачаснай сітуацыі ўвогуле, але і ў мінулым, у прыватнасці ў гісторыі фарміравання беларусаў як нацыі. У руху народа за стварэнне дзяржаўнасці знаходзіць выяўленне гістарычная і нацыянальная самасвядомасць. Фарміраванне беларускай нацыі праходзіла ў вельмі спецыфічных умовах. Беларус у Расійскай імперыі, як правіла, не ведаў сваёй гісторыі і не вучыўся грамаце на роднай мове. Цёмны, забіты, ён не ведаў і сваіх мысліцеляў, пісьменнікаў, герояў, якімі б мог па праву ганарыцца. У гэтых умовах лёгка прывіваўся ідэі аб тым, што беларуская мова не мова, а дыялект і таму ёсць нешта непаўнацэннае. Адсюль — чаго варта і ўсё створанае на гэтай мове. А калі няма мовы, то ці можа ісці размова аб самастойнасці беларусаў як нацыі? Абарону беларускай культуры можна было лёгка выдаць за інтрыгі памешчыкаў, буржуазіі і г. д.

Спецыфічным быў і нацыянальны рух у Беларусі. Здавалася б, нацыянальнае і зямельнае пытанні найбольш вострыя і найбольш блізкія для сялян. У Беларусі расійскія сацыялістычныя партыі зневажалі нацыянальную культуру, падтрымлівалі эсэраўскую ідэю вобласці ў саставе РСФСР. Аднаўлялася самастойнасць беларускай мовы.

Прадстаўнікі ад беларускіх губерняў на Усерасійскім сялянскім з'ездзе таксама прытрымліваліся эсэраўскіх поглядаў. З. Жылуновіч у сваіх артыкулах пра беларускі нацыянальны рух, у якім ён актыўна ўдзельнічаў, адзначаў, што эсэры, крытыкуючы Беларускаю сацыялістычную грамаду, заадно ганілі і паганілі беларускую мову.

Сярод бальшавікоў Заходняга фронту пашыранай была думка, што беларусы не ўяўляюць самастойнай нацыі, самі прызнаюць сябе за рускіх, таму прынцып нацыянальнага самавызначэння Беларусі непрымальны. Гэта меркаванне, якое культывавалася ў мінулым дзяржавай, школай, царквой, прэсай, знаходзіла сабе месца ў нацыянальнай і гістарычнай свядомасці беларускага народа. Такой своеасаблівай сітуацыі, відаць, не было ні ў адным рэгіёне рознаплемяннай Расійскай імперыі. Час, гісторыя наклалі свой адбітак на характар нацыянальнага руху ў Беларусі.

Нацыянальны нігілізм знаходзіў сабе апраўданне ў веры ў ідэю пераможнага шэсця сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. Нацыянальна-дзяржаўнаму адабленню проціпастаўляліся лозунгі: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!», «Рабочыя не маюць айчыны» і інш. У святле гэтых ідэй самавызначэнне нацый, стварэнне савецкіх нацыянальных рэспублік здавалася справай трэцяраднай, калі нават не шкоднай, таму што яна вядзе да ўзвядзення штучных бар'ераў на шляху сусветнай рэвалюцыі.

Партызанскі і падпольны рух у акупіраванай нямецкімі войскамі Беларусі ў 1918 г. разгарнуўся пад лозунгам уз'яднання захопленай Германіяй тэрыторыі з Савецкай Расіяй, аднаўлення ўлады Саветаў. Гэта было адказам і на сепаратызм арганізацый, што абвясцілі Беларускаю Народную Рэспубліку. Устаноўчы з'езд Кампартыі Літвы і Беларусі (кастрычнік 1918 г.) назваў права нацый на самавызначэнне дробнабуржуазным лозунгам, утопіяй, фікцыяй. Адсюль бальшавікам не пасуе прапагандаваць гэту чужую для пралетарскага інтэрнацыяналізму ідэю.

У снежні 1918 г. з-за тэрміновасці склікання абласной партканферэнцыі мясцовыя Саветы не паспелі выказаць свае адносіны да нацыянальнага самавызначэння. Тэрыторыя Заходняй вобласці з некаторымі папраўкамі і стала тэрыторыяй рэспублікі.

Трэба ўлічваць і такую акалічнасць: ідэя вылучэння Беларусі ў самастойную дзяржаву многіх палохала. І сапраўды, ці змога Беларусь самастойна развівацца?

Эканамічная разруха, найвастрэйшы харчовы крызіс, недахоп самых надзённых прадметаў народнага спажывання нагадвалі аб тым, што сваімі ўласнымі сіламі Беларусь не ў стане справіцца з узнікшымі цяжкасцямі. Незалежнасць памылкова разумелася як эканамічная ізаляванасць, як аслабленне існуючых гаспадарчых сувязей Беларусі з Расіяй, Украінай і іншымі рэгіёнамі. Мала хто (нават сярод кіраўнікоў, ды не толькі вобласці) меў тады больш-менш яснае ўяўленне аб формах адносін паміж рэспублікамі, якія ўтвараліся на савецкай аснове.

ЛІТОЎСКА-БЕЛАРУСКАЯ САВЕЦКАЯ РЭСПУБЛІКА

§ 1. Утварэнне Літоўска-Беларускай Рэспублікі

Напярэдадні адкрыцця Усебеларускага з'езда Саветаў 1 лютага 1919 г. адбылося расшыранае пасяджэнне Цэнтральнага Бюро КП(б)Б з удзелам Я. Свядлова. Акрамя членаў Бюро на пасяджэнні прысутнічалі старшыня ЦК Кампартыі Літвы і Беларусі В. Міцкявічус-Капсукас, дзеячы камуністычнай партыі Польшчы Далецкі, Славінскі, прадстаўнікі, як запісана ў пратаколе, «дыпламатычнага корпуса», г. зн. упаўнаважаныя СНК і НКЗС РСФСР Ю. Гопнер і М. Машыцкі, упаўнаважаны ЦК РКП(б) А. Іофэ. На пасяджэнні абмяркоўваліся пытанні, звязаныя са зліццём Беларускай і Літоўскай рэспублік.

Ідэя стварэння савецкай літоўска-беларускай дзяржаўнасці не была нечым нечаканым ні ў Мінску, ні ў Вільні. Яшчэ да пачатку вызвалення ад нямецкай акупацыі Беларускі нацыянальны камісарыят прапанаваў праект арганізацыі Беларуска-Літоўскай нацыянальнай вобласці. Пазней у адной з тэлеграм Я. Свядлову, ужо ў снежні 1918 г., Мінгубрэўком, абапіраючыся на рашэнне нарады сялянскіх дэпутатаў Мінскай губерні, выказаўся за «стварэнне Беларускай і Літоўскай працоўнай камуны на федэратыўнай сувязі з Савецкай Расіяй». У дні работы Першага з'езда КП(б)Б газета «Звезда» ў нумары ад 31 снежня на першай паласе змясціла вялікі артыкул пад назвай «Літоўска-Беларуская працоўная камуна». У артыкуле старшыня Мінгубрэўкома абгрунтаваў неабходнасць аб'яднання Літвы і Беларусі ў адну дзяржаўную адзінку.

«Увесь ход гісторыі прадыхаваў гэта больш цеснае аб'яднанне», — гаварылася ў артыкуле. Указвалася таксама на «агульнасць» быту і гаспадарчага ўкладу. Разам з тым аўтар артыкула лічыў «найвялікшай памылкай літоўскіх працоўных класаў» стварыць дзяржаўную адзінку на аснове паўтары-дзвюх губерняў, заселеных літоўцамі. Відаць, аўтар лічыў нежыццяздольнай дзяржаву з невялікай тэрыторыяй і маленькім насельніцтвам, абмежаванымі абарончымі магчымасцямі. Прапановы аб аб'яднанні Літвы і Беларусі ў адзіную рэспубліку пераклікаліся з неажыццёўленым праектам утварэння Заходняй вобласці ў складзе беларускіх і літоўскіх губерняў пасля вызвалення ад нямецкай акупацыі. Такім чынам, ідэя адзінай рэспублікі прапагандавалася ў друку і становілася здабыткам шырокай грамадскасці.

Галоўнай пабуджалнай прычынай зліцця рэспублік з'явіліся знешнепалітычныя акалічнасці. Менавіта гэты матыў — аб'яднанне рэспублік у мэтах узмацнення іх абараназдольнасці — падкрэслівала «Звезда» ў перадавым артыкуле «Да адкрыцця з'езда Саветаў»: «З'езд павінен наладзіць цеснае яднанне з суседняй савецкай рэспублікай Літвой, з якой разам мы лепш зможам даць адпор дамаганням імперыялістаў».

Аб'яднанне падтрымала «Дзяніца» — орган Белнацкома і Маскоўскай секцыі РКП(б). Газета адзначала і агульнасць гістарычных лёсаў, і перамяшанасць насельніцтва ў Гродзенскай і Віленскай губернях, і культурныя сувязі, і аднолькавасць гаспадарчага ўкладу і агульнасць эканамічных інтарэсаў. Але галоўны матыў ваенна-палітычны: Беларусь і Літва могуць стаць арэнай барацьбы імперыялізму і сацыялізму.

Шэраг аб'ектыўных умоў аблягчаў працэс зліцця рэспублік. Здаўна Беларусь (асабліва яе Мінскую і Гродзенскую губерні) і Літву звязвалі цесныя гаспадарчыя, гандлёвыя і культурныя сувязі. Вільня як адзін з буйнейшых гарадоў Паўночна-Заходняга краю Расіі сваім эканамічным уплывам ахоплівала значную тэрыторыю Беларусі. Горад прыцягваў да сябе беларускія нацыянальна-культурныя сілы.

У свой час Літва і Беларусь знаходзіліся ў адзінай дзяржаве — Вялікім княстве Літоўскім. Пазней, у складзе

Расіі, Віленская губерня ўключала ў сябе паветы з літоўскім і беларускім насельніцтвам. Тое ж самае трэба сказаць і пра Ковенскую губерню. Гродзенская губерня разам з Віленскай і Ковенскай склалі генерал-губернатарства. Царскія адміністрацыйна-тэрытарыяльныя граніцы, нягледзячы на іх штучнасць і ігнараванне нацыянальнага саставу насельніцтва, усё ж аказвалі ўздзеянне на развіццё эканамічных і культурных сувязей у рамках гэтых адміністрацыйных адзінак. У Пастанове Прэзідыума УЦВК аб прызнанні незалежнасці Беларускай рэспублікі, прынятай 31 студзеня 1919 г., адзначалася, што працоўныя Літвы і Беларусі цесна звязаны сваім мінулым і эканамічнымі ўмовамі свайго існавання.

Зусім не выпадкова таксама, што арганізацыйна аформілася аб'яднаная Камуністычная партыя Літвы і Беларусі, акупіраваных Германіяй у 1915 г. (так званыя раёны першай акупацыі). На ўстаноўчым з'ездзе ў Вільні 1—3 кастрычніка 1918 г. арганізацыя зацвердзіла сваю афіцыйную назву — Камуністычная партыя Літвы і Беларусі. Адбылося таксама аб'яднанне камуністаў-падпольшчыкаў, якія дзейнічалі ў раёнах Беларусі і Літвы, акупіраваных Германіяй у лютым—сакавіку 1918 г. Тут летам 1918 г. узнік Краявы камітэт Камуністычнай партыі Літвы і Беларусі. У назве гэтага органа, як бачна, падкрэсліваецца не адміністрацыйна-тэрытарыяльны момант, а нацыянальны.

Аб'яднанне праходзіла і ў другім лагеры. Каб процідзейнічаць бальшавікам, Рада БНР шукала саюза з літоўскім урадам у Коўне, які ўтварыў Міністэрства беларускіх спраў.

Нацыянальна-тэрытарыяльнае размежаванне паміж Літоўскай і Беларускай рэспублікамі заключала ў сабе пэўныя цяжкасці: гісторыя, што цесна звязала лёсы народаў, зрабіла сумежныя раёны стракатымі па нацыянальным складзе.

Адначасова са з'ездам Саветаў Беларусі ідэю зліцця адобрыла канферэнцыя Камуністычнай партыі Літвы і Беларусі, якая адбылася ў Вільні ў пачатку лютага 1919 г. Зліццё рэспублік ухваліў затым Першы з'езд Саветаў Літвы, які адбыўся 17—21 лютага. І з'езды, і канферэн-

цыі, гаворачы аб матывах аб'яднання, нязменна ўказвалі на пагрозу, што ішла ад Польшчы.

Аднак многія дакументальныя крыніцы не ўсё высвятляюць у коле прычын стварэння Літоўска-Беларускай Рэспублікі. Насуперак прынцыпу самавызначэння ў канчатковым выніку Беларусь была раздзелена на дзве часткі. Большая з іх засталася ў межах Расійскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікі. Можна меркаваць, што расійскае кіраўніцтва (якраз гэта быў разгар грамадзянскай вайны) прадугледжвала развіццё міжнародных абставін, калі прыйдзеца ісці на тэрытарыяльныя ўступкі, як гэта ўжо было ў 1918 г. К гэтаму часу стала менш надзей на міжнародную пралетарскую рэвалюцыю. Спала хваля рэвалюцыйных настрояў у Германіі і Польшчы. У Польшчы асабліва жывучымі былі ўяўленні аб Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., г. зн. да першага яе раздзелу. Кіраўнік польскай дзяржавы Ю. Пілсудскі афіцыйна заявіў пазней аб федэратыўным аб'яднанні Польшчы, Літвы і Беларусі.

Утварэнне Літоўска-Беларускай Рэспублікі ў межах пяці губерняў было яшчэ адным эксперымантам, праведзеным савецкімі ўладамі над беларусамі і іх дзяржаўнасцю.

Фактычнае жыццё рэспублікі пачалося з моманту аб'яднання на пасяджэнні ў Вільні 27 лютага 1919 г. ЦВК Літвы і ЦВК Беларусі ў адзіны орган і выбаранна ім урада — Савета Народных Камісараў. ЦВК быў вярхоўным органам улады дзяржавы, носьбітам і выразнікам яе суверэнітэту. З 27 лютага 1919 г. юрыдычна спынілі сваё існаванне паасобна Літоўская і Беларуская савецкія рэспублікі. Партыі — Бунд, Паалей-цыён і іншыя, якія заявілі аб жаданні супрацоўнічаць з бальшавікамі, не адхіляліся ад удзелу ў рабоце гэтага органа. Ім было прадастаўлена 9 месцаў са 100. Астатнія месцы належалі камуністам. У ЦВК не былі дапушчаны эсэры і рэвалюцыйныя народнікі Літвы за антысавецкія дзеянні.

ЦВК выбраў Прэзідыум у складзе К. Ціхоўскага (старшыня), І. Уншліхта, Я. Далецкага, С. Іванова, Р. Пікеля. Затым быў выбраны ўрад, у які ўвайшлі прадстаўнікі абедзвюх рэспублік. Старшынёй Савета Народ-

ных Камісараў стаў В. Міцкявічус-Капсукас. Ён жа ўзначаліў і Наркамат па замежных справах.

Першае пасяджэнне ЦВК даручыла Прэзідыуму распрацаваць праект канстытуцыі рэспублікі і прадставіць яго на зацвярджэнне.

Аб'яднаўчы з'езд кампартый Літвы і Беларусі ў пачатку сакавіка 1919 г. аформіў стварэнне адзінай партыйнай арганізацыі рэспублікі. На ім быў выбраны Цэнтральны Камітэт у складзе В. Міцкявічуса-Капсукаса, К. Ціхоўскага, А. Мяснікова, В. Кнорына, Я. Далецкага і іншых. Але ў яго складзе не было вядомых бальшавікоў — беларусаў. Апрача таго, з'езд вырашыў, што яго друкаванымі органамі будуць газеты «Звезда» на рускай мове, «Млот» на польскай, «Комуністас» на літоўскай, «Штэрн» на яўрэйскай і ніводнай газеты на беларускай мове.

Афіцыйная назва дзяржавы, зацверджаная Саветам Народных Камісараў 2 сакавіка 1919 г., — Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Літвы і Беларусі (ССРЛіБ). У афіцыйных дакументах і літаратуры права грамадзянства атрымала «тэлеграфнае» скарачэнне — Літбел.

У склад рэспублікі збіраліся ўключыць пяць губерняў: Мінскую, Гродзенскую, Віленскую, Ковенскую, Сувальскую. Пры вызначэнні граніц з РСФСР ЦВК і ўрад Літбел згадзіліся на перадачу РСФСР Дзісенскага павета Віленскай губерні і Рэчыцкага павета Мінскай губерні.

Аб'яднанне Цэнтральных Выканаўчых Камітэтаў Рэспублік, выбранне ўрада паклалі пачатак стварэнню іншых органаў улады і кіравання Літоўска-Беларускай рэспублікі. Цэнтральным органам, дзе вырашаліся агульныя пытанні кіравання рэспублікай, быў Савет Народных Камісараў. Таксама быў створаны падпарадкаваны СНК Малы савет народных камісараў. У яго ўваходзілі прадстаўнікі ведамстваў, якія кіравалі жыццёва важнымі галінамі дзяржаўнага жыцця — народных камісарыятаў унутраных спраў, юстыцыі, фінансаў, харчавання, Вышэйшага савета народнай гаспадаркі.

З утварэннем Літбел узнікла праблема арганізацыі кіравання на тэрыторыі Беларусі, якая ўвайшла ў склад аб'яднанай рэспублікі. Паколькі была створана унітарная, а не федэратыўная дзяржава, то тэрыторыя БССР

увайшла ў склад новай рэспублікі як адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка на правах губерні з цэнтрам у Мінску. Органам улады на гэтай тэрыторыі стаў зноў утвораны Мінгубрэўком.

У Вільні ўрадавы апарат толькі ствараўся, і Мінгубрэўкому даводзілася самастойна, аператыўна вырашаць у адпаведнасці з сітуацыяй неадкладныя пытанні абароны і іншыя праблемы дзяржаўнага жыцця, звязаныя з арганізацыяй, прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці, рэгуляваннем гандлю і сацыяльна-культурнага будаўніцтва, сацыяльнага забеспячэння і інш.

Ужо ў той час зліццё рэспублік спрабавалі асэнсаваць у плане перспектывы развіцця нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва. Заслугоўвае ўвагі думка, выказаная ў дакументах I з'езда Саветаў Літвы. У зліцці з'езд бачыў толькі першы крок на шляху аб'яднання ўсіх сацыялістычных савецкіх рэспублік у адзіны дзяржаўны арганізм. Як разумець гэтую заяву? Справа ў тым, што аб'яднанне суверэнных рэспублік на падставе федэрацыі — гэта адзін шлях, а іх зліццё — гэта ўжо іншы падыход да стварэння адзінай дзяржавы.

§ 2. Дзейнасць урада Літоўска-Беларускай Рэспублікі

Псторыя савецка-польскіх адносін 1918—1920 гг. ведае шматлікія дыпламатычныя дакументы РСФСР і іншых савецкіх рэспублік аб урэгуляванні спрэчных пытанняў. Савецкі бок заяўляў, што няма такіх праблем, якія нельга было б вырашыць за сталом перагавораў да ўзаемнай выгады бакоў. Безагаворачнае прызнанне РСФСР незалежнасці і суверэннасці Польскай Рэспублікі, ануляванне царскіх дагавораў аб падзеле Рэчы Паспалітай у XVIII ст. давалі зыходную юрыдычную аснову для вырашэння спрэчных пытанняў і перш за ўсё пытанняў тэрытарыяльных.

Урад РСФСР, які прызнаў Польскую Рэспубліку як суверэнны суб'ект міжнародных адносін, неаднаразова прапаноўваў абмяняцца дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі. Савецкае кіраўніцтва імкнулася пазбегнуць ваеннай канфрантацыі, у чым, аднак, не былі зацікаўлены кіруючыя колы Польшчы і яе заходнія саюзнікі.

РСФСР не мела тэрытарыяльных межаў з Польскай Рэспублікай. З Польшчай непасрэдна межаваліся Украінская, а таксама Беларуская і Літоўская савецкія рэспублікі, а пасля іх зліцця Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка. Яшчэ да зліцця ССРБ і Літоўскай ССР пачаліся сумесныя дыпламатычныя выступленні рэспублік. Па ўзаемнай згодзе Цэнтральны Выканаўчы Камітэт Беларускай рэспублікі і Часовы рэвалюцыйны рабоча-сялянскі ўрад Літвы 16 лютага 1919 г. звярнуліся з мірнай прапановай да польскага ўрада. У звароце гаварылася аб імкненні жыць у міры і дружбе з польскім народам, да якога рэспублікі не «маюць ніякіх іншых пачуццяў, акрамя пачуцця глыбокай дружалюбнасці». Літва і Беларусь пратэставалі супраць уварвання польскіх войск на іх тэрыторыю. Яны выказвалі гатоўнасць «вырашыць палюбоўна і міралюбна ўсе спрэчныя тэрытарыяльныя пытанні». Ад шчырага жадання спыніць кровапраліцце паходзіла і іх прапанова аб стварэнні змешанай камісіі, якая занялася б устанавленнем мяжы паміж Польшчай і Літбел. Польшчы прапаноўвалася паслаць сваіх прадстаўнікоў у гэту камісію.

Міралюбівыя прапановы змяшчала і Дэкларацыя ЦВК Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі ад 28 лютага 1919 г., звернутая да «ўсіх народаў, усіх урадаў». Гэта быў першы знешнепалітычны дакумент аб'яднанай рэспублікі. ЦВК заяўляў: «З найвялікшым абурэннем ён канстатуе, што польскі ўрад не адказаў на прапанову аб стварэнні змешанай камісіі для вырашэння спрэчных тэрытарыяльных пытанняў паміж рэспублікай Літвы і Беларусі, з аднаго боку, і Польшчы — з другога, і працягае сваё наступленне». ЦВК Літвы і Беларусі заклікаў народы свету і іх урады прызнаць Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Літвы і Беларусі і ўступіць з ёю ў дыпламатычныя адносіны.

Аднак польскія кіруючыя колы мелі свае планы. Ужо само ўступленне ў перагаворы і тым самым фактычнае прызнанне Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі паставіла б польскі ўрад у складанае становішча. Таму Польшча, якую падтрымлівалі краіны Антанты, рашуча адмаўляла Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспубліцы ў

дыпламатычным прызнанні і не адказвала на заклікі да мірнага вырашэння спрэчных тэрытарыяльных пытанняў.

Становішча ў Польшчы было крайне нестабільным. Важным фактарам палітычнага жыцця сталі Саветы. Пануючыя класы краіны мелі ўсе падставы баяцца, што бальшавіцкая рэвалюцыя прыйдзе і ў Польшчу. Савецкая Расія абвінавачвалася ў памкненнях гвалтоўна насадзіць у Польшчы савецкія парадкі, пазбавіць польскі народ самастойнай дзяржаўнасці.

Аднак у Польшчы ў той час былі даволі ўплывовыя сілы, якія выступалі супраць усходняй палітыкі ўрада. З асуджэннем гэтай палітыкі выступіла Камуністычная рабочая партыя Польшчы. Неадкладнага спынення ваенных дзеянняў супраць Расіі, Беларусі і Літвы ў сакавіку 1919 г. запатрабавала Другая агульнапольская нарада 11 буйнейшых Саветаў рабочых дэпутатаў. Аналагічнае рашэнне прыняў на сваім надзвычайным пасяджэнні 7 сакавіка Савет рабочых дэпутатаў Дамброўскага басейна.

Асобную пазіцыю займала Польская партыя сацыялістаў (ППС), якая прэтэндавала на выяўленне імкненняў шырокіх мас польскага пралетарыяту. З аднаго боку, прызнанне права народаў на самавызначэнне і свабоднае развіццё, неадабрэнне дзеянняў польскіх улад, якія ўтойвалі ад народа мірныя прапановы савецкіх рэспублік, а з другога — абвінавачванні Савецкай Расіі ў агрэсіўных намерах: непрызнанне Беларускай, Літоўскай савецкіх рэспублік як самастойных дзяржаў.

У пісьме ў адрас ЦК РКП(б) ад 4 сакавіка 1919 г. Цэнтральны рабочы камітэт ППС зыходзіў з таго, што Польшчы пагражае ўварванне савецкіх войск, што савецкі ўрад умешваецца ва ўнутраныя справы Польшчы. Уваходжанне польскіх камуністаў у склад урада Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі Польская сацыялістычная партыя разглядала як утварэнне другога польскага ўрада, які процістаіць ураду ў Варшаве. Камітэт настойваў на ліквідацыі нібыта польскага ўрада, аб якім рабочы клас нічога не ведае. Разам з тым польскія сацыялісты прапанавалі, каб на падставе прынцыпу самавызначэння народаў пытанне аб межах было вырашана пры

дапамозе народнага галасавання пры ўмове вываду чужых войск і поўнай палітычнай свабоды.

На пісьме Цэнтральнага рабочага камітэта Польскай сацыялістычнай партыі ў Цэнтральны Камітэт РКП(б) У. І. Ленін напісаў: «На падставе § 3 паслаць ноту ўраду Польшчы з запэўненнем, што мы цалкам згодныя і менавіта хочам вырашэння галасаваннем працоўных, хочам пагаднення на гэтай базе, згодны на ўступкі ў асобнасцях і іншае...» Гэта прапанова знайшла затым адлюстраванне ў пісьме наркома замежных спраў РСФСР Г. Чычэрына дыпламатычнаму прадстаўніку Польшчы ў Маскве.

Польскі сейм адхіліў прапанову Савецкай Расіі аб правядзенні плебісцыту ў мясцовасцях, спрэчных па нацыянальнаму складу насельніцтва, і не прызнаў урадаў Беларускай і Літоўскай савецкіх рэспублік і іх пераемніцы — аб'яднанай Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі ў якасці законных прадстаўнікоў сваіх народаў, паколькі гэта не адпавядала меркаванням сейма аб формах выяўлення права народаў на самавызначэнне. Польскі ўрад, заяўлялася, адмаўляецца прызнаваць прадстаўнікамі Беларусі і Літвы існуючыя там улады, паколькі яны навязаны насельніцтву «бальшавіцкімі войскамі, не менш захопніцкімі, чым войскі былога цара». Таму не было і адказу на тэлеграму Літоўскай і Беларускай рэспублікі ад 16 лютага 1919 г. і на ноты Г. Чачэрына.

Польскі ўрад, абапіраючыся на падтрымку Антанты, ішоў на канфрантацыю і адмаўляўся ад якіх-небудзь дыпламатычных кантактаў з Беларускай і Літоўскай савецкімі рэспублікамі, а затым з Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікай, таму што гэта (а тым больш вядзенне перагавораў) азначала б прызнанне факта самавызначэння беларускага і літоўскага народаў. Адсюль вынікала неабходнасць перагавораў па тэрытарыяльных і іншых спрэчных пытаннях. Таму было вырашана не прызнаваць савецкія рэспублікі.

Такім чынам, дыпламатычныя спробы пагасіць полымя вайны ў самым пачатку не ўвянчаліся поспехам. Савецкія прапановы былі адхілены польскім урадам, які

імкнуўся да тэрытарыяльных захопаў і адкрыта заяўляў аб сваіх гістарычных правах на літоўскія, беларускія і ўкраінскія землі.

Польскія войскі канцэнтраваліся для наступлення супраць Чырвонай Арміі ў Беларусі. Распрацоўваўся план захопу сталіцы Літбел — Вільні. У другой палове лютага 1919 г. становішча на Заходнім фронце ў раёне Беларусі і Літвы пагоршылася. На подступах да Брэст-Літоўска, Ваўкавыска і Гродна войскі Заходняй арміі сустракалі ўзросшае процідзеянне польскіх атрадаў. Нямецкая армія, якая адыходзіла з Беларусі, не без санкцыі вышэйшага камандавання Антанты затрымалася ў раёне Гродна. Нямецкае камандаванне мела і свае ўласныя мэты: забеспячэнне тылу сваім войскам, якія разам з часцямі літоўскай тарыбы (савета) стрымлівалі рух на захад Чырвонай Арміі.

13 сакавіка 1919 г. Рэвалюцыйны ваенны савет РСФСР перайменаваў Заходнюю армію ў Беларуска-Літоўскую. Гэты акт быў вынікам утварэння Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі. Армія па-ранейшаму заставалася часткай адзіных узброеных сіл савецкіх рэспублік.

Ваеннае становішча хутка мянялася. Польскае камандаванне імкнулася як мага больш эфектыўна скарыстаць выгадную для яго сітуацыю. Галоўныя сілы Чырвонай Арміі былі кінуты супраць Калчака. Вясной разгарнуліся ўпартыя баі на Усходнім фронце. Заходні фронт з-за гэтага не мог атрымаць у цэнтралізаваным парадку неабходныя людскія і матэрыяльныя рэсурсы. У сярэдзіне сакавіка актыўныя ваенныя дзеянні праціўнік разгарнуў на баранавіцкім напрамку.

Становішча ў Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспубліцы абвастрыў так званы стракапытаўскі мяцеж, цэнтрам якога стаў Гомель. Яго арганізатарамі сталі былыя афіцэры, якія знаходзіліся на службе ў Чырвонай Арміі. Не падпарадкавалася некалькі палкоў 8-й дывізіі, якія складалі рэзерв Беларуска-Літоўскай арміі. Арганізатары мяцяжу, стварыўшы штаб, выдавалі загады, адозвы, у якіх змяшчаліся планы і палітычная платформа мяцежнікаў. Паўстанне рыхтавалася загадзя, наладжваліся

сувязі з іншымі гарадамі рэгіёна, улічвалася становішча на фронце, маральна-палітычны стан часцей Беларуска-Літоўскай арміі, што перайшла да абароны. За некалькі тыдняў да паўстання быў створаны паўстанцкі камітэт.

Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка была тэатрам ваенных дзеянняў, блізім тылам Заходняга фронту. Настрой розных слаёў насельніцтва, палітычная атмасфера ў цэлым аказвалі ўздзеянне на баяздольнасць арміі і магчымасці ідэалагічнага ўздзеяння на яе камуністычнай партыі і Саветаў. Сутыкненне палітычных сіл, іх палярызацыя і дыферэнцыяцыя знаходзілі выяўленне ў ідэалагічнай барацьбе, у грамадскім меркаванні, настрой людзей і г. д. Супраціўленне новаму рэжыму прымала формы паўстання, мяцяжоў, дзеянняў партызанскіх фарміраванняў. Вопыт грамадзянскай вайны падводзіў бальшавікоў да вываду, што неабходна вызначэнне дакладнай палітыкі ў адносінах да серадняка. Было ясна, што ад паводзін менавіта серадняцкай часткі вёскі залежыць лёс новага ладу. Паварот у палітыцы ў адносінах да сярэдняга сялянства наমেціў VIII з'езд РКП(б), які адбыўся ў сакавіку 1919 г.

Вільня займала асобае месца ў ваенна-палітычных планах Пілсудскага. Да захопу горада імкнулася і Літоўская тарыба, якая спадзявалася прыцягнуць да гэтай аперацыі Германію. Здзейсніўшы 17 красавіка прарыў ля г. Ліды, польскае войска крута павярнула на поўнач, каб сходу захапіць Вільню. Гэта ім удалося. 19 красавіка Саўнарком Літбел прыняў надзвычайнае рашэнне: «Савет Народных Камісараў аб'яўляе ўсім грамадзянам ССР Л і Б. Ворагі народа, нахабна парушаючы яго заваёвы, спрабуюць нанесці ўдар у сэрца сацыялістычнай рэспублікі, акружаючы яе сталіцу. Савет Народных Камісараў, заклікаючы ўсіх працоўных на яе абарону, пастанаўляе перадаць усю паўнату грамадзянскай і ваеннай улады Савету абароны ў асобе таварышаў Міцкявічуса-Капсукаса, Уншліхта і Калмановіча». Гэты надзвычайны орган грамадзянскай і ваеннай улады, беручы адказнасць за лёс рэспублікі, сканцэнтраван у сваіх руках пытанні абароны, вырашаў іншыя неадкладныя справы, прымаў меры да падтрымання парадку.

Раптоўная страта горада з'явілася трывожным фактам. Ужо сама па сабе акупацыя праціўнікам сталіцы рэспублікі не магла не адбіцца крайне адмоўна на настроі насельніцтва, на духу яе абаронаў, выклікаць паніку і разгубленасць. Факт гэты быў тым больш трывожным, што не прайшло і двух месяцаў з часу абвяшчэння Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі, закліканай аб'яднаць намаганні літоўцаў і беларусаў у барацьбе са знешнім і ўнутраным ворагам. Гэта няўдача натхняла польскіх кіраўнікоў, даючы ім у рукі ваенныя і палітычныя козыры, а таксама падставу для ўсхвалення поспехаў польскай зброі.

Ваенна-палітычнае становішча ў Літоўска-Беларускай Рэспубліцы стала прадметам павышанай увагі з боку ЦК партыі, Савета Народных Камісараў, вышэйшага ваеннага кіраўніцтва РСФСР.

24 красавіка 1919 г. У. І. Ленін пісаў намесніку старшыні Рэвалюцыйнага ваеннага савета РСФСР Э. Скланскаму: «Трэба сёння даць, за Вашым і маім подпісам, лютую тэлеграму і Галоўштабу і начзаху, што яны абавязваюцца развіць максімальную энергію і хуткасць ва ўзяцці Вільні». Мяркуючы па запісцы, кіраўнік урада РСФСР быў вельмі незадаволены пасіўнасцю ваеннага камандавання, якое не праявіла неабходнай ініцыятывы і аператыўнасці. Тэлеграма, аб якой распарадзіўся Ленін, была паслана ў той жа дзень. Вось яе змест: «Са стратай Вільня Антанта яшчэ больш стала нахабнай. Неабходна развіць максімальную хуткасць для вяртання ў самы кароткі тэрмін Вільня, каб не даць магчымасць белым падцягнуць сілы і замацавацца. Паскорце рух падмацаванняў, якія ідуць, і дзейнічайце больш энергічна. Палявому штабу ўзмацніць усямерна пільнасць за аперацыяй у гэтым напрамку. Старшыня Савета абароны Ленін. Намеснік старшыні Рэўваенсавета Скланскі». Аднак адчайныя спробы вярнуць сталіцу не ўвянчаліся поспехам.

Адным з цяжкіх вынікаў захопу праціўнікам Вільні была дэзарганізацыя ўрадавага апарату. У Мінск не вярнуліся многія партыйныя і савецкія работнікі. Зноў ствараць апарат ужо не мела сэнсу. Камісарыятамі сталі

адзелы Мінгубрэўкома, кіраўніцтва якімі і ўзялі на сябе народныя камісарыяты рэспублікі. Пераўтвораныя ў камісарыяты адзелы Губрэўкома сталі органамі дзяржаўнага кіраўніцтва для ўсёй неакупаванай тэрыторыі Літоўска-Беларускай Рэспублікі.

Страта Вільні з'явілася, несумненна, не толькі вынікам «удара ў спіну», хітрасці праціўніка, але і вынікам яго недаацэнкі, ваенных пралікаў, няведання аб яго намерах. Яшчэ ў сакавіку ў рэспубліцы не схільны былі надаваць сур'ёзнае значэнне ваенным аперацыям палякаў. І сапраўды, барацьба насіла партызанскі характар, фактычна не было і суцэльнай лініі фронту.

Удар па Вільні быў, бадай, першай ваеннай акцыяй польскага камандавання, якая сведчыла аб сур'ёзнасці яго мэт, аб рэальнасці існуючай пагрозы. Немалыя надзеі яно ўскладала на падтрымку з боку антыбальшавіцкіх сіл у тыле Чырвонай Арміі. Прапаганда праціўніка скарыстоўвала голад, разруху, востры недахоп прадметаў першай неабходнасці, нарэшце пралікі і памылкі, злоўжыванні ў правядзенні харчовай, фінансавай і зямельнай палітыкі ў рэспубліцы.

Захоп Вільні па заслугах быў ацэнены ў Парыжы, Лондане і Вашынгтоне. Тут надавалі сур'ёзнае значэнне ролі Польшчы ў агульным страі праціўнікаў савецкага рэжыму.

3 новай сілай ваенныя дзеянні разгарнуліся ў маі—жніўні 1919 г. На новым этапе вайны планы польскага камандавання ўжо звязваліся з захопам Мінска. У канцы мая быў вызначаны асноўны рубаж адыходу і абароны Беларуска-Літоўскай арміі: рэкі Дзісна, Бярэзіна, гарады Бабруйск, Барысаў, Шацілкі, Гарваль, рака Днепр.

Да пары да часу адносіны паміж РСФСР і ўзнікшымі самастойнымі нацыянальнымі рэспублікамі заставаліся юрыдычна неаформленымі. Аб'яўленая суверэннасць не мела і не магла мець у тых абставінах рэальнага адэкватнага «напаўнення». Самі ўмовы барацьбы патрабавалі аб'яднання, адзінага кіраўніцтва ў жыццёва важных для вайны сферах.

Пры існуючых да гэтага часу юрыдычных формах узаемаадносін паміж рэспублікамі (забеспячэнне іх фа-

шовымі сродкамі, размеркаванне харчовых рэсурсаў, прадметаў першай неабходнасці) мелася шмат недахопаў. Формы ўзаемаадносін паміж рэспублікамі трэба было прыстасаваць да новых гістарычных умоў. Так з'явіўся дэкрэт Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ад 1 чэрвеня 1919 г. аб ваенным адзінстве савецкіх рэспублік на чале з РСФСР. Былі аб'яднаны ваенная арганізацыя і ваеннае камандаванне, саветы народнай гаспадаркі, фінансы, чыгуначнае ўпраўленне, камісарыяты працы. Кіраўніцтва ўсім гэтым сканцэнтравалася ў адзіных калегіях пры ўрадзе РСФСР. Асаблівае значэнне надавалася цэнтралізацыі ў галіне ваеннага кіравання і камандавання. Неўзабаве пасля выдання дэкрэта УЦВК Літоўска-Беларуская армія пераймяноўваецца ў 16-ю армію Заходняга фронту.

Масква атрымлівала падрабязную інфармацыю аб баях за Мінск, аб становішчы ў самім Мінску. Тэлеграмы паведамлялі не толькі аб ваенным становішчы, але і аб палітычным, аб настроях насельніцтва Беларусі. «Сялянства (на) нашым баку» — так ахарактарызаваны адносіны беларускіх сялян да савецкай улады ў адзін з самых вострых момантаў барацьбы з захопнікамі.

Поспехі польскіх войск тлумачыліся не толькі іх колькаснай перавагай, выключна спрыяльнай для іх ваеннай сітуацыяй, але і вялікімі цяжкасцямі ў забеспячэнні Заходняга фронту.

Нямецкія акупанты бязлітасна разрабавалі край. Выявіць наяўныя запасы хлеба было вельмі цяжка. У прыфрантавых раёнах дзейнічалі армейскія нарыхтоўчыя органы, у тыле — грамадзянскія. Гэта таксама ўскладняла нарыхтоўку прадуктаў харчавання, выключаючы ўвядзенне арганізаванай планамернай харчразвёрсткі.

Трывожная тэлеграма Міцкявічуса-Капсукаса народнаму камісару па харчаванню РСФСР Цурупе прыйшла ў сярэдзіне мая 1919 г.: «Літбел перажывае адчайны харчовы крызіс. Фронт і тыл засталіся зусім без хлеба. (У) лепшым выпадку ўдасца на ўсёй тэрыторыі Літбел раздабыць не больш за 20 вагонаў. (У) даны час сядзяць без хлеба мабілізаваныя (у) Барысаве, Бабруйску, Мазыры.

Паветы гэтыя галадаюць. (У) Мінску няма хлеба нават для бальніц і дзяцей. З Украіны не атрымліваем нічога. Неабходна, каб пазбегнуць трагічных вынікаў, прыслаць сюды хлеб без прамаруджання». Кіраўнікі Літоўска-Беларускай Рэспублікі разумелі: пакуль не разбіты галоўныя праціўнік — белая армія, трэба разлічваць у асноўным на ўласныя сілы, мабілізаваць на адпор ворагу ўсё магчымае, каб тут, у Беларусі, стварыць заслон іншаземнаму нашэсцю.

8 жніўня 1919 г. польскія войскі захапілі Мінск. Чырвоная Армія адступіла да Бярэзіны. Спробы Пілсудскага развіваць наступленне ад Бабруйска на Жлобін, Рагачоў і Рэчыцу не мелі поспеху. Безвыніковымі аказаліся і імкненні польскага камандавання фарсіраваць Заходнюю Дзвіну паміж Дзвінскам і Віцебскам. Фронт стабілізаваўся. Урад Савецкай Расіі зноў спрабаваў дасягнуць мірнага пагаднення з Польшчай, праяўляючы гатоўнасць пайсці на значныя тэрытарыяльныя ўступкі (да лініі ракі Бярэзіны), але прапановы РСФСР былі адхілены. Польская армія рыхтавалася да новага наступлення.

§ 3. Ліквідацыя Літоўска-Беларускай Рэспублікі

Член Палітбюро ЦК РКП(б), нарком па справах нацыянальнасцей І. Сталін, які прыбыў у сярэдзіне ліпеня 1919 г. у Мінск, запатрабаваў роспуску цэнтральных органаў Літбел. Вывад яго быў катэгарычны: «Канстатую поўную непатрэбнасць урада і Мінскага Савета абароны, неабходнасць іх самароспуску і ўваходжання іх членаў у органы фронту».

Непасрэднай падставай для карэннай перабудовы дзяржаўнага кіравання ў Літбел было крытычнае становішча Краіны Саветаў, якая стала, як тады пісалі, «асаджанай сусветным капіталам крэпасцю». У пісьме ЦК РКП(б) партыйным арганізацыям «Усе на барацьбу з Дзянікіным!» (пачатак ліпеня 1919 г.) скарачэнне неваеннай работы разглядалася ў якасці адной з важнейшых задач моманту. У пісьме, напрыклад, давалася дырэктыва на некаторы час (тры-пяць месяцаў) спыніць зусім ці

скараціць работу ўсіх «не безумоўна неабходных» устаноў у цэнтры і на месцах.

У сувязі з выключна напружаным становішчам паўстала пытанне адначасова і аб далейшым лёсе Літоўска-Беларускай Рэспублікі, большая частка тэрыторыі якой ужо была захоплена Польшчай. Адзінай думкі па гэтаму пытанню сярод кіруючых партыйных і савецкіх работнікаў Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі не існавала, бо неабходна было ўлічваць нацыянальны момант.

Пасля працяглых абмеркаванняў намечаную рэарганізацыю трэба было ўзаконіць. 17 ліпеня члены ЦВК разам з прадстаўнікамі прафсаюзаў сабраліся на аб'яднанае пасяджэнне, каб вырашыць лёс рэспублікі. У адпаведнасці з яго рашэннем Савет абароны ліквідаваўся. Уся справа абароны Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі перадавалася расійскай Чырвонай Арміі. У другім пункце пастановы ЦВК гаварылася: «Даручыць Саўнаркому і ўсім іншым савецкім органам накіраваць усіх таварышаў, якія не з'яўляюцца неабходнымі работнікамі ў тыле, у рады Чырвонай Арміі і яе органы; узмацніць работу ваенную, харчовую, работу сацыяльнага забеспячэння і работу па барацьбе з контррэвалюцыяй».

Нарэшце, трэці пункт пастановаы прадугледжваў стварэнне часовага губрэўкома «для кіраўніцтва адпаведнымі грамадзянскімі органамі». Яго тэрытарыяльная сфера дзейнасці — неакупіраваная частка рэспублікі. Рэўком павінен быў прыстасаваць сваю работу да патрэб фронту.

У прынятым ЦВК акце нельга не заўважыць супярэчлівасць: з аднаго боку, юрыдычна як быццам бы захоўваюцца ЦВК і СНК, а з другога — засноўваецца рэўком для кіраўніцтва савецкімі органамі на незанятай тэрыторыі. Гэтую супярэчліваць вырашыла само жыццё.

Калі на пасяджэнні ЦВК вялася размова аб максімальным скарачэнні колькасці супрацоўнікаў Саўнаркома, то «Звезда», якая выйшла 19 ліпеня, паведаміла ўжо аб прыпыненні работы ўрада ўвогуле. У яе перадавым артыкуле гаварылася пра тое, што з-за скарачэнняў Саўнарком ССРЛіБ часова не ў стане будзе выконваць тыя функцыі, якія на ім ляжалі. Менавіта гэта і

прымусіла аб'яднанае пасяджэнне вылучыць для кіраўніцтва савецкімі органамі ў незанятай праціўнікам частцы рэспублікі часовы рэўком, які можна прыраўняць да губрэўкома. Пералічваліся адказныя работнікі, якія накіроўваліся ў распараджэнне Рэўсавета Заходняга фронту. Частка адказных кіруючых работнікаў прызначалася для работы ў тыле непрыяцеля. Меркавалася, што губрэўком будзе працаваць пад кантролем адпаведных народных камісараў і самога старшыні Саўнаркома.

19 ліпеня ўрад Літбел сабраўся на сваё апошняе пасяджэнне, на якім прысутнічаў прадстаўнік ЦК РКП(б). З прынятай на пасяджэнні пастанова вынікала, што сам урад спыняе сваю дзейнасць. Пытанні бягучага кіраўніцтва савецкай уладай і яе органамі вырашаюцца ў губрэўкоме, а прынцыповыя — у ЦВК, гаварылася ў рашэнні ўрада. Губрэўкому перадаваліся ўсе справы народных камісарыятаў.

Ужо 19 ліпеня камісар па харчаванню выдаў загад аб перайменаванні Наркомхарчу рэспублікі ў Мінскі губхарчком. Неўзабаве Мінгубрэўком прыняў спецыяльную пастанову аб тым, што «народныя камісарыяты, якія існавалі пры Саўнаркоме, з 25 ліпеня г. г. пераймяноўваюцца ў адпаведныя аддзелы губрэўкома». З гэтага часу ўсе распараджэнні і ўказанні ішлі ўжо не ад імя народных камісарыятаў, а ад адпаведных аддзелаў Мінскага губрэўкома.

Такім чынам, спынялася дзейнасць і самога ўрада. Як калегіяльны дзяржаўны орган СНК ужо практычна не існаваў. У выніку перабудовы не было захавана і само існаванне ўрада Літбел.

Мінгубрэўком стаў вышэйшым органам улады на не занятай акупантамі тэрыторыі. Ён дзейнічаў у кантакце з Рэўсаветам фронту. Усе цэнтральныя дзяржаўныя органы рэспублікі спынілі сваю дзейнасць. Не функцыяніравалі ні ўрад, ні ЦВК. «Усе справы і перапіску з Саўнаркомам, ЦВК Літбел накіроўваць у Бабруйск губрэўкому», — тэлеграфаваў Мінгубрэўком у паветы і воласці 28 ліпеня 1919 г.

Несумненна, юрыдычнае становішча было даволі няпэўным. З аднаго боку, урад не функцыяніруе, улада на

не занятай праціўнікам тэрыторыі рэспублікі перайшла да Мінгубрэўкома; з другога боку, не было агульнага акта аб ліквідацыі рэспублікі. Але такое было рэальнае становішча рэчаў. «Звезда» і пасля 17 ліпеня некаторы час працягвала друкаваць акты наркаматаў і СНК рэспублікі, прынятыя яшчэ да рэарганізацыі. Спісы асуджаных за контррэвалюцыйныя і іншыя злачынствы публікаваліся ад імя Надзвычайнай камісіі Літбел.

Змяненні ў дзяржаўным кіраванні ў другой палове ліпеня гавораць аб тым, што ў выніку перабудовы адбылася фактычная самаліквідацыя Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі.

Пасля таго як польскія войскі занялі Мінск, Мінгубрэўком, партыйныя органы з Бабруйска пераехалі ў Смаленск. Усе дзяржаўныя ўстановы, эвакуіраваныя з Беларусі і Літвы, падлягалі ліквідацыі, у тым ліку і Мінгубрэўком. Неўзабаве была створана Ліквідацыйная камісія эвакуіраваных устаноў Літвы і Беларусі, якая прыстасавала для сваіх мэт апарат Мінскага губернскага рэвалюцыйнага камітэта. Аддзелы рэўкома сталі аддзеламі камісіі. Яе задачы заключаліся ў тым, каб вырашыць пытанне аб кіраванні свабоднай ад акупацыі тэрыторыяй, прыняць справы і фінансавыя справаздачы ад ліквідуемых устаноў.

З ліквідацыяй Мінгубрэўкома неакупіраваная тэрыторыя Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі рашэннем Народнага камісарыята ўнутраных спраў РСФСР 28 жніўня 1919 г. была далучана да суседніх губерняў РСФСР, Мазырскі павет і часткі Барысаўскага, Бабруйскага і Ігуменскага — да Гомельскай губерні, частка Дзісенскага павета — да Віцебскай губерні.

Каб правільна зразумець прававое становішча Ліквідацыйнай камісіі, трэба мець на ўвазе, што яна была ўстановай, звязанай з раней існуючай літоўска-беларускай дзяржаўнасцю. Адсюль і асаблівасці яе прававога статусу. Юрыдычна камісія не падпарадкоўвалася РСФСР, усе пытанні вырашала самастойна, кіруючыся ўказаннямі ЦК Кампартыі Літбел. Аднак федэратыўныя сувязі, якія склаліся паміж РСФСР і Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікай, у нейкай меры захаваліся і пасля

ліквідацыі Літбел. У пэўнай ступені Ліквідацыйная камісія была суб'ектам федэратыўных адносін.

У сувязі з ваенным становішчам маёмасць Літбел вывозілася ў бяспечныя месцы ў тыл, г. зн. на тэрыторыю РСФСР. Выключна вялікае значэнне надавалася эвакуацыі сельскагаспадарчых прылад, а таксама племянной жывёлы з народных маёнткаў. Эвакуацыя парадзіла і такую праблему, як арганізаванае захаванне маёмасці і перш за ўсё жывёлы на тэрыторыі РСФСР.

Паколькі Літбел не існавала, у верасні 1919 г. урад РСФСР прапанаваў ураду Літоўскай тарыбы «пачаць перагаворы па пытанню аб спыненні ваенных дзеянняў і выпрацоўцы ўмоў мірных адносін паміж абодвума бакамі». Спачатку РСФСР і Літва падпісалі два міжнародныя пагадненні, што тычыліся больш прыватных пытанняў: 19 лістапада 1919 г. — дагавор аб абмене заложнікаў і грамадзянскіх палонных, 26 чэрвеня 1920 г. — канвенцыю аб рээвакуацыі бежанцаў. У ночце ад 2 красавіка 1920 г. урад РСФСР прызнаў незалежнасць Літвы і выказаў сваю згоду пакласці ў аснову вызначэння граніц Літоўскай дзяржавы этнічны прынцып. Дыпламатычныя перагаворы, што пачаліся 7 мая 1920 г., прывялі да падпісання 12 ліпеня 1920 г. у Маскве мірнага дагавора, у якім РСФСР зноў прызнавала «самастойнасць і незалежнасць Літоўскай дзяржавы».

Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Літвы і Беларусі праіснавала вельмі кароткі тэрмін. Тэрыторыя рэспублікі была захоплена ў выніку ваеннай перавагі Польшчы, ва ўмовах, калі галоўныя сілы Чырвонай Арміі ваявалі з арміямі Калчака і Дзянікіна. За кароткі час пасля ачышчэння краю ад нямецкай акупацыі новая ўлада не паспела ўсталявацца, умацаваць сваю сацыяльную базу. Нямецкія войскі затрымліваліся на захадзе Беларусі. Яны былі апорай літоўскага ўрада, які асеў у Коўне і імкнуўся да ўсталявання сваёй улады ва ўсёй Літве.

Калі пачаліся ваенныя дзеянні, цэнтральны рэспубліканскі апарат яшчэ знаходзіўся ў арганізацыйнай стадыі, быў слабы мясцовы дзяржаўны апарат, асабліва ў валасцях. Нешматлікімі былі партыйныя арганізацыі ў вёсцы. Савецкая ўлада па аб'ектыўных прычынах не

магла істотна палепшыць становішча працоўных. Былі дапушчаны памылкі ў зямельным пытанні, у адносінах да сярадняка. У адным з артыкулаў у «Звезде» (15 ліпеня 1919 г.) аўтар яе, напрыклад, пісаў, што сяляне незадаволены тым, што былую памешчыцкую зямлю не аддалі ім для падзелу, і ў самім факце існавання маёнткаў бачылі амаль жаданне вярнуць гэтыя маёнткі ў захаванасць іх ранейшым уладальнікам.

Ваенна-палітычныя мэты Польшчы знаходзілі адлюстраванне ў рэжыме, які быў устаноўлены на акупіраванай тэрыторыі, у метадах дзеянняў ваеннай і грамадзянскай адміністрацыі па яго падтрыманню, у адносінах польскіх улад да насельніцтва.

Паказваючы Польшчу вызваліцельніцай ад «бальшавіцкай анархіі», афіцыйная прапаганда абяцала беларускаму насельніцтву «нармальнае жыццё», мір, бяспеку, спакой, законнасць і правапарадак, грамадзянскія свабоды, забеспячэнне прадуктамі першай неабходнасці. Аднак паводзіны польскіх войск на фронце і ў тыле, дзеянні акупацыйнай адміністрацыі ніяк не адпавядалі афіцыйным заявам аб вызваленчай місіі Польшчы. «Армія-вызваліцельніца» прынесла дэзарганізацыю гаспадарчага жыцця, узаконіла спекуляцыю, бязлітасныя рэквізіцыі, самавольства адміністрацыі, бясчынствы жандармерыі, якая бачыла бальшавізм ва ўсіх праяўленнях незадаволенасці насельніцтва.

У хуткім часе ва ўсёй паўнаце праявіліся вынікі экспансіянісцкай палітыкі. «Вызваленчая місія» Польшчы на Усходзе, якая рэкламавалася ў сейме, афіцыйнай прапагандай, усё больш паказвала свой сапраўдны змест. Палітыка-прапагандысцкія ўстаноўкі аб «вызваленчай місіі» Польшчы ў адносінах да сваіх усходніх суседзяў, «заняволеных руска-бальшавіцкай тыраніяй», знаходзіліся ў абуральнай супярэчнасці з дзеяннямі польскай адміністрацыі і арміі на захопленай тэрыторыі.

Ужо восенню 1919 г. партызанскія выступленні супраць акупацыі сталі паўсюднай з'явай у беларускай частцы рэспублікі. Сялянства ўсё актыўней аказвала ўзброены адпор акупантам, падрываючы іх рэжым. Народнае

НАЦЫЯНАЛЬНА-АДРАДЖЭНСКІ РУХ У НОВЫХ УМОВАХ

абурэнне вылівалася ў адкрытую ўзброеную барацьбу. Расла сетка падпольных арганізацый.

3 вясны 1920 г. павялічвалася колькасць атрадаў, іх лікавы састаў. Атрады фарміраваліся ў буйныя баявыя адзінкі — 300—600 чалавек. Зварот ЦК КП(б)ЛіБ ад 1 чэрвеня 1920 г. заклікаў працоўных Беларусі да паўстання, да самай рашучай барацьбы з акупацыяй, стварэння рэвалюцыйных органаў улады.

Тэрор, рэпрэсіі былі бяссільныя паралізаваць рост народнага супраціўлення. Нішто так не пераконвала рабочага і селяніна, як уласны палітычны вопыт. Беларускі народ перажыў жахі сусветнай вайны, якая прынесла страшэннае спусташэнне, разруху, голад. Нідзе, відаць, так не адчуваліся бедствы, выкліканыя вайной, як у Беларусі. Барацьба за свабоду была ў той жа час працэсам палітычнага і нацыянальнага самавызначэння беларускіх працоўных.

§ 1. Прапольская арыентацыя

Значныя змены, што адбыліся ў Беларусі пасля вызвалення яе ад нямецкай акупацыі, савецка-польская вайна патрабавалі ад лідэраў нацыянальна-адраджэнскага руху выпрацоўкі новай тактыкі ў дасягненні галоўнай мэты — утварэння беларускай дзяржаўнасці заходняга тыпу. Такім чынам, праціўнікі Кастрычніцкага перавароту прапаноўвалі сваю альтэрнатыву вырашэння «беларускага пытання».

Усе беларускія арганізацыі, якія не прызнавалі бальшавіцкай улады, у тым ліку і партыя беларускіх эсэраў, у дасягненні планаў стварэння ў той ці іншай форме беларускай дзяржаўнасці спадзяваліся на знешнюю падтрымку. Не было, аднак, згоды адносна таго, на якія менавіта знешнепалітычныя сілы варта разлічваць.

Вызначаліся два асноўныя напрамкі. Адны арганізацыі, звязаныя перш за ўсё з памешчыцкімі коламі, каталіцкім духавенствам, спадзяваліся на супрацоўніцтва з Польшчай, якая, лічылі, з-за ўнутраных слабасцей і націску сваіх заступніц — краін Антанты будзе вымушана пайсці на ўступкі і палічыць за лепшае існаванне ў той ці іншай форме роднаснай па сацыяльна-эканамічнаму і палітычнаму духу беларускай дзяржаўнасці. Немалаважнае значэнне надавалася той акалічнасці, што адроджаная Польская дзяржава была адным з важных звёнаў у палітыцы краін Антанты, што беларускае пытанне так ці інакш будзе звязана з праблемай фарміравання ўсходніх

граніц Польшкай дзяржавы, чаму Францыя, Англія, ЗША надавалі асаблівае значэнне.

Іншыя арганізацыі, якія бачылі поўную залежнасць Польшчы ад заходніх заступнікаў, яе эканамічныя слабасці і палітычнае становішча, што абстраляся ў краіне, лічылі неабходным трымаць курс непасрэдна на Антанту. Мелася на ўвазе, што ход падзей, супярэчнасці ў асяроддзі вялікіх дзяржаў могуць стварыць становішча, якое б спрыяла ажыццяўленню планаў беларускага адраджэння. Натхнялі і прыклады. Англія, Францыя, ЗША, Германія рабілі энергічныя крокі, каб не дапусціць саветызацыі Прыбалтыкі, ратаваць там ад краху ўрады Літвы, Латвіі, Эстоніі. Дык чаму ж заходнім дзяржавам, рабілі вывад дзеячы БНР, не распаўсюдзіць гэтую палітыку і на Беларусь? Пры гэтым магчымымі былі розныя камбінацыі, у тым ліку і аб'яднанне Польшчы, Літвы і Беларусі ў федэрацыю. У падзяку, пасля таго як стане дзяржаўнай адзінкай, Беларусь будзе надзейнай апорай у барацьбе з бальшавізмам.

У любы час у залежнасці ад абставін магла адбыцца змена арыентацыі, аб'яднанне намаганняў у адным якім-небудзь напрамку. Кожная з партый і арганізацый, калі прапаноўвала сваю праграму вырашэння беларускага пытання, на першы план ставіла задачу стварэння беларускай дзяржавы. З гэтым патрабаваннем яны апелывалі да насельніцтва Беларусі, да заходніх дзяржаў, да кіраўнікоў Польшчы, да сусветнай грамадскай думкі. Што тычыцца палітычных, сацыяльна-эканамічных асноў такой дзяржаўнасці, то тут якіх-небудзь сур'ёзных разыходжанняў паміж рознымі партыямі і арганізацыямі не існавала. Іх лідэры гатовы былі да далёка ідучых кампрамісаў.

У той час як адна частка беларускіх арганізацый, якая арыентавалася непасрэдна на краіны Антанты, пераможцаў Германіі ў імперыялістычнай вайне, канфліктавала з Польшчай і даказвала на фактах у Парыжы і Лондане згубнасць палітыкі Польшчы ў Беларусі, другая — падавала Польшчу сябрам беларускага народа. «Сустракайце, беларусы, новых гасцей свайго краю з поўным спакоем і ўпэўненасцю ў сабе, — заклікала Цэнтральная беларуская рада Гродзеншчыны ў красавіку 1919 г. — Дзяржава

Польшкая ваюе з Маскоўшчынай, якая ніколі не была добразычлівай да нас, больш таго, якая дзікім цёмным насіллею душыла і душыць да сёння наша нацыянальнае жыццё, трымае ў турмах лепшых сыноў зямлі нашай, знішчае ўсякую палітычную і культурную работу». Віленская беларуская рада ў сваю чаргу выказвала надзею, што вызваленчая місія Польшчы дапаможа беларускаму адраджэнню.

Зварот Пілсудскага ў красавіку 1919 г. «Да жыхароў былога Вялікага княства Літоўскага», у якім гаварылася, што Польшча дасць беларусам і літоўцам магчымасць самастойна вырашаць пытанні свайго нацыянальна-дзяржаўнага быцця, пасеяў надзеі сярод адраджэнцаў.

Адозва Пілсудскага, а тым больш яго заява аб федэрацыі Польшчы, Літвы і Беларусі акрылілі надзеямі нават вопытных у палітыцы беларускіх інтэлігентаў, якія павярылі, што праблемы нацыянальнага быцця можна будзе вырашыць, абапіраючыся на саюз з Польшчай. Да таго ж меркаванні аб магчымасці перамогі белагвардзейскіх генералаў у грамадзянскай вайне, якія не толькі Беларусі, але і Польшчы адмаўлялі ў праве на самавызначэнне, падмацоўвалі аргументы на карысць выбранага шляху.

Такім чынам, зразумела, чаму ў верасні 1919 г. у Мінску Пілсудскаму была арганізавана ўрачыстая сустрэча, у якой самы актыўны ўдзел прымалі і прадстаўнікі шэрагу беларускіх арганізацый. Нрамоўцы дзякавалі «вярхоўнаму правадыру» польскіх войск за «вольнае і спакойнае жыццё». Беларускі нацыянальны камітэт «ад імя беларускага народа» выказаў Ю. Пілсудскаму гарачую падзяку за вызваленне Мінска і Міншчыны ад «маскоўскага імперыялізму», заклікаў Польшчу рушыць свае арміі далей на ўсход, каб захапіць Віцебск, Магілёў, Смаленск.

Прэса ўзвышала Пілсудскага як вялікага дзяржаўнага дзеяча, аднаго з «прарокаў незалежнасці Беларусі», які «вызваліць беларускі народ з нацыянальнай няволі, аб'яднае ўсе беларускія землі ў адну дзяржаўную адзінку і дапаможа беларускаму народу ў справе стварэння незалежнай і непадзельнай Беларусі ў федэратыўнай сувязі ўсіх народаў гістарычнай Літвы са сталіцай у Вільне».

З захопам польскімі войскамі Мінска ў процівагу ўраду БНР, які асталіся ў Коўне, узнік новы «нацыянальны цэнтр» — прапольскі Беларускі нацыянальны камітэт. Барацьба на сесіі Рады БНР у снежні 1919 г. закончылася абнаўленнем яе складу, стварэннем урада на чале з В. Ластоўскім. Але і ранейшы ўрад пад кіраўніцтвам сацыял-дэмакрата А. Луцкевіча не здаў свае паўнамоцтвы. Яго прызнала арганізаваная ў Мінску пад эгідай акупацыйных улад найвышэйшая рада. Спробы беларускіх эсэраў захаваць адзіны нацыянальна-палітычны цэнтр у асобе Рады БНР на падставе прынцыпаў, абвешчаных 25 сакавіка 1918 г., аказаліся беспаспяховымі.

Прыхільнікі арыентацыі на Польшчу даказвалі згубнасць для беларусаў саюза з Расіяй. Галоўны тэзіс заключаўся ў тым, што сумеснае дзяржаўнае жыццё беларусаў і рускіх тоіць у сабе смяротную небяспеку для развіцця беларускай мовы, літаратуры, мастацтва і інш. Значыць, каб захаваць і развіць беларускую культуру, трэба дзяржаўна адасобіцца ад рускіх, парваць з Расіяй. Але паколькі выключна глыбокі ўплыў мела руская культура ў Беларусі, то супраць гэтага прапаноўваецца прыняць самыя рашучыя меры. Газета «Беларусь» пісала: «...Нам трэба карыстацца метадамі разбурэння рускай школы і ўвогуле рускай культуры, трэба стварыць на гэтых развалінах уласную школу, стварыць уласную культуру, устаноўці панаванне беларускай культуры». Каб ажыццявіць гэта, патрэбна дзяржаўная незалежнасць.

Паходы Дзмітрыя-самазванца і Напалеона на Маскву падносіліся прэсай як проціборства перадавой заходняй культуры з азіяцкай. Ваюючы з бальшавікамі, польская армія ажыццяўляе тую ж гістарычную місію: «Цяпер трэці раз культура Захаду пасоўваецца на Усход, — пісала газета «Звон», — але спатыкае вялікі адпор азіяцкай культуры». У доказ неабходнасці разрыву з Расіяй прыводзіліся і іншыя аргументы: для рускіх характэрны эканамічныя і культурныя адсталасць, цэнтралісцкія тэндэнцыі і інш.

Са свайго боку, дабіваючыся рэалізацыі сваіх планаў, Польшча імкнулася паставіць сабе на службу некаторых беларускіх дзеячаў. Польскія дзяржаўныя дзеячы з тры-

вогай назіралі за абвастрэннем становішча на акупіраваных тэрыторыях. Заявы аб вызваленчых мэтах Польшчы ў Беларусі рашуча разыходзіліся з канкрэтнымі справамі. Нягледзячы на ўзрастаючыя карныя меры, разгаралася полымя партызанскага руху. Нават у самой польскай прэсе не было недахопу ў крытыцы ўсходняй палітыкі ўрада. Разам з тым польскім дыпламатам патрэбны быў голас беларусаў з мэтай уздзеяння на палітыку краін Антанты ў адносінах польскіх усходніх меж.

Акупацыйная адміністрацыя (у тым ліку і з дапамогай сакрэтнай агентуры) уважліва вывучала становішча, палітычныя і сацыяльныя сілы, на якія можна абаперціся. Ацэнка карыснай дзейнасці той ці іншай арганізацыі ставілася ў залежнасць ад таго, у якой ступені яна падтрымлівае палітыку польскага ўрада ў адносінах беларускіх зямель. Безумоўна, больш за ўсё падыходзілі арганізацыі, якія выступалі за ўключэнне ўсёй Беларусі ці яе асобных губерняў у склад Польскай дзяржавы.

Польскія палітыкі і ідэолагі спрабавалі зразумець характар нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Пераважала думка, што ў беларускага насельніцтва ў цэлым нацыянальная самасвядомасць адсутнічае, што ён далёкі ад ідэі нацыянальнай дзяржаўнасці. Даволі цікавае ў гэтым сэнсе данясенне штаба Першай польскай арміі галоўнаму камандаванню: «Беларусы не адчуваюць сваёй нацыянальнай асаблівасці і разам з астатнім праваслаўным насельніцтвам хіляцца да бальшавізму». Гэтая ж думка выказана і ў сакрэтнай палітычнай інструкцыі міністра замежных спраў Польшчы дыпламатычным установам за мяжой, складзенай пазней, у 1920 г. Міністр канстатаваў адсутнасць «пачуцця нацыянальнай адасобленасці ў няпольскай часткі насельніцтва». Некаторыя польскія дзеячы гучна заяўлялі, што Беларусь і беларусы — гэта фікцыя.

У цэлым жа, ацэньваючы беларускі адрэджэнскі рух, польскія ўлады прыходзілі да вываду, што дзяржаўная незалежнасць дабіваюцца беларускія інтэлігенты, якія не мелі значнай падтрымкі ў насельніцтва. Аднак былі ў Польшчы палітычныя колы, якія лічылі, што ў Беларусі магчыма і неабходна праводзіць больш гібкую акупацый-

ную палітыку, якая б улічвала нацыянальны фактар. Яны прапаноўвалі Пілсудскаму дапусціць стварэнне беларускага ўрада і беларускага войска. Адначасова заклікалі беларускіх дзеячаў згуртавацца вакол адзінага цэнтра, пачаць практычную работу па арганізацыі сіл для барацьбы з нашэсцем бальшавікоў, для абароны і вызвалення беларускіх зямель.

Пры ўсіх сваіх зневажальных адносінах да Беларусі кіруючыя колы Польшчы ўсё ж вымушаны былі ісці на супрацоўніцтва з некаторымі беларускімі дзеячамі. У сакавіку 1920 г. польскае Міністэрства замежных спраў па даручэнню ўрада стварыла спецыяльную камісію на чале з Л. Васілеўскім (пазней ён стаў міністрам замежных спраў) для правядзення перагавораў з прадстаўнікамі беларускіх палітычных груп з мэтай выпрацоўкі праекта рэгулявання польска-беларускіх адносін.

Давераная асоба беларускіх палітычных колаў рэктар Мінскага педагагічнага інстытута прафесар В. Іваноўскі прыбыў у Варшаву з «Мемарыялам па беларускаму пытанню», у якім была выказана пазіцыя беларускага боку. У патрабаваннях, выкладзеных у гэтым дакуменце, адзначалася неабходнасць прызнання беларускай дзяржавы ў саюзе з Польшчай на правах аўтаноміі. Беларускі бок прапаноўваў стварэнне ў Вільне літоўска-беларускага ўрада, увядзенне пры польскім урадзе пасады генеральнага камісарыята па беларускіх справах, пасылку дэлегацыі Беларусі на мірную канферэнцыю ў Парыж, скліканне Беларускага з'езда. Па сутнасці В. Іваноўскі прадстаўляў паланафільскае крыло «беларускіх палітычных колаў».

На саміх перагаворах у Мінску 20—24 сакавіка 1920 г. аб умовах супрацоўніцтва прадстаўнікоў беларускіх арганізацый і польскіх улад беларускі бок, акрамя В. Іваноўскага, прадстаўлялі яшчэ сем чалавек: рэдактар газеты «Вольная Беларусь» Я. Лёсік, старшыня Беларускага нацыянальнага камітэта ў Мінску К. Цярэшчанка, рэктар духоўнай семінарыі лідэр хрысціянска-дэмакратычнай партыі Ф. Абрантовіч, а таксама А. Смоліч, І. Серада, С. Рак-Міхайлоўскі, А. Уласаў.

У сваёй большасці дэлегаты з'яўляліся членамі Рады БНР, прадстаўнікамі хрысціянска-дэмакратычнай і сацыял-дэмакратычнай партый, а таксама паланафільскай фракцыі партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў.

Вынікам перагавораў 20—24 сакавіка 1920 г. у Мінску з'явіліся «Прапановы сумеснай канферэнцыі прадстаўнікоў Беларусі і прадстаўнікоў Польскага ўрада». Іх сэнс зводзіўся да наступнага. «Прадстаўнікі Беларусі» (так у дакуменце) заяўлялі, што яны падтрымліваюць Польшчу ў яе патрабаванні да Расіі аб неўмяшанні ў справы зямель, размешчаных на захад ад меж 1772 г. (праходзілі на ўсход ад Невеля, Віцебска, Оршы, Чавус, Прапойска, Гомеля). Прадстаўнікі другога боку бралі на сябе абавязацельства дабіцца ад польскіх грамадзянскіх і ваенных улад выканання некаторых тэрміновых «беларускіх патрабаванняў» у адміністрацыйнай, школьнай і эканамічнай галінах.

Польскі бок рашуча адхіліў прапановы, якія проста ці ўскосна вялі да прызнання беларускай дзяржаўнасці. Заявы Пілсудскага аб федэрацыі аказаліся ўрэшце прапагандысцкім манеўрам, як і лозунг аб вызваленчай місіі Польшчы на Усходзе.

Беларускія паслы не дабіліся і аб'яўлення раўнапраўя беларускай мовы з польскай, вядзення на беларускай мове справаводства, прызнання дзяржаўным Мінскага педагагічнага інстытута, а таксама надання дзяржаўнага статусу тром настаўніцкім семінарыям і чатыром гімназіям.

Польскі бок згадзіўся выдзеліць каля 11 млн марак (трэцяя частка субсідый, што запрашваліся) на розныя патрэбы сацыяльна-культурнага прызначэння: школьную справу, выданне газет і часопісаў, утрыманне настаўніцкіх семінарыяў і курсаў для беларускіх настаўнікаў, стыпендыі студэнтам, публікацыю на беларускай мове царкоўных кніг і інш. Між тым было рашуча адмоўлена ў субсідыях для праваслаўнага духавенства. Больш таго, патрабавалася праводзіць палітыку, накіраваную на адрыў праваслаўнай царквы Беларусі ад рускай патрыярхіі.

Польшча не мела намеру прызнаваць нават ілюзорную палітычную самастойнасць Беларусі. У процівагу

пажаданню стварыць камісарыят па беларускіх справах пры польскім урадзе польскі бок згадзіўся толькі на заснаванне па магчымасці ў рамках кіравання ўсходніх зямель павятовых, акруговых і генеральнага рэфэрэнтаў па беларускіх справах у рангу начальнікаў сектараў, пазбаўленых якіх-небудзь адміністрацыйных паўнамоцтваў.

Беларускія арганізацыі павінны былі толькі «падтрымаць Польшчу ў яе патрабаванні ад Расіі неўмяшання ў справы зямель, размешчаных на захад ад граніцы 1772 года».

У «строга канфідэнцыяльнай» справаздачы аб дасягнутым пагадненні ўпаўнаважаны па паўночна-ўсходніх справах Л. Васілеўскі адзначаў, што ў адпаведнасці з дырэктывамі, атрыманымі зверху, польскі бок павінен быў «заручыцца падтрымкай беларусаў у перагаворах Польшчы з бальшавікамі і адначасова адхіліць патрабаванні беларусаў, якія яны лічылі мінімальнымі». Неабходна было пазбягаць дэкларацый палітычнага характару, а гэта азначала, што ў пагадненні не павінны былі ўтрымлівацца абавязальствы Польшчы адносна дзяржаўнага статусу Беларусі і форм дзяржаўнага саюза Польшчы і Беларусі.

Найвышэйшай радзе хацелася ўсё ж бачыць якія-небудзь прыкметы, што сведчылі б аб рэальных уступках з боку Польшчы. Рада бачыла зародак беларускай дзяржаўнасці ў існаванні беларускіх фарміраванняў у складзе польскай арміі. Гэтану надавалася асаблівае значэнне. Дапускаючы фарміраванне беларускіх часцей з асобым статусам, Польшча тым самым нібы прызнавала магчымасць утварэння беларускай дзяржаўнасці. 22 кастрычніка 1919 г. Пілсудскі выдаў дэкрэт, які зацвердзіў склад Беларускай вайсковай камісіі (П. Аляксюк, А. Прушынскі, С. Рак-Міхайлоўскі, Н. Якубоўскі, Ф. Кушал, В. Мурашка). Дэкрэт Пілсудскага не падтрымалі, аднак, польскія правыя партыі, якія лічылі, што такая армія зусім ненадзейная. На грошы Польшчы Беларускае вайсковае камісія на чале з П. Аляксюком фарміравала атрады з беларусаў. Агітавалі за ўступленне непасрэдна ў польскае войска. Уся гэтая кампанія прыводзілася пад лозунгам «абароны бацькаўшчыны».

У маі 1920 г. Беларускае вайсковае камісія звярнулася з заклікам уступаць у рады беларускага войска і разам з польскай арміяй «бараніць сваю зямельку, ратаваць маці-Беларусь» ад «маскоўскай навалы». Беларускае вайсковае камісія аб'явіла, што кіраўнікі «беларускай палітыкі» дамовіліся з Польшчай аб прадастаўленні Беларусі ў хуткім часе незалежнасці, якая прынясе беларусам збаўленне ад усялякіх бед, дасць магчымасць усталяваць парадак, які нельга дасягнуць, пакуль ідзе вайна.

Між тым у акупіраванай Беларусі нарасталая народная вызваленчая барацьба супраць акупацыі, якую ўзначальвалі бальшавікі. На адкрытую ўзброеную барацьбу з акупантамі адважылася беларускае частка эсэраў, якая імкнулася стварыць паўстанцкія камітэты, партызанскія дружыны і іншыя ваенныя фарміраванні. Яна шукала падтрымку і разуменне сярод сялянства, інтэлігенцыі, іншых слаёў насельніцтва, улічваючы змяненні настрояў і памкненняў гэтай часткі грамадства, значныя палітычныя зрухі ў акупіраванай Беларусі і ў Расіі. Шавінізм заваёўнікаў абвастраў пачуццё нацыянальнай годнасці, патрыятычныя настроі. К гэтану часу пацярпелі паражэнне белагвардзейскія арміі Калчака, Дзянікіна.

У гэтых умовах беларускім эсэрам даводзілася змяняць і дапаўняць свае ідэалагічныя ўстаноўкі. Эсэры адмовіліся ад узброенай барацьбы з савецкай уладай. Тэарэтычныя палажэнні, якія заключала ў сабе праграма, прынятая беларускімі эсэрамі ў сакавіку 1920 г., сведчылі аб тым, што партыя мае мэту сацыялістычнай перабудовы грамадскіх адносін.

§ 2. Арыентацыя на краіны Антанты

У студзені 1919 г., калі ўжо была абвешчана Беларускае Савецкае Рэспубліка, а Чырвоная Армія працягвала свой рух на Захад, Савет Міністраў БНР звярнуўся да ЗША, Англіі, Францыі і Італіі з заявай, у якой заклікаў «прыняць пад сваю ахову ад разарвання суседзямі тэрыторыю Беларускай Народнай Рэспублікі», але на зварот ніхто не адказаў.

Дзеячы Рады БНР, якія аселі ў Коўне, былі перакананы, што адной з прычын халодных, на іх думку, адносін краін Антанты да «беларускага пытання» з'яўляецца крайне слабая інфармаванасць іх аб становішчы спраў у Беларўсі, у той час як польскія шавіністы па розных каналах забяспечваюць сваіх заступнікаў ілжывай інфармацыяй аб беларускім адраджэнскім руху. У выніку Францыя, Англія, ЗША ў далёка не поўнай меры ўлічваюць ролю, якую магла б адыграць дзяржаўна самастойная Беларусь у рэалізацыі планаў пасляваеннага ўрэгулявання і ўсталявання парадку ў Расіі.

Ставіцца мэта пераканань заходнія дзяржавы ў тым, што падтрымка імі экспансіянісцкай палітыкі Польшчы ў адносінах да беларускіх зямель глыбока памылковая. Лепшае рашэнне — гэта стварэнне беларускай дзяржавы, якая стане надзейным фарпостам у барацьбе з бальшавікамі.

Беларускія палітыкі, якія знайшлі прытулак у Коўне, выступаюць у ролі выкрывальнікаў польскіх злачынстваў на беларускай зямлі. У 1919 г. у Гродне выходзіць кніга аднаго з актыўнейшых дзеячаў БНР К. Езавітава «Беларусы і палякі. Дакументы і факты з гісторыі акупацыі Беларусі палякамі ў 1918 і 1919 гадах». Мэта выдання, як гаворыцца ў прадмове, «раскрыць перад вачыма ўсіх суседзяў Польшчы і яе высокіх заступнікаў увесь жах польскага самавольства і прымусіць іх, нарэшце, пачуць стогны катуемага беларускага народа». Публікацыя павінна была адыгрываць ролю ледзь ці не афіцыйнага дакумента. У прадмове напаміналася, што кніга выдадзена на беларускай, рускай, украінскай, літоўскай, французскай, нямецкай і яўрэйскай мовах.

У выданні змяшчаўся вялікі пералік фактаў аб бячынствах польскіх атрадаў у Беларусі. Дзеячаў БНР асабліва закранала тое, што польскія ўлады разганялі валасныя і павятовыя беларускія рады і падвяргалі рэпрэсіям іх кіраўнікоў.

Пералічаныя факты, як заяўляў К. Езавітаў, «не чэрпваюць і сотай долі тых насілляў, якія палякамі былі ўчынены». Ды і ў гістарычным мінулым «у Рэчы Паспалітай беларусы былі прыгнечаным народам». Таму яе

распад «даў першы штуршок нацыянальнаму адраджэнню беларусаў».

І ў далейшым Рада БНР скарыстоўвае факты аб становішчы ў польскім тыле, каб паўплываць на палітыку Антанты. У ночце-пратэсце міністра замежных спраў БНР Е. Ладнова Парыжскай мірнай канферэнцыі ў сакавіку 1920 г. даволі рэальна паказана становішча ў акупіраванай Беларусі. Звярталася ўвага на нетрываласць тылу польскіх войск, якія рыхтаваліся да новай шырокамаштабнай ваеннай аперацыі на Украіне і ў Беларусі. Сцвярджалася, што анексія Беларусі Польшчай, войскі якой твораць жорсткае насілле на акупіраванай тэрыторыі, выкліча ўсенароднае супраціўленне захопнікам і ў сваю чаргу ўзмоцніць сімпатыі беларускага насельніцтва да балыпавікоў. Вывад напрошваецца сам па сабе: трэба дыпламатычна прызнаць БНР. У выніку ў асобе нацыянальнага ўрада беларускае насельніцтва ўбачыць свайго выратавальніка і надзею. Праўда, каб урад БНР мог выконваць свае функцыі, неабходна ўвесці ў Беларусь замежныя войскі.

Акрамя розных нот, мемарандумаў, заяў урад БНР спрабаваў выкласці сваю пазіцыю ваенным, дыпламатычным, харчовым і іншым місіям заходніх дзяржаў, што наведвалі Польшчу, Літву, Латвію. Мемарандум з 18 дакументамі быў адрасаваны мірнай канферэнцыі ў Парыжы. Акцыі БНР мелі пэўныя мэты: заявамі, нотаў, пратэстамі, пасылкай дэлегацый прыцягнуць да беларускага пытання ўвагу сусветнай грамадскасці і, калі пашанцуе, атрымаць афіцыйнае прызнанне БНР.

Пратэсты Рады БНР супраць захопу польскімі войскамі беларускай тэрыторыі Антанта пакінула без увагі. Як прызнаваў І. Варонка, «доўгацярыплівае чаканне, быццам бы выратавальныя войскі Антанты з'явіцца на тэрыторыі Літвы і Беларусі і выратуюць край ад новага прыгнечання і разбурэння, уступіла месца поўнаму расчараванню».

Тым не менш актыўнасць БНР на міжнароднай арэне не зніжалася. БНР пасылала за мяжу паўнамоцных паслоў, місіі і г. д. Яе апорай у правядзенні міжнародных акцый была ваенна-дыпламатычная місія ў Латвіі і Эс-

тоніі, якая асталаялася ў Рызе. Адсюль даваліся дырэктывы агентам БНР за мяжой, прымаліся меры да стварэння беларускага войска.

У сакрэтнай дырэктыве шэфу місіі К. Езавітаву «для ведама і выканання» эмісарам БНР адзначалася: «Беларусь не павінна заставацца ў сферы французскага ўплыву і павінна перайсці ў сферу англійскага ці амерыканскага». Далей пералічваліся акалічнасці, якія могуць выклікаць зацікаўленасць у беларускім пытанні англічан і амерыканцаў. У прыватнасці звярталася ўвага на тое, што «Беларусь — найбольш выгадны плацдарм для наступлення на бальшавіцкую Маскву, калі ідэя падобнага паходу кім-небудзь яшчэ падзяляецца, таму што яна не думае мірыцца з бальшавікамі, і мяжа яе за 280 кіламетраў ад Масквы».

Як сведчаць дакументы, краіны Антанты пры ажыццяўленні палітыкі ў адносінах да Расіі насуперак сцвярджэнням Рады БНР улічвалі «беларускі фактар». Яны не маглі не цікавіцца, у прыватнасці, тым, на што здольныя антыбальшавіцкія сілы ў Беларусі, у тым ліку Рада БНР. Беларусь не магла не быць важным аб'ектам у ваенна-палітычных камбінацыях Францыі, Англіі, ЗША. З паражэннем армій Калчака і Дзянікіна Польшча рабілася галоўным звяном у працягванні інтэрвенцыі і спробах знішчыць бальшавіцкую ўладу. Шлях на Смаленск і Маскву ляжаў праз Беларусь. Широкавяшчальныя заявы краін Антанты аб правах малых народаў мала значылі на справе, калі ішла гаворка аб іх інтарэсах, планах у дачыненні да Расіі, падзеле сфер уплыву.

Разам з мэтамі, накіраванымі на атрыманне дыпламатычнага прызнання, БНР рабіла спробы стварыць сваё войска. У гэтым яна бачыла і шлях да павышэння прэстыжу. Рада імкнецца пераканаць краіны Антанты, а таксама ЗША, што ў выпадку прызнання БНР яна магла б стаць значнай ваеннай сілай. І калі БНР да гэтага часу не стварыла яшчэ армію, дык таму перашкодзілі бальшавікі, а затым немцы, «якія вялі палітыку заігрывання з бальшавікамі і, нягледзячы на хадайніцтвы, што неаднаразова ўзбуджаліся Радай Беларускай Народнай Рэспублікі, не дазволілі беларусам пачаць стварэнне сваёй арміі». Са-

праўды, спробы стварыць беларускую армію не ўдаліся ні ў 1917 г., ні ў час нямецкай акупацыі. Польскае камандаванне, захапіўшы ў красавіку 1919 г. Гродна, раскідала 1-ы пяхотны беларускі полк, які знаходзіўся ў стадыі фарміравання.

Таму зразумела, чаму дзеячы БНР звярнулі ўвагу на белагвардзейскае войска свайго земляка генерала Булак-Балаховіча, якое дыслацыравалася ў 1919 г. у Эстоніі і ўдзельнічала там у баях з Чырвонай Арміяй. Вяліся перагаворы з эстонскім урадам адносна прававога становішча «асобага атрада Беларускай Народнай Рэспублікі пад камандаваннем генерала Булак-Балаховіча». БНР дабіваліся, каб атрад з усімі родамі зброі як асобная баявая адзінка агульнай колькасцю да 10 тыс. чалавек знаходзіўся пры 2-й эстонскай дывізіі. Да выхаду на сваю тэрыторыю атрад павінен быў падпарадкоўвацца эстонскаму галоўнаму камандаванню. Зразумела, утрыманне атрада за кошт крэдыту, які адпускаў БНР эстонскі ўрад. Планавалася перабазіраваць «асобы атрад» на тэрыторыю Латвіі ў раёне Дзвінска, а адтуль пачаць наступленне на Полацк і Віцебск, каб апынуцца на тэрыторыі Беларусі. Аднак абставіны рэзка змяніліся. 1 лютага 1920 г. Эстонская рэспубліка і Савецкая Расія падпісалі мірны дагавор, які забараняў Эстоніі трымаць на сваёй тэрыторыі якія-небудзь замежныя войскі, а таксама праводзіць вярбоўку і мабілізацыю ў рады замежных армій, якія ставяць мэтай узброеную барацьбу супраць Савецкай Расіі.

Воляй-няволяй Рада БНР была вымушана звярнуцца да Польшчы. Уяўляе цікавасць пісьмо шэфа ваенна-дыпламатычнай місіі ў Латвіі і Эстоніі К. Езавітава галоўнакамандуючаму польскай арміі 8 лютага 1920 г., дзе ён просіць даць кавалак фронту на левым флангу польскай арміі і ўскласці на польскае інтэнданцтва абавязкі адпускаць для атрада Балаховіча ўсё неабходнае. Рада БНР не прад'яўляе ніякіх умоў. Нацыянальны момант таксама не акцэнтуюцца. Падкрэсліваліся заслугі Балаховіча ў барацьбе супраць Чырвонай Арміі. І далей: «Перамір'е эстонцаў з бальшавікамі вымушае асобы атрад знаходзіцца ў спакоі ў той момант, калі не ўся наша бацькаўшчына — Беларусь ачышчана ад бальшавікоў».

Каб не застацца без баявой працы, асобы атрад звярнуўся да мяне з просьбай перавесці яго на Беларусь». Такім чынам, Рада БНР прапанавала супрацоўніцтва Пілсудскаму. Аднак польскае камандаванне мела свае ўласныя планы адносна выкарыстання белагвардзейскага войска, якое аказалася без спраў. І балахоўцы ўвайшлі ў склад польскай арміі. Польскае камандаванне паклапацілася аб папаўненні атрада свежымі сіламі, амуніцыяй. Пазней яно высока ацаніла атрад Балаховіча, характарызуючы яго як «сур'ёзную ваенную сілу, вельмі каштоўную ў баявых адносінах».

Арыентуючыся на Антанту, Рада БНР усяляк імкнулася дабіцца «змякчэння» ў беларускім пытанні пазіцыі Францыі — галоўнага саюзніка і заступніка Польшчы. Агенты Рады БНР (місія генерала О. Карчак-Васількоўскага) спрабавалі наладзіць кантакты з ваеннымі і дыпламатычнымі прадстаўнікамі Францыі, каб зацікавіць іх ідэяй стварэння беларускага войска для сумеснай вайны з Савецкай Расіяй. Мяркуючы па дакументах, французскія афіцыйныя прадстаўнікі на сустрэчы ў Стакгольме нібыта выказвалі гатоўнасць падтрымаць БНР фінансамі, харчаваннем, рыштункам. Для гэтага БНР павінна была здабыць тэрыторыю і дастатковую колькасць беларускіх салдат, узяць на сябе клопат па фарміраванню арміі. Для забеспячэння войска патрэбны былі парты на Балтыйскім моры. Таму па парадзе тых жа французцаў БНР павінна была дабіцца ў Эстоніі, Латвіі і Літвы дыпламатычнага прызнання і згоды забяспечваць «беларускую армію» праз тэрыторыю гэтых дзяржаў.

Рада БНР звярталася і да ЗША, спадзеючыся атрымаць ад іх зброю, абмундзіраванне, харчаванне. Рыга і Лібава называліся партамі, праз якія меркавалася ажыццяўляць пастаўкі для БНР.

У чэрвені 1920 г. БНР паслала сваю дэлегацыю ў Парыж. Згодна з атрыманымі паўнамоцтвамі, міністру Е. Ладнову даручалася «абараняць незалежнасць і суверэннасць Беларускай Народнай Рэспублікі на сусветнай канферэнцыі і перад дзяржавамі Антанты і весці перагаворы, уручаць і падпісваць дакументы. Міністр упаўнаважваўся заключаць эканамічныя, гандлёвыя і фінанса-

выя пагадненні, у прыватнасці ад імя ўрада БНР рабіць грашовую пазыку ў Францыі.

Радзе БНР у нейкай меры ўдалося дабіцца ўзмацнення сваіх пазіцый у Парыжы і Лондане, і яна нават разлічвала на дыпламатычнае прызнанне. Кіраўнікам заходніх дзяржаў нельга было не лічыцца з палітычным становішчам у акупіраванай Беларусі, з аслабелымі магчымасцямі Польшчы працягваць вайну.

АДНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ РЭСПУБЛІКІ

§ 1. Дэкларацыя аб абвясчэнні незалежнасці ССРБ

З паражэннем у 1919 г. белагвардзейскіх армій Калчака і Дзянікіна роля Польшчы ў планах Антанты па рашэнню «рускага пытання» ўзрасла. У сістэме мірнага рэгулявання, згодна з Версальскім дагаворам, Польшчы адводзілася роля дзяржавы-буфера, якая адгароджвала Савецкую Расію ад Германіі, і ў той жа час роля тарана супраць бальшавіцкага рэжыму. Ніводнае сур'ёзнае рашэнне Польшча не магла прыняць без санкцыі, узгаднення ці кансультацыі з Парыжам, Лонданам, Вяроўным саветам Антанты, аб чым асабліва красамоўна сведчыць адпаведная дыпламатычная перапіска. Польшча і Урангель, які знайшоў прытулак у Крыме, з'явіліся тымі галоўнымі ваеннымі сіламі, што выйшлі на авансцэну ў 1920 г. у барацьбе з Саветамі. Такім чынам, вайна Польшчы супраць Савецкай Расіі далёка выходзіла за рамкі двухбаковых адносін. На справе ж яна была праўленнем больш маштабнага проціборства. Менавіта з гэтых пазіцый можна правільна ацаніць удзельнікаў канфлікту, ход ваенных аперацый, іх значэнне і ўплыў на міжнародныя адносіны і вырашэнне савецка-польскага ваеннага канфлікту.

Ажыўленне ваенных дзеянняў на Заходнім фронце адбылося вясной 1920 г. 3 сакавіка і да пачатку ліпеня наступальныя і контрнаступальныя аперацыі ў цэлым не выходзілі далёка за межы існуючай франтавой паласы, якая абмяжоўвалася Дняпром, Бярэзінай і Заходняй Дзвіной. Пачатыя ў красавіку баявыя аперацыі на

Паўднёва-Заходнім фронце, у выніку чаго польскія войскі захапілі Кіеў, Жытомір і іншыя ўкраінскія гарады, рашучым чынам уплывалі на планы ваенных дзеянняў Чырвонай Арміі ў Беларусі. Лепшым адказам на рух польскіх войск на Украіне быў бы пераход у наступленне армій Заходняга фронту і авалоданне Мінскам. Аднак сіл, што меліся ў той час у распараджэнні камандавання, было недастаткова, каб у кароткі тэрмін дабіцца карэннага пералому ў ходзе баявых аперацый.

Толькі 30 чэрвеня 1920 г. войскі Заходняга фронту атрымалі дырэктыву аб заняцці зыходных пазіцый для генеральнага наступлення. Спатрэбілася некалькі дзён, каб вызначыўся пералом на фронце і праціўнік пачаў паспешна адступленне. Удар, абрушаны на паўночным участку фронту, прывёў да разгрому галоўных сіл праціўніка. 11 ліпеня 56-я дывізія вызваліла Мінск. У гэты ж дзень савецкія войскі ўвайшлі ў Вілейку, Маладзечна, Бабруйск. 23 ліпеня быў узяты Пінск, 25 — Ваўкавыск, 29 — Пружаны, 1 жніўня — Брэст-Літоўск. Да сярэдзіны жніўня ўся тэрыторыя Беларусі была вызвалена.

Паражэнне ў Беларусі збянтэжыла кіруючы лагер Польшчы. Панавалі разгубленасць, панічны настрой, узмацнілася дэзерцірства, знізілася дысцыпліна ў арміі. 6 ліпеня 1920 г. Польшча звярнулася да дзяржаў Антанты за садзеяннем з мэтай заключэння міру з Савецкай Расіяй. Крытычнае становішча на фронце, няздольнасць дэмаралізаванай арміі да актыўнага супраціўлення выклікалі моцную занепакоенасць у колах Антанты. Захісталіся ўстоі версальскай сістэмы, рушыліся планы ўмяшання ў справы Расіі. Ход падзей мог прывесці да саветызацыі ў Польшчы, а гэта ў сваю чаргу не магло б не аказаць уплыву на становішча ў Германіі і іншых еўрапейскіх краінах.

Надзею на выратаванне Польшча бачыла ў рашучых дзеяннях Антанты. Англія ўзяла на сябе абавязальства аказаць дыпламатычны націск на Савецкі ўрад. Так з'явілася нота міністра замежных спраў Вялікабрытаніі лорда Керзана, уручаная Савецкаму ўраду 11 ліпеня 1920 г. Англія заяўляла аб сваёй пасрэднай місіі з мэтай дасягнення перамір'я, а на справе нота з'явілася ультыма-

тумам Савецкай Расіі. У адказ савецкі бок заявіў аб сваім імкненні да спынення вайны з Польшчай, але рашуча адхіліў пасрэдніцтва Англіі ва ўрэгуляванні савецка-польскіх адносін як зацікаўленага боку, які меў антысавецкія мэты. Англія з'яўлялася фактычна ваюючым бокам, што і сама неаднаразова афіцыйна прызнавала. Зварот аб перамер'і павінен ісці ад самой Польшчы. Англія і іншыя дзяржавы Антанты не прымалі ніякіх мер, каб прадухіліць шырокамаштабнае наступленне польскай арміі вясной 1920 г., і не адказалі на зварот Масквы па гэтаму пытанню. Цяпер жа робіцца спроба прыпыніць ваенныя дзеянні, каб выратаваць польскія войскі ад канчатковага разгрому.

22 ліпеня міністр замежных спраў Польшчы Е. Сапега па тэлеграфу накіраваў ноту Г. Чычэрыну, у якой прапаноўваў неадкладна ўстанавіць перамер'е і пачаць мірныя перагаворы. Савецкі ўрад выказаў згоду на перагаворы з мэтай заключэння перамер'я і падрыхтоўкі ўмоў будучага міру.

У сувязі з наступленнем савецкіх войск на Заходнім фронце неадкладна трэба было вырашаць праблему дзяржаўнага будаўніцтва на вызваленай тэрыторыі. Пытанне аб арганізацыі ўлады разглядалася ЦК КП(б)ЛіБ яшчэ 29 мая 1920 г. А. Чарвякоў, які ў той час з'яўляўся загадчыкам савецкага аддзела Рэўваенсавета Заходняга фронту, звярнуўся з прапановай пасля вызвалення ад акупантаў Мінска стварыць савецкі ўрад Беларусі. Ініцыятыва Чарвякова зразумелая. Паколькі Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка ў 1919 г. спыніла сваё існаванне, то ў новых умовах трэба было яшчэ да заняцця Мінска вызначыць праграму дзеянняў у сферы дзяржаўнага будаўніцтва. Сярод кіраўнікоў Кампартыі Літвы і Беларусі не было адзіных поглядаў на гэта пытанне. Некаторыя з іх рашуча выступалі супраць узнаўлення Беларускай рэспублікі, таму што для гэтага, на іх думку, «няма дастатковых падстаў». Большасць жа кіруючых работнікаў кампартыі Літбел лічылі неабходным утварыць Беларускі рэўком — савецкі ўрад Беларусі. Канчаткова пытанне было вырашана ў Маскве ў ліпені 1920 г.

Улічваючы настрой партыі сацыялістычнага напрамку, іх паварот да прызнання савецкай улады, іх заявы аб жаданні ўдзельнічаць у савецкай рабоце, ЦК Кампартыі Літвы і Беларусі палічыў мэтазгодным далучыць да ўдзелу ў паўторным абвяшчэнні ССРБ Бунд, Беларускаю камуністычную арганізацыю, а таксама беларускіх эсэраў. «Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі» ад 31 ліпеня 1920 г., падпісаная прадстаўнікамі Кампартыі Літвы і Беларусі, прафесійных саюзаў, Беларускай камуністычнай арганізацыі і Бунда, аб'явіла аб узнаўленні беларускай савецкай дзяржаўнасці.

Дэкларацыя была не толькі актам узнаўлення Беларускай савецкай дзяржаўнасці, але ў нейкім сэнсе дагаворам аб сумесных дзеяннях арганізацый, якія падпісалі дакумент.

Як адзначана, разам з іншымі арганізацыямі акт аб паўторным абвяшчэнні БССР падпісаў прадстаўнік Беларускай камуністычнай арганізацыі У. Ігнатоўскі. Гэта партыя ўзнікла ва ўмовах польскай акупацыі, адасобіўшыся ад беларускіх эсэраў. У адрозненне ад іх арганізацыя лічыла магчымым стварэнне Беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове ў саюзе з Савецкай Расіяй. Палітычная аснова дзяржаўнасці — дыктатура рабочага класа.

Да ўдзелу ў паўторным абвяшчэнні БССР меркавалася залучыць партыю беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў, якія заяўлялі аб сваім рашэнні ўступіць у III Камуністычны інтэрнацыянал і вялі ў сувязі з гэтым праз свайго прадстаўніка перагаворы ў Маскве. Адзін з лідэраў арганізацыі намячаўся ў склад Ваенрэўкома Беларусі. Меркавалася заняцце эсэрамі і іншых адказных дзяржаўных пасадаў. Партыя беларускіх сацыял-рэвалюцыянераў прызнавалася савецкай, карысталася аднолькавымі правамі з Бундам і іншымі партыямі, што прымалі ўдзел у савецкай рабоце.

І ўсё ж спробы залучыць да ўдзелу ў аб'яўленні незалежнасці ССРБ партыі беларускіх эсэраў аказаліся безвыніковымі, паколькі яны, як значылася ў адным дакуменце, паказалі «поўнае неразуменне прынцыпаў савец-

кай улады». Эсэры адмаўлялі дыктатуру пралетарыяту, замест якой прапаноўвалася ўлада «працоўнай дэмакратыі». У адпаведнасці з гэтым і ўрад рэспублікі павінен быць сфарміраваны на падставе «кааліцыі рабочых і сялянскіх партый». Адмаўлялася неабходнасць федэрацыі ССРБ і РСФСР. Дзяржаўнаму саюзу савецкіх рэспублік проціпастаўляўся тэзіс «сусветнай федэрацыі».

У прадстаўніцтве ў Рэўкоме Беларусі было адмоўлена і партыі Паалей-Цыён.

Дэкларацыя аб незалежнасці ССРБ, якая пацвердзіла палажэнні Маніфеста Часовага ўрада Беларусі ад 1 студзеня 1919 г., абвясціла рэспубліку, аднак у межах толькі дзвюх губерняў — Мінскай і Гродзенскай. Агаворвалася, што з РСФСР і УССР дзяржаўныя граніцы ў будучым будуць устаноўлены на падставе пагаднення ў адпаведнасці з правам нацый на самавызначэнне. Часова, да склікання з'езда Саветаў, вышэйшая ўлада ў БССР належала Рэўкому на чале з А. Чарвяковым. На месцах дзейнічала сістэма валасных і павятовых рэўкомаў і толькі ў вёсках — сельскія Саветы.

Сацыяльна-палітычная база абвясчэння рэспублікі ў 1920 г. была шырэйшай, чым у 1919 г. Побач з камуністамі, карыстаючыся тэрміналогіяй дакумента, у абвясчэнні ўдзельнічалі і «рэвалюцыйна-сацыялістычныя рабоча-сялянскія арганізацыі Беларусі». Бунду былі дараваны яго агрэхі, звязаныя з ўдзелам у Народным сакратарыяце БНР у 1918 г. У гэтай сувязі цікавы яшчэ адзін момант. Не класава рафініраваныя, а ўсе «сумленныя грамадзяне» заклікаліся да супрацоўніцтва. Тут ужо праскоквала думка аб грамадзянскім міры, што ненадоўга стане лозунгам пасля заканчэння грамадзянскай вайны.

На гэты раз Беларуская Рада, а таксама арганізацыі, якія называліся ўрадам Беларусі ва ўмовах нямецкай і польскай акупацыі, не аб'яўляліся па-за законам, а падлягалі «суду рабоча-сялянскага народа». Альтэрнатыва савецкай улады і ССРБ, якую прапаноўвалі беларускія сацыялістычныя і іншыя арганізацыі, па-ранейшаму расцэньвалася як злачынства перад народам. У цэлым жа новая дэкларацыя ў адрозненне ад маніфеста была больш стрыманай па сваёй рэвалюцыйнай танальнасці, хоць у

ёй і заяўлялася, што адноўленая Беларуская рэспубліка будзе прытрымлівацца прынцыпаў «бязлітаснай дыктатуры пралетарыяту».

Дэкларацыя пацвердзіла палажэнні Маніфеста 1919 г. аб эканамічным суверэнітэце. Удакладнялася, што «ўсе народныя багацці пераходзяць у рукі дзяржаўных органаў рабоча-сялянскага народа». Гэта і быў на справе іх сапраўдны распараджальнік.

Як суверэнная дзяржава ССРБ павінна была вызначыць сваю тэрыторыю. Асновай справядлівага вырашэння гэтай праблемы выстаўляўся прынцып этнічных граніц. Ніхто не меў права вырашаць гэта пытанне за рэспубліку. Дэкларацыя зыходзіла з таго, што канчаткова яшчэ не вырашана пытанне аб граніцах паміж БССР і РСФСР, БССР і Украінай. Дэмакратычна, шляхам свабоднага волевыказвання на павятовых і губернскіх з'ездах Саветаў насельніцтва спрэчных раёнаў павінна было выказацца аб сваёй дзяржаўнай прыналежнасці. Шляхам перагавораў трэба было вызначыць граніцу з Польшчай і Літвой, якой у адпаведнасці з дагаворам ад 12 ліпеня 1920 г. РСФСР уступіла значную частку беларускай тэрыторыі, у тым ліку Гродна, Ліду, возера Нарач, Браслаўскія азёры.

Дэкларацыя ставіла пытанне аб дзяржаўных сувязях паміж ССРБ і РСФСР і іншымі сацыялістычнымі дзяржавамі. Заяўлялася, што адносіны паміж ССРБ і РСФСР павінны будавацца на аснове поўнай роўнасці.

Змест суверэнітэту адноўленай рэспублікі цесна ўвязваўся з канкрэтнай гістарычнай сітуацыяй. У ваеннай галіне Беларуская рэспубліка «на ўвесь час рэвалюцыйных войнаў» перадавала свае ўзброеныя сілы ў распараджэнне адзінага камандавання ўсіх савецкіх рэспублік, якое ажыццяўлялася РСФСР. Агаворвалася таксама, што ССРБ будзе ўзгадняць з РСФСР усе яе дыпламатычныя выступленні ў імя агульных інтарэсаў савецкіх рэспублік, пабудаваных на прынцыпах дыктатуры пралетарыяту.

У Дэкларацыі закраналася пытанне аб нацыянальнай дзяржаўнасці. Было пастаўлена пытанне аб дзяржаўнай мове, было сфармулявана адпаведнае палажэнне: «Устанаўліваецца поўнае раўнапраўе моў (беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай) у адносінах з дзяржаўнымі ўста-

§ 2. Рэўкомы

новамі і ў арганізацыях і ва ўстановах народнай асветы і сацыялістычнай культуры». Карэнная нацыянальнасць не атрымала якіх-небудзь пераваг. Гэта будзе замацавана пазней у Канстытуцыі 1927 г.

Вызначэнне форм дзяржаўнага саюза юрыдычна раўнапраўных савецкіх рэспублік меркавала фармулёўку ўзгодненых прынцыпаў супрацоўніцтва, а таксама абазначэнне найважнейшых сфер дзяржаўнага жыцця, у рамках якіх перш за ўсё павінна адбыцца садружнасць рэспублік. Уступленне дзяржавы ў саюз на раўнапраўнай аснове — гэта таксама выказванне дзяржаўнага суверэнітэту, рэалізацыі права народа на самавызначэнне. Самавызначэнне і інтэграцыя праз федэрацыю — цесна звязаныя працэсы, якія знайшлі адлюстраванне ў Дэкларацыі ад 31 ліпеня 1920 г.

Востра адчувалася патрэбнасць устанавлення ўзаемаадносін рэспублік у гаспадарчай сферы на аснове «эканамічнага суверэнітэту». Меркавалася, што адной з мер у наладжванні раўнапраўнага супрацоўніцтва маглі б быць распрацоўка і ўстанавленне адзінага гаспадарчага плана і ўзаемадапамогі рэспублік. Улічвалася, што гісторыя цесна звязала эканоміку Беларусі з усім расійскім эканамічным комплексам. Працэс эканамічнай інтэграцыі нельга было ігнараваць у імя адарваных ад жыцця тэарэтычных абстракцый аб «абсалютным» суверэнітэце.

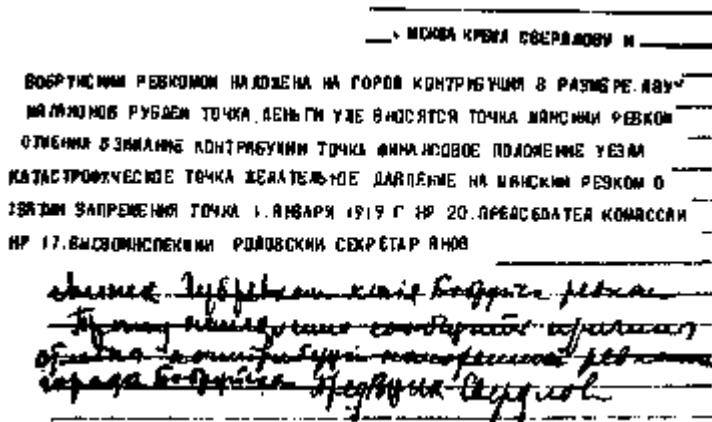
Зыходная ідэя ўсяго дакумента — гэта, з аднаго боку, рэалізацыя права беларусаў на самавызначэнне і стварэнне сваёй незалежнай дзяржавы, а з другога — рэарганізацыя дзяржаўнай структуры ў напрамку ўстанавлення федэрацыі савецкіх рэспублік.

Мэтавая накіраванасць Дэкларацыі ад 31 ліпеня 1920 г. вызначалася выразнымі лозунгавымі заклікамі, якімі заканчваўся дакумент: «Няхай жыве федэрацыя савецкіх рэспублік!», «Няхай жыве сусветная рэвалюцыя!» Тут ужо прысутнічае разуменне таго, што нацыянальная дзяржаўнасць цалкам пагаджальная з глабальнымі стратэгічнымі мэтамі камуністычнага руху і з пралетарскім інтэрнацыяналізмам. Такая выснова прыйшла не сама па сабе. Набірала моц думка на карысць дасягнення фактычнага раўнапраўя народаў былой Расійскай імперыі.

На вызваленай ад акупацыі Беларусі паўсюдна ствараліся павятовыя і валасныя рэвалюцыйныя камітэты, і толькі ў вёсках выбіраліся сельскія Саветы. Усю сістэму дзяржаўных органаў у Беларускай рэспубліцы з канца ліпеня да Другога Усебеларускага з'езда Саветаў у снежні 1920 г. узначаліў Ваенна-рэвалюцыйны камітэт БССР, які выконваў функцыі вышэйшага органа ўлады.

Ствараўся дзяржаўны апарат, а разам з гэтым фарміраваліся палітычная сістэма, грамадства. Асаблівай увагі патрабавала да сябе вёска. Важным ідэалагічным і арганізацыйным сродкам уцягнення сялян у рэчышча новага жыцця Камуністычная партыя лічыла беспартыйныя канферэнцыі. Рэвалюцыі беспартыйных канферэнцый становіліся арыенцірам канкрэтных дзеянняў, прапагандавалі ідэалы новай улады, фармулявалі задачы грамадскіх пераўтварэнняў.

Рэўкомы былі органамі дзяржаўнай улады, якія назначаліся ваенным камандаваннем. Аднак гэта не выключала ўдзелу ў іх рабоце прадстаўнікоў грамадскасці. ЦК Кампартыі Літбел рэкамендаваў, напрыклад, «уводзіць у валрэўкомы прадстаўнікоў ад рабочых і

Мал. 5. Тэлеграма рэўкома

сялян для кантролю за дзейнасцю валасных органаў савецкай улады і для практычнага азнаямлення іх з савецкай работай».

На вызваленай тэрыторыі Беларусі атрымалі сілу законы РСФСР, загады камандавання Чырвонай Арміі. Адначасова з аднаўленнем савецкай улады пачала разгортвацца і праватворчая дзейнасць рэвалюцыйных камітэтаў Беларусі. Яна ўвасобіла ў сабе ўсе рысы рэжыму ваеннага камунізму.

У галіне ўрэгулявання зямельных адносін асобнае значэнне ўлады надавалі Тэзісам ЦК Камуністычнай партыі Літвы і Беларусі па аграрнаму пытанню ад 24 мая 1920 г., прынятыя напярэдадні вызвалення Беларусі ад акупацыі. Дакумент прадугледжваў неадкладную бясплатную перадачу былых памешчыцкіх зямель, за выключэннем маёнткаў з рацыянальнай гаспадаркай і высокім тэхнічным абсталяваннем, у карыстанне калектываў, камун, беззямельных і малазямельных сялян. У сваёй практычнай дзейнасці рэўкомаы кіраваліся тэзісамі як дакументам, які меў сілу закону.

У прававых актах рэўкомаў знайшла адлюстраванне барацьба супраць праціўнікаў савецкай улады, дэзерцірства, вінакурэння, разрабавання дзяржаўнай маёмасці. На першым часе трэба было рашуча спыніць праяўленне так званай дробнабуржуазнай стыхіі. Паўсталі адказныя задачы па ўліку і ахове народнай уласнасці. Ва ўласнасць дзяржавы пераходзілі фабрыкі, заводы, майстэрні, памешчыцкія маёнткі, лясы, склады з прадуктамі харчавання і прамысловымі таварамі і іншая маёмасць.

Значнае месца займаюць юрыдычныя акты рэўкомаў, што тычацца гаспадарчых пытанняў, нарыхтоўкі прадуктаў харчавання, дапамогі Чырвонай Арміі. Нарыхтоўка і размеркаванне харчавання, правядзенне працоўнай і гужавой павіннасці насельніцтва для патрэб Чырвонай Арміі і прамысловасці, нацыяналізацыя прадпрыемстваў, наладжванне прамысловай вытворчасці, дзе гэта было магчыма, уборка ўраджаю ў маёнтках і засяванне азімых палёў, нарыхтоўка паліва і многае іншае — усё гэта атрымала канкрэтнае нарматыўнае замацаванне.

Загады рэўкомаў адлюстроўваюць іх арганізацыйныя меры па барацьбе з эпідэміямі, непісьменнасцю, сведчаць аб адкрыцці школ, культурна-асветніцкіх устаноў і г. д.

Улады разумелі, што іх аўтарытэт у рэшце рэшт вызначаецца разуменнем і падтрымкай мерапрыемстваў савецкай улады з боку мас. Ваенныя і паўваенныя формы работы, згортванне калегіяльнасці не выключалі метаду пераканання. Заснаванае на прымусе адміністраванне выклікала небяспеку адрыву дзяржаўнага апарату ад мас. Кожны факт беззаконня і самавольства дыскрэдытаваў савецкую ўладу. У лістападзе 1920 г. пры Ваенна-рэвалюцыйным камітэце БССР была ўтворана спецыяльная міжведамасная камісія з прадстаўнікоў Камісарыята юстыцыі, Рабоча-сялянскай інспекцыі і Надзвычайнай камісіі для абследавання работы і расследавання злоўжыванняў у савецкіх установах.

Наладжванне кантролю і ўліку ў галіне прамысловасці з'яўлялася адной з важнейшых умоў хуткай арганізацыі вытворчасці. Ужо праз некалькі дзён пасля вызвалення Мінска пры Губрэўкоме пачаў функцыяніраваць Савет народнай гаспадаркі. У загадзе ад 17 ліпеня, адрасаваным павятовым рэўкомам, Губсаўнаргас прадпісваў неадкладна пачаць арганізацыю павятовых аддзелаў народнай гаспадаркі, зарэгістраваць усе фабрыкі, заводы, заводскія склады і прыняць тэрміновыя меры да аховы маёмасці прадпрыемстваў.

Ва ўласнасць дзяржавы пераходзілі тысячы былых памешчыцкіх маёнткаў разам з пабудовамі, сельскагаспадарчымі машынамі, унутранай абстаноўкай дамоў, ураджаем садоў і палёў. Патрэбна была выключная аперацыйнасць, каб не дапусціць раскрадання народных багаццяў. У асобе памешчыка беларускі селянін бачыў свайго векавога ворага. За час акупацыі адносін паміж памешчыкамі і сялянамі яшчэ больш абвастрыліся. У сваіх загадах рэвалюцыйныя камітэты заклікалі сялян не дапускаць раскрадання або псавання маёмасці былых памешчыцкіх маёнткаў, якія аб'яўляліся народным набуткам. Самавольныя захопы пасеваў, лугоў, псаванне

маёнткавай маёмасці кваліфікаваліся ў загадах як цяжкае злачынства.

Бадай, ні адна галіна палітычнай і арганізацыйна-гаспадарчай дзейнасці рэвалюцыйных камітэтаў не патрабавала да сябе такой вялікай увагі, як харчовае пытанне. Харчразвёрстка закранала надзённыя інтарэсы сялянства. Рэўкомы сканцэнтравалі ў сваіх руках нарыхтоўку харчавання, сыравіны і забаранілі прыватны гандаль прадметамі першай неабходнасці. Сурова праследавалася самагонаварэнне.

Камандаванне Заходнім фронтам забараніла правядзенне самавольных рэквізіцый і канфіскацый воінскімі часцямі. Арміі давалася права рабіць рэквізіцыі толькі праз свае харчовыя органы (харчкомы) у саракакіламетровай франтавой паласе. Для нарыхтоўкі прадуктаў харчавання па-за гэтай паласой патрабавалася спецыяльны дазвол.

21 верасня 1920 г. Рэвалюцыйны ваенны савет РСФСР выдаў загад аб парадку задавальнення грамадзян, якія панеслі страты ад рэквізіцый часцямі Чырвонай Арміі. Па розных прычынах воінскія часці рэквізавалі ў сялян коней, павозкі, вупраж, жывёлу, фураж, харчы, а таксама прадметы першай неабходнасці. Згодна з загадам, пры павятовых рэўкомах засноўваліся камісіі, якія займаліся разборам заяў грамадзян, што пацярпелі ад рэквізіцый. Для пакрыцця расходаў на задавальненне прэтэнзій грамадзян РСФСР вылучыў асобы крэдыт.

Задачы ўмацавання бяздольнасці Чырвонай Арміі і стварэння трываллага парадку ў тыле патрабавалі ад рэўкомаў сістэматычнай настойлівай барацьбы з дэзерцірствам. Для гэтага былі створаны спецыяльныя камісіі пры павятовых ваенных камісарыятах і ваенным камісарыяце рэспублікі. Наладжваліся і «тыдні добраахвотнай яўкі дэзерціраў». Супрацоўнікамі камісій па барацьбе з дэзерцірствам і палітработнікамі воінскіх часцей было праведзена каля 4 тыс. мітынгаў і гутарак, распаўсюджаны сотні тысяч экзэмпляраў літаратуры.

Разам з перакананнем прымяняўся і прымус — адданне пад суд, канфіскацыя маёмасці, штрафы і іншыя меры. З 360 тыс. дэзерціраў, якія добраахвотна з'явіліся і затрыманых у 1920 г. у Віцебскай губерні, было аддадзена

пад суд 5 324 чалавекі і 91 укрывальнік, праведзена 2 807 канфіскацый у сем'яў дэзерціраў і 741 канфіскацыя ва ўкрывальнікаў.

Сем'ям чырвонаармейцаў аказвалася дапамога ва ўборцы ўраджаяў, у апрацоўцы палёў і інш. Дзяржава аддавала ім канфіскаваную ў дэзерціраў маёмасць — коней, жывёлу і г. д.

Пасля спынення ваенных дзеянняў на Заходнім фронце ў Беларусі ствараліся ўмовы для замены сістэмы рэўкомаў выбарнымі органамі ўлады — Саветамі.

Фарміраванне мясцовага апарату ўлады і кіравання на аснове выбараў сустрэла цяжкасці, акрамя іншых прычын, таксама з-за нізкага ўзроўню пісьменнасці і палітычных паглядаў насельніцтва. Таму было складана падабраць патрэбныя кадры, здольныя ажыццяўляць на належным узроўні кіраўніцкую работу. Кіраўніцтва рэспублікі непакоіла і тое, што ў многіх валасцях «з-за адсутнасці партыйных таварышаў на месцах» у Саветы прайшлі выключна беспартыйныя (для параўнання — у Мінскім гарсавеце камуністы складалі 88%). Выявілася і яшчэ адна акалічнасць — рэзка негатыўныя адносіны да членаў валасных рэўкомаў (у большасці выпадкаў гэта пасланцы арміі) «у выніку няўмелых і часта злачынных адносін да насельніцтва».

§ 3. Прэлімінары (папярэдні) Рызскі дагавор

Бітва на Вісле ў сярэдзіне жніўня 1920 г. закончылася не на карысць Чырвонай Арміі. Задача авалодаць Варшавай аказалася нявыкананай. Ініцыятыва перайшла да польскага камандавання. 16 жніўня праціўнік прарваў фронт на ўчастку мазырскай групы войск. Як адзначалася ў дырэктыве Галоўнакамандавання Заходняга фронту ад 23 жніўня 1920 г., «вымушаны адыход войск месцамі прыняў крайне шкодны характар адступлення без спроб даць адпор нават перадавым часцям праціўніка».

Галоўнай прычынай няўдач была недаацэнка магчымасцей праціўніка, які змог папоўніць армію новымі сіламі і атрымаваў няспынным патокам узбраенне,

амуніцыю, харчаванне ад краін Антанты. Адбіліся і пралікі ў арганізацыі ўзаемадзеяння Заходняга і Паўднёва-Заходняга франтоў, выкарыстання Першай Коннай арміі.

21 жніўня савецкія войскі пакінулі Брэст. Вайна зноў прыйшла на Беларусь. Фронт набліжаўся да Мінска — сталіцы рэспублікі. У Рызе вяліся савецка-польскія дыпламатычныя перагаворы аб спыненні ваенных дзеянняў і ўмовах устанаўлення мірных адносін паміж ваюючымі бакамі.

У той час як у Рызе ішла вострая дыскусія аб лініі будучай дзяржаўнай граніцы паміж Польшчай і савецкімі рэспублікамі, у раёне Мінска разгарнуліся жорсткія баі. Нарэшце 12 кастрычніка быў падпісаны прэлімінары мірны дагавор, але спыненне ваенных дзеянняў прадугледжвалася толькі к 24 гадзінам 18 кастрычніка.

Ваенныя няўдачы, аднак, не азначалі пройгрышу вайны. Польскія кіраўнікі ўсё больш разумелі, што далейшая вайна бяссэнсавая. Эканамічнае і фінансавое становішча краіны было катастрафічным. Узмацнялася разруха. Кіруючыя класы палохала палітычная нестабільнасць у дзяржаве, абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей. Народ чакаў міру. Цяжар вайны рабіўся ўсё больш непасільным для яго. У сакрэтнай інструкцыі дыпламатычным прадстаўніцтвам за мяжой ад 10 верасня 1920 г. Міністэрства замежных спраў Польшчы, выказваючы, вядома, думку ўрада, прызнавала: «Нашы войскі, яшчэ здольныя на кароткачасовыя намаганні, ужо не ўяўляюць сабой арміі, з якой можна праводзіць складаныя ваенныя аперацыі... Далейшае вядзенне вайны пазбаўлена сэнсу, калі ёсць магчымасць рэалізаваць мінімальныя мірныя ўмовы, якія выказваюцца польскім народам». З гэтым абагульненнем супадаюць і назіранні пасла ЗША ў Варшаве Х. Гібсана, які ў сваім данясенні ў Вашынгтон 18 верасня 1920 г. пісаў: «... Усе слаі грамадства зусім змучаны вайной. Яны прагнуць любога міру, якога можна дасягнуць шляхам перагавораў з чырвонымі».

Драматычнае развіццё падзей у Беларусі ў другой палове 1920 г. знаходзіла праламленне ў тактыцы

беларускіх партый і арганізацый, якія не прызналі ўладу Саветаў. Прыстасоўваючыся да зменлівых умоў, улічваючы ваенна-палітычную сітуацыю, цяжкасці польскіх войск на фронце, стан тылу, дзе разгортваўся масавы партызанскі рух, яны спадзяваліся на ўступкі Польшчы ў справе ажыццяўлення іх «галоўнага нацыянальнага ідэалу» — стварэння беларускай дзяржавы.

У ліпені 1920 г., калі польскія войскі паспешна адступалі пад націскам Чырвонай Арміі, Рада БНР прапанавала польскаму ўраду перадаць ёй уладу на тэрыторыі Беларусі. Але ўлада павінна абапірацца на рэальную сілу. Гэтаму павінна дапамагчы Антанта. Меркавалася, што да склікання краявога ўстаноўчага сходу Беларусь будзе знаходзіцца пад пратэктаратам Лігі нацый. У той жа час беларускія эсэры, якія дзейнічалі праз Раду БНР у Коўне і яе кабінет міністраў, таксама прымалі меры, каб заручыцца падтрымкай Антанты і з яе дапамогай вырашыць беларускае пытанне.

У прэлімінары дагаворы польскі бок, які прызнаў Украінскую і Беларускаю савецкія рэспублікі, узяў на сябе абавязальства не ствараць і не падтрымліваць узброеныя фарміраванні, што дзейнічалі супраць другога дагаворнага боку. Але ў лістападзе 1920 г. з польскага боку на тэрыторыю ССРБ уварвалася войска генерала Булак-Балаховіча. Адначасова была зроблена спроба перашкодзіць аднаўленню савецкай улады ў Слуцкім павеце.

Такім чынам, і на новым этапе ваеннага проціборства ў Беларусі бальшавікі аказаліся пераможцамі, але ўсё ж факты сведчылі аб тым, што беларускае сялянства далёка небезагаворчна падтрымлівала новую ўладу, што расло расчараванне савецкім рэжымам.

§ 4. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў. Дапаўненні да Канстытуцыі

Пасля таго як прайшлі з'езды Саветаў у валасцях і паветах, 13—17 снежня адбыўся Другі Усебеларускі з'езд Саветаў. На з'ездзе прысутнічала 218 дэлегатаў з рашаючым голасам. За невялікім выключэннем, гэта былі

камуністы. Па нацыянальнаму складу беларусаў было 111, рускіх — 42, яўрэяў — 36, палякаў — 8, іншых нацыянальнасцей — 21.

З'езд сабраўся амаль праз два гады пасля абвяшчэння Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі. У гэты перыяд адбыліся падзеі, якія азнаменавалі крутыя павароты ў гісторыі краіны, звязаныя з савецка-польскай вайной. У кастрычніку 1920 г. настала перамяненне на савецка-польскім фронце. Адкрылася перспектыва мірнага будаўніцтва. У рашэннях Другога Усебеларускага з'езда Саветаў знайшлі адлюстраванне вынікі пераўтварэнняў у дзяржаўным і грамадскім жыцці і шляхі вырашэння праблем, якія паўсталі перад рэспублікай.

З'езд разгледзеў шэраг пытанняў. Па існуючай традыцыі з'езды Саветаў прымалі чыста палітычныя дакументы (звароты, прывітанні і інш.), рэзалюцыі, нарматыўныя і ненарматыўныя дакументы і г. д.

Разглядаемыя з'ездам пытанні можна згрупаваць наступным чынам: а) ацэнка дзейнасці Рэўкома ССРБ; б) прававы статус беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці; в) Беларусь і савецка-польскія адносіны (міжнародная правасуб'ектнасць ССРБ); г) зямельныя адносіны; д) аднаўленне прамысловасці і сельскай гаспадаркі і інш.

Ужо адзін пералік пытанняў сведчыць аб шырыні і важнасці пытанняў, якімі павінны былі займацца органы ўлады.

З'езд Саветаў станоўча ацаніў работу Ваенрэўкома, які ў складанай палітычнай абстаноўцы ажыццяўляў «правільную, адпавядающую прынцыпам савецкай улады і інтарэсам працоўных палітычную лінію», па меры магчымасці вырашаў «гаспадарчыя пытанні краіны і арганізацыйнага будаўніцтва». Ваенрэўком падрыхтаваў скліканне рэспубліканскага з'езда Саветаў. Партыйнае кіраўніцтва рэспублікі ставіла сабе ў заслугу, што яно намячала і вызначала палітычную лінію дзеянняў Рэўкома ССРБ, ніводзін дзяржаўны акт якога «не здзейсніўся без папярэдняй санкцыі ЦК КПБ».

Сваімі рашэннямі з'езд быў накіраваны ў будучыню. Адкрывалася перспектыва мірнага будаўніцтва. У актах

з'езда знайшло адлюстраванне шырокае кола пытанняў дзяржаўнага, эканамічнага і сацыяльнага характару.

Хоць гэтае пытанне прама не стаяла на парадку дня, аднак з'езду неабходна было выказаць свае адносіны да прававога статуса адноўленай беларускай дзяржаўнасці. З ім было звязана пытанне аб міжнароднай правасуб'ектнасці ССРБ і яе стасункамі з РСФСР. Па гэтаму пытанню не было адзінай думкі ў вышэйшых партыйных і савецкіх колах рэспублікі.

Трэці з'езд Камуністычнай партыі Беларусі (22—25 лістапада 1920 г.), які адбыўся напярэдадні рэспубліканскага з'езда Саветаў, у «тэзісах па арганізацыйнаму пытанню» лічыў неабходным выказаць сваю пазіцыю па пытаннях дзяржаўнага будаўніцтва і суверэнітэту ССРБ. Заяўлялася, што «ССРБ з'яўляецца састаўной часткай РСФСР». Гэта дырэктыва з'езда (па дакладу В. Кнорына) ішла ўразрэз з Дэкларацыяй аб абвяшчэнні незалежнасці ССРБ ад 31 чэрвеня 1920 г. Беларусі вызначалася роля аўтаноміі ў складзе Расіі. З'езд указаў, што «ўсе ўстановы ў галіне агульных мерапрыемстваў павінны быць падпарадкаваны адпаведным камісарыятам РСФСР». Самадзейнасць дапускалася толькі ў пытаннях, якія тычыліся мясцовага жыцця.

Аднак на з'ездзе кардынальныя пытанні дзяржаўнага будаўніцтва вырашаліся іначай, хоць і з некаторымі ўступкамі «аўтанамізатарам». Гэта было сведчаннем таго, што ідэя самастойнай дзяржаўнасці беларускага народа знаходзіла ўсё больш шырокі водгук у грамадстве, асабліва сярод інтэлігенцыі,

Ідэя незалежнасці, суверэннасці Беларусі была выйўлена ў шэрагу дакументаў, якія зыходзілі ад з'езда. Так, у звароце «Да працоўнага народа Беларусі» падкрэслівалася, што з'езд сабраўся дзеля таго, «каб замацаваць незалежнае існаванне нашай краіны». Адзначаючы заслугі Ваенрэўкома, А. Чарвякоў гаварыў, што «першай справай Ваенрэўкома была ўрачыстая заява аб незалежнасці Беларусі». Асабліва выразна ідэя незалежнасці, ідэя раўнапраўнага саюза трох братніх славянскіх народаў (рускага, украінскага і беларускага) была выказана ў прывітаннях Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам Саветаў

РСФСР і УССР: «П'езд Саветаў Беларусі заяўляе, што ў аснову ўсіх далейшых узаемаадносін паміж ССРБ і РСФСР павінна легчы прызнанне незалежнасці ССРБ».

З'езд Саветаў пасля абмеркавання пытання аб удзеле ССРБ у мірных перамовах з Польшчай пацвердзіў мандат, выдадзены Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам ураду РСФСР «на права ўстанаўлення ад імя ССРБ межаў, заключэння міру і звязаных з заключэннем міру дагавораў эканамічных, аб абмене ваеннапалоннымі і іншых». Фактычна пытанне аб межах было вырашана на полі бою. Ходам падзей беларускаму народу было суджана страціць палову сваёй тэрыторыі, без уліку іншых незлічоных страт, якія ён панёс за шэсць гадоў ваенных дзеянняў на яго тэрыторыі.

Перад Другім з'ездам Саветаў стаяла задача далейшага развіцця на канстытуцыйных асновах беларускай дзяржаўнасці. З'ездам былі прыняты «Дапаўненні да Канстытуцыі ССР Беларусі». Як адзначалася ў папярэдніх раздзелах, Канстытуцыя ССРБ была кароткай, не ўключала многіх пытанняў, якія падлягаюць канстытуцыйнаму рэгуляванню. І на гэты раз «Дапаўненні да Канстытуцыі ССР Беларусі» ўтрымлівалі артыкулы аб структуры і паўнамоцтвах толькі цэнтральных органаў. Не было раздзела аб мясцовых органах улады, выбарчым праве, судовай сістэме, пракуратуры. Заставалася нязменнай уводная частка Канстытуцыі — Дэкларацыя правоў працоўнага і эксплуатаемага народа.

Па Канстытуцыі 1919 г. функцыі ўрада выконваў Вялікі і Малы прэзідыумы Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта. У адпаведнасці з новым законам прадугледжвалася ўстанаўленне ўрада — Савета Народных Камісараў.

Па сутнасці з'езд абнавіў Канстытуцыю. Дакумент утрымліваў нормы аб структуры і паўнамоцтвах «цэнтральных органаў савецкай улады ССРБ»: аб з'ездзе Саветаў Беларусі, Цэнтральным Выканаўчым Камітэце Беларусі, Прэзідыуме ЦВК Беларусі, Савеце Народных Камісараў.

З'езд Саветаў Беларусі, які з'яўляўся вышэйшым органам улады ў рэспубліцы, павінен быў складацца з прадстаўнікоў гарадскіх Саветаў з разліку адзін дэпутат ад

2 тысяч выбаршчыкаў і прадстаўнікоў ад валасных і павятовых Саветаў — адзін дэпутат ад 10 тысяч жыхароў.

З'езд Саветаў, згодна Дапаўненням, выбірае ЦВК Беларусі ў складзе 60 чалавек, які з'яўляецца паміж з'ездамі Саветаў вышэйшым заканадаўчым, распарадчым і кантрольным органам ССРБ. Прэзідыум ЦВК Беларусі выбіраецца сесіяй ЦВК у складзе старшыні і чатырох членаў, да якога ў перыяд паміж сесіямі ЦВК пераходзяць функцыі і правы ЦВК. Аднак агульнапалітычныя пытанні вялікай важнасці ўносяцца на зацвярджэнне сесіі ЦВК,

Згодна Палажэнню аб Прэзідыуме ЦВК Саветаў Беларусі, прынятаму ў студзені 1921 г., ЦВК ССРБ выбіраўся ў складзе старшыні, сакратара і пяці членаў.

Савету Народных Камісараў належала агульнае кіраўніцтва справамі ССРБ. СНК «прымае меры, неабходныя для правільнай і хуткай плыні дзяржаўнага жыцця».

Уводзілася правіла, згодна якому пра ўсе свае пастановы і рашэнні СНК неадкладна павінен паведамляць ЦВК. ЦВК быў у праве адмяніць ці прыпыніць пастановы або рашэнні СНК. Усе пастановы і рашэнні СНК, «якія маюць агульнапалітычнае значэнне, падлягалі разгляду і зацвярджэнню ЦВК», хоць у абодвух органаў быў агульны старшыня.

Члены СНК ўзначальвалі органы галіновага кіравання. Дапаўненні да Канстытуцыі зацвярджалі народныя камісарыяты па замежных справах, па ваенных справах, унутраных справах, юстыцыі, працы, сацыяльным забеспячэнні, народнай адукацыі, фінансах, земляробстве, народнай сувязі, ахове здароўя, а таксама Савет народнай гаспадаркі, Рабоча-сялянская інспекцыя, Надзвычайная камісія.

Старшыня ЦВК адначасова з'яўляўся і старшынёй Саўнаркома. Заканадаўчыя акты агульнадзяржаўнага значэння мелі права выдаваць не толькі з'езды Саветаў, а і ЦВК, яго прэзідыум, СНК. Аднак акты, прынятыя па ініцыятыве Прэзідыума ЦВК і СНК, падлягалі зацвярджэнню ЦВК.

Стварэнне Канстытуцыі аказалася складаным і працяглым працэсам. Толькі ў 1927 г. была прынята Кан-

стытуцыя рэспублікі ў поўным сэнсе гэтага слова, з ахопам усіх важнейшых пытанняў дзяржаўнага ладу.

Другі з'езд Саветаў прыняў мноства дакументаў рознага характару. Сярод іх пераважалі рэзалюцыі. У прамым сэнсе слова законам былі толькі «Дапаўненні да Канстытуцыі ССР Беларусі».

Патрабаваўся час, каб вызначыліся формы законатворчага працэсу. Гэта дзяржаўная функцыя знаходзілася ў стадыі свайго станаўлення. Дынамізм жыцця, ломка складзеных грамадскіх адносін і зацвярджэнне новага ўкладу жыцця краіны, якая выходзіла са стану вайны, крайне ўскладнілі законатворчы працэс. Аднак трэба падкрэсліць, што рэзалюцыі, асабліва тыя, якія ў канкрэтных формах вызначалі накірункі работы органаў улады і кіравання, мелі дырэктыўны характар і, значыць, выконвалі, як і законы, рэгулюючыя функцыі. Гэтыя дакументы служылі кіраўніцтвам для норматворчай дзейнасці Прэзідыума ЦВК, Саўнаркома, камісарыятаў і іншых ведамстваў.

Важнае значэнне мелі «Тэзісы па аграрнаму пытання», якія на справе з'яўляліся законам, што рэгуляваў формы землекарыстання, і выкладалі неадкладныя меры па ўзняцці сельскагаспадарчых калектыўных аб'яднанняў, кіраўніцтву народнымі маёнткамі.

Між тым «Тэзісы па аграрным пытання», нягледзячы на своеасаблівасць свайёй назвы, па свайму зместу і форме з'яўляліся нарматыўным юрыдычным актам у поўным сэнсе гэтага слова. Тэзісы былі прапанаваны з'езду Саветаў Камісарыятам земляробства. З'езд пастанавіў: «Прызнаць іх і зацвердзіць».

Артыкул 7 «Тэзісаў» сведчыў: «Знішчаецца ўсялякая прыватная ўласнасць на зямлю». Артыкул 29: «...Савецкая ўлада не дапусціць гвалтоўных дзеянняў у адносінах да шырокіх пластоў працоўных сялян, а толькі садзейнічае і заахвочвае сельскагаспадарчыя аб'яднанні, якія добраахвотна арганізуюцца, прадастаўляючы неабходныя плошчы зямлі, а таксама аказваючы агранамічную сельскагаспадарчую дапамогу».

Устанаўлівалася, што прамысловасць Беларусі павінна развівацца па тых жа прынцыпах, што і прамысло-

васць Расіі. Новыя ўлады браліся за арганізацыю вытворчасці.

У харчовым пытанні захоўваліся ранейшыя прынцыпы харчразвёрсткі. Нарыхтоўка харчпрадуктаў разглядалася ў якасці «адной з вайнейшых турбот дзяржаўнай улады». Рэзалюцыя пацвярджала ўстаноўленыя прынцыпы харчовай палітыкі: абавязковая здача лішкаў сельскагаспадарчых прадуктаў дзяржаве «ў парадку дзяржаўнай павіннасці», захоўвалася дзяржаўная манаполія на асноўныя віды прадуктаў прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці.

Прадукты харчавання, якія падлягаюць здачы дзяржаве, нарыхтоўваюцца шляхам развёрсткі, што праводзіцца на аснове класавага прынцыпу, і пералажэння яе «галоўным чынам на багатае, а потым на сярэдняе сялянства».

Дзяржаўным органам прапаноўвалася весці ўзмацненую барацьбу са спекуляцыяй, якая падрывала ўстаноўлены парадак нарыхтоўкі і размеркавання харчпрадуктаў. У гэтай сувязі лічылася неабходным весці энергічную работу па далейшай нацыяналізацыі гандлю з улікам вопыту РСФСР.

У рашэннях павятовых з'ездаў Саветаў і Усебеларускага з'езда Саветаў няма яшчэ бачных прыкмет таго, што наспела неабходнасць глыбокіх змен у харчовай палітыцы. Так, з'езд Саветаў Мазырскага павета не бачыў альтэрнатывы харчразвёрстцы. Ён заклікаў усіх «свядомых таварышаў сялян» «раз і назаўсёды адмовіцца ад свабоднага гандлю і свабоднага рынку», здаць лішкі прадуктаў харчавання дзяржаве, весці бязлітасную барацьбу з кулакамі-спекулянтамі. І тут жа прызнавалася, што ўзамен прадуктаў харчавання вёска не атрымала «прадукты фабрычна-заводскай прамысловасці ... за ўвесь час існавання савецкай улады». Другі Усебеларускі з'езд Саветаў пацвердзіў дзяржаўную манаполію на асноўныя віды прадуктаў сельскагаспадарчай і фабрычна-заводскай вытворчасці і абавязковую здачу лішкаў сельскагаспадарчых прадуктаў дзяржаве ў парадку дзяржаўнай павіннасці. Больш таго, з'езд пацвердзіў парадак правядзення харчразвёрсткі на аснове класавага прынцыпу.

У метадах, формах і напрамках дзейнасці рэўкомаў знаходзіў адлюстраванне рэжым «ваеннага камунізму», які, аднак, не меў нічога агульнага з мадэллю грамадства, што абяцаў чалавецтву марксізм. Гэта вельмі вострае кла-савае процістаянне, камандны стыль дзяржаўнага кіравання, мабілізацыя ўсіх сіл і сродкаў на вайну, харч-развёрстка, найвастрэйшы дэфіцыт надзённых прадметаў народнага спажывання, голад, галечка, жорсткае па-даўленне праціўнікаў рэжыму.

РЫЖСКИ МІРНЫ ДАГАВОР

§ 1. Уздзельгікі мірных перагавораў

Міждзяржаўныя войны заканчваюцца мірнымі трак-татамі, якія падводзяць вынікі проціборства. 18 сакавіка 1921 г. паўнамоцныя прадстаўнікі РСФСР і УССР з аднаго боку і Польскай рэспублікі з другога падпісалі ў Рызе, як сказана ў прэамбуле дагавора, «канчатковы, ганаровы і заснаваны на ўзаемным пагадненні мір», які спыняў стан кровапралітнай, разбуральнай вайны.

Здаду былі амаль два гады ваенных дзеянняў. Польскія арміі дайшлі да Бярэзіны і Заходняй Дзвіны, а затым адкаціліся да Віслы, зноў рушылі на ўсход і да-сягнулі Мінска. Бітвы, за выключэннем трох тыдняў жніўня 1920 г., адбываліся на тэрыторыі Беларусі. Разбу-раныя гарады, спаленыя вёскі, тысячы загінуўшых у тыле і на фронце, усеагульнае разарэнне і галечу, да канца падарваную прамысловую вытворчасць пакінула пасля сябе вайна.

Грувасткі мірны трактат, які ўключаў 26 асноўных артыкулаў і дзесяць дадаткаў, што датычыліся ўрэгуля-вання розных сфер пасляваеннага супрацоўніцтва бакоў, якія дамаўляліся, грунтаваўся ў цэлым на заключаным 12 кастрычніка 1920 г. Дагаворы аб перамір'і і прэлімі-нарных умовах міру, аб чым ужо гаварылася раней. Патрабавалася пяць месяцаў, каб дыпламаты знайшлі ўзаемапрымальныя формулы спрэчных пытанняў і пераклалі на мову міжнародна-прававых нормаў увесь комплекс адносін, што вынікалі з факта спынення вайны.

Перагаворы аб устанаўленні міру мелі дзве фазы: а) жнівень—кастрычнік 1920 г. — распрацоўка і падпісанне прэлімінарнага дагавора; б) лістапад 1920 г.—сакавік 1921 г. — распрацоўка і падпісанне мірнага дагавора.

З самага пачатку перагавораў выявіліся два розныя падыходы ў вызначэнні яго ўдзельнікаў. У заяве УЦВК па пытанню аб асновах пагаднення з Польшчай (23 верасня 1920 г.) падкрэслівалася, што, зыходзячы з прынцыпу самавызначэння, РСФСР «безумоўна і без усякіх абмежаванняў прызнала незалежнасць і суверэннасць Польшчы, Украіны, Беларусі, Літвы». Значыць, зыходнай асновай дагавору павінна быць пацвярджэнне як Польшчай, так і Расіяй «незалежнасці Украіны, Літвы, Беларусі». Дарэчы, у Дэкларацыі аб абвешчэнні незалежнасці ССРБ ад 31 ліпеня 1920 г. адзначалася, што канчатковыя заходнія граніцы рэспублікі павінны быць вызначаны па этнаграфічнаму прынцыпу.

Паколькі польскі бок не задавальняла прапанаваная РСФСР формула, якая зводзілася да таго, каб у аснову вызначэння пасляваенных граніц пакласці прынцып самавызначэння народаў, што абавязвала Польшчу лічыцца з фактам існавання Беларускай і Украінскай савецкіх рэспублік. Абгрунтоўваючы сваю пазіцыю, польскія дыпламаты заяўлялі, што ССРБ утворана штучна, што савецкі лад у Беларусі створаны не мясцовым насельніцтвам, а «ўладамі РСФСР», што насельніцтва не мела магчымасці выказаць сваю волю, паколькі было пазбаўлена «свабоды слова і сумлення», і, значыць, самастойнасць Беларусі з'яўляецца не болей чым мясцовым самакіраваннем, да таго ж навізаным РСФСР.

На перамовах Польшчы хацелася б мець справу толькі з РСФСР. У такім выпадку тэрытарыяльныя і іншыя правы Беларусі і Украіны засланыліся б спрэчкай Польшчы і РСФСР з-за зямель, аднятых у Рэчы Паспалітай у выніку падзелаў гэтай дзяржавы ў XVIII ст. Значыць, мэта мірнага дагавора павінна заключацца ў тым, каб аднавіць «парушаную гістарычную несправядлівасць». У сакрэтнай дырэктыве, дадзенай Саветам абароны дзяржавы польскай дэлегацыі для кіраўніцтва пры заключэнні перамір'я і прэлімінарных умоў міру,

ставілася стратэгічная задача: дагавор павінен увасобіць ідэю заканчэння векавой барацьбы паміж Польшчай і Расіяй за спрэчныя землі.

І ўсё ж цяжка было ігнараваць рэаліі жыцця, велізарнейшыя змены, якія адбыліся ў свеце з канца XVIII ст. Сама ж Польская дзяржава адраджалася пад сцягам аднаўлення правоў палякаў на самастойнае дзяржаўнае існаванне. Нельга было не ўлічваць неадолемага імкнення народаў да нацыянальнай незалежнасці, дзяржаўнай самастойнасці. Таму ў адступленне ад агульнай дырэктывы рабілася агаворка, хутчэй для дыпламатычнага лавіравання, чым для ажыццяўлення, якая прадугледжвала і «справядлівае ўрэгуляванне спрэчных нацыянальных пытанняў».

§ 2. Статус ССРБ як удзельніцы мірных перагавораў

Уступіўшы настаянню РСФСР у адносінах самастойнага ўдзелу Украіны ў дыпламатычных перагаворах, польская дэлегацыя рашуча запырэчыла прызнанню за ССРБ такога ж статуса. У складанай тупіковай сітуацыі 10 верасня 1920 г. Ваенна-рэвалюцыйны камітэт БССР, які з'яўляўся ў той час вышэйшым органам улады ў рэспубліцы, прыняў рашэнне выдаць РСФСР мандат на вядзенне мірных перагавораў з Польшчай перш за ўсё і галоўным чынам для вызначэння граніц ССРБ. Непасрэднымі ўдзел у перагаворах прадстаўнікоў ССРБ нічога б не змяніў. Тэрытарыяльны падзел Беларусі быў прадвызначаны.

На этапе падрыхтоўкі тэксту мірнага дагавора зноў абмяркоўвалася пытанне аб непасрэдным удзеле Беларусі ў перагаворах у Рызе. Але і гэтую прапанову РСФСР польскі бок адхіліў. У паведамленні па прамому проваду ў Мінск нарком Г. В. Чычэрын выклаў довады, чаму неметазгодна настойваць на самастойным удзеле Беларусі ў перагаворах. Па-першае, удзел чацвёртай дзяржавы ўскладніць перагаворы, што абярнецца іх зацягваннем. Па-другое, вельмі цяжка пераглядаць састаў удзельнікаў тады, калі ён пасля працяглых спрэчак быў вызначаны ў прэлімінарным дагаворы.

Пазіцыя дыпламатычнага ведамства РСФСР аб немэтазгоднасці ўдзелу прадстаўніка ССРБ была шчыра выкладзена Г. В. Чычэрыным у пісьме Цэнтральнаму Камітэту РКП(б) ад 30 снежня 1920 г. Нарком быў згодны з А. Г. Чарвяковым, што юрыдычныя формы адносін паміж ССРБ і РСФСР павінны будавацца на аснове раўнапраўя. Аднак ён лічыў немэтазгодным непасрэдным ўдзел беларускай дэлегацыі ў Рыжскай мірнай канферэнцыі, бо «яна там перакуліць усе нашы дыпламатычныя камбінацыі».

Прамы ўдзел ССРБ у мірных перагаворах быў непажаданы і яшчэ па адной прычыне. Справа ў тым, што далёка не ўся этнічная тэрыторыя, дзе беларусы складалі большасць, у той час уваходзіла ў састаў рэспублікі. Савецкая Расія заклікала кіравацца прынцыпам самавызначэння, і ў той жа час гэты прынцып не быў паслядоўна рэалізаваны ёю самою пры самавызначэнні Беларусі. Віцебшчына, Магілёўшчына, Гомельшчына, спрадвеку беларускія тэрыторыі, уваходзілі тады ў састаў РСФСР. Польская дыпламатыя не прамінула б разыграць гэту карту ў сваю карысць.

Так, у адказ на заклік РСФСР кіравацца правам нацыі на самавызначэнне пры ўрэгуляванні міжнародных адносін польскі бок напамніў аб мірным дагаворы Савецкай Расіі з Літвой, па якому літоўцам была перададзена значная частка беларускай тэрыторыі, на думку польскага боку зусім без прыняцця пад увагу этнаграфічных адносін і без высвятлення волі мясцовага насельніцтва, выключна ва ўгоду дыпламатычным камбінацыям.

У выніку Другі Усебеларускі з'езд Саветаў (14—17 снежня 1920 г.) пасля разгляду пытання аб удзеле ССРБ у Рыжскіх мірных перагаворах ратыфікаваў дагавор аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру і пацвердзіў выдадзены раней Ваенрэўкома мандат ураду РСФСР на права ўстанаўлення ад імя ССРБ граніц, заключэння мірнага дагавора і звязаных з ім пагадненняў.

У Дагаворы аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру прадстаўнікі РСФСР і УССР складалі адзіную дэлегацыю, якая дзейнічала ад імя абедзвюх рэспублік, у саставе А. А. Іофэ, С. М. Кірава, Д. З. Мануільскага і Л. Л. Аба-

ленскага. У мірным дагаворы захавалася ранейшая формула, але з дапаўненнем: удзельнікам дагавора значыцца і ССРБ, але не прама, а ўскосна. ССРБ упайнаважыла прадстаўляць яе інтарэсы РСФСР.

На змесце Рыжскага мірнага дагавора, і перш за ўсё яго тэрытарыяльных артыкулаў, рашаючым чынам адбіліся неспрыяльныя вынікі бітвы на Вісле ў жніўні 1920 г., якую Ленін вымушаны быў ацаніць як «велізарнае паражэнне». І сапраўды, у выпадку ўзяцця Варшавы і саветызацыі ў Польшчы гісторыя Еўропы магла пайсці па іншаму рэчышчу. На занятай Чырвонай Арміяй польскай тэрыторыі ўжо з канца 1920 г. распачаў актыўны дзеянні Польскі часовы рэвалюцыйны камітэт на чале з Ю. Мархлеўскім (члены Ф. Дзяржынскі, Ф. Кон, Э. Прухняк, І. Уншліхт), які ствараў свае органы на месцах і «сходу», прытрымліваючыся савецкага вопыту, ажыццяўляў меры палітычнага і сацыяльна-эканамічнага характару. Па сутнасці Польшка быў часовым урадам, які процістаяў адміністрацыі Ю. Пілсудскага, хоць адкрыта аб гэтым пакуль не заяўлялася.

Пералом на фронце ў жніўні 1920 г. выставіў на першы план фактар ваенных магчымасцей ваюючых бакоў. Гэта прама адбілася на пазіцыі савецкага боку на перамовах, асабліва ў тэрытарыяльным пытанні.

Рыжскі мірны дагавор замацаваў далучэнне да Польшчы беларускіх і ўкраінскіх зямель. Дэмакратычны прынцып права нацыі на самавызначэнне, які заключаў у сабе глыбокі гістарычны сэнс і адлюстроўваў сусветную тэндэнцыю ў развіцці міжнацыянальных адносін, аказаўся нерэалізаваным.

Польскія дыпламаты імкнуліся ўнесці ў тэксты праекта мірнага дагавора тэрміналогію, якая надавала б дагавору прыстойны выгляд і лёгка паддавалася б выгаднаму польскаму боку тлумачэнню. Так, у артыкуле II адзначалася: «Абодва дагаворныя бакі згодна з **прынцыпам самавызначэння народаў** (падкрэслена аўтарамі. — *І. Ю., В. К.*) прызнаюць незалежнасць Украіны і Беларусі, а таксама згаджаюцца і пастанаўляюць, што ўсходнюю граніцу Польшчы, г. зн. граніцу паміж Расіяй, Беларуссю і Украінай, з аднаго боку, і Польшчай — з другога, скла-

дае лінія...», і далей ідзе на некалькіх старонках падрабязны пералік населеных пунктаў, рэк і іншых аб'ектаў, якія акрэсліваюць савецка-польскую граніцу. Калі прытрымлівацца сапраўднага сэнсу ўжытых у тэксце дакумента паняццяў, то неабходна будзе прызнаць, што этнічная граніца паміж Польшчай і Беларуссю, згодна з дагаворам, праходзіць не на захад ад Брэста, Ваўкавыска, Гродна, а на захад ад Слуцка, Мінска, Полацка.

У развіццё артыкула II мірны дагавор устанаўліваў правіла, што Расія і Украіна адмаўляюцца «ад усякіх правоў дамаганняў на землі, размешчаныя на захад ад граніцы».

Бакі адмовіліся ад кантрыбуцыі, але польскі бок спрабаваў дабіцца яе пад іншай прычынай. Польскі міністр замежных спраў Е. Сапега папракаў кіраўніка польскай дэлегацыі на перамовах у Рызе Дамбоўскага ў тым, што ёю не выкарыстана сітуацыя для атрымання максімальнай колькасці золата ад бальшавікоў. Па мірнаму дагавору РСФСР і УССР бралі на сябе абавязальства заплаціць Польшчы 30 млн рублёў у залатых манетах або злітках як прызнанне «актыўнага ўдзелу Польскай Рэспублікі ў гаспадарчым жыцці былой Расійскай імперыі».

Амаль палова тэрыторыі Беларусі адышла да Польшчы. Палітычна актыўныя слаі грамадства, перш за ўсё інтэлігенцыя, адмоўна рэагавалі на сітуацыю. Асабліва актыўнічалі эсэры. Паўставала пытанне, як здарылася, што ў граніцах ССРБ аказалася толькі чацвёртая частка, калі не менш, этнічнай тэрыторыі беларусаў. Адбыліся афіцыйныя растлумачэнні. З гэтага пункту гледжання прыцягвае ўвагу артыкул сакратара Кампартыі Беларусі В. Г. Кнорына «Мір і Беларусь» («Звезда», 21 кастрычніка 1920 г.). Асаблівасць яго заключаецца ў тым, што В. Г. Кнорын пазбягаў выкрыцця глыбінных прычын, якія прывялі да расчляннення Беларусі. Паводле яго слоў, Польшча ў парушэнне прынцыпу самавызначэння «дабілася польскай дзяржаўнай граніцы якраз пасярэдзіне беларускіх зямель, праз іх сэрца». Але ж дагавор аб папярэдніх умовах міру падпісалі Савецкая Расія і Украіна і, значыць, прынялі польскія ўмовы, якія

супярэчылі агульнапрызнаным прынцыпам міжнароднага права. Такім чынам, сутнасць справы не толькі ў экспансіянцкіх імкненнях Польшчы, але і ў тым, што Чырвоная Армія аказалася не ў стане адстаяць справядлівыя граніцы. Лідэр беларускіх камуністаў заклікаў «на ўвесь свет» пратэставаць супраць «нечуванага польскага драпежніцтва».

У той жа час В. Г. Кнорын прапаноўваў паглядзець на сітуацыю і з пункту гледжання перспектывы сусветнай рэвалюцыі і ў гэтай сувязі параўнаць нацыянальныя інтарэсы з інтэрнацыянальнымі інтарэсамі рабочага класа: «Мы павінны ісці на гэты мір, які патрэбен для перамогі рэвалюцыі, для ўсёй вялікай Савецкай Расійскай Федэрацыі. Дзеля інтарэсаў усёй вялікай сусветнай рэвалюцыі мы гатовы ахвяраваць сваімі мясцовымі, маленькімі інтарэсамі».

Кнорын запэўніваў, што Беларусь будзе адзінай і гэта будзе хутка. Дзе рэвалюцыйныя рабочыя і сялянскія, «там калі не сёння, то заўтра будзе Савецкая ўлада». Падобнае тлумачэнне даў А. Г. Чарвякоў: «...Рэвалюцыя ў Польшчы набліжаецца і верне Беларусі адарваную ад яе частку тэрыторыю». Між тым вопыт савецка-польскай вайны патрабаваў унясення істотных карэктыў у пастулаты тэорыі сусветнай рэвалюцыі, якая «спатыкнулася» на подступах да Варшавы.

ВАЕННА-ПАЛІТЫЧНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў 1921-1922 г. ДЗЯРЖАЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА

§ 1. Супярэчнасці пераходнага перыяду

Факты сведчаць аб выключнай складанасці і супярэчлівасці гэтага этапу і ў гісторыі савецкай улады, якая выйшла пераможцам у грамадзянскай вайне і ўзяла курс на мірнае будаўніцтва. У ланцугу падзей, што сведчылі аб рэзкім абвастрэнні становішча, асаблівае месца займае выступленне ў сакавіку 1921 г. матросаў, салдат, рабочых Кранштата, якое пачалося ўслед за забастоўкамі на буйнейшых заводах Петраграда. Услед за паўстаннем у Кранштаце Расію ўзрушыла Тамбоўскае сялянскае паўстанне.

У Беларусі палітычнае становішча было не менш вострым. Ужо ў 1920 г. у наяўнасці былі ўсе прыкметы рэзкага ўзрастання незадавальнення сялян. У сакавіку 1920 г. сялянскае паўстанне ахапіла Быхаўскі, Прапойскі, Чэрыкаўскі і Мглінскі паветы Гомельскай губерні. Паўстанцы разганялі сельскія Саветы і валасныя выканкомы, абяззбройвалі чырвонаармейцаў і невялікія воінскія часці, нападзілі на ваенны транспарт, аказвалі ўзброенае супраціўленне нарыхтоўшчыкам прадуктаў харчавання, забівалі партыйных і савецкіх работнікаў. Сялян злавалі беспарадкавыя рэквізіцыі, бясконцае вытрэсванне хлебных «лішкаў», фурманачная і іншыя павіннасці, самавольства ўлад.

Самі ўлады лічылі, што росту напружанасці садзейнічалі «няўмелыя, злачынныя і дыскрэдытуючыя савецкую ўладу ўчынкі і дзеянні прадстаўнікоў мясцовых урадавых арганізацый», «поўнае самавольства воінскіх часцей у арганізацыі фурманачнай павіннасці».

Сама кіруючая партыя, якая абяцала народу мір, свабоду, дастатак, прызнавала выключныя цяжкасці, з якімі яна сутыкнулася пры выхадзе з грамадзянскай вайны. Даволі шчыра аб гэтым гаварылася ў рашэннях Х з'езда РКП(б), які адбыўся ў сакавіку 1921 г.: «Бягучы момант характарызуецца, з аднаго боку, амаль поўнай ліквідацыяй знешніх ваенных франтоў, з другога — крайнім абвастрэннем супярэчнасцей унутры краіны».

У разбуранай вайной Беларусі рэжым ваеннага камунізму праяўляўся з асаблівай сілай. Якім шляхам ісці далей, якія ідэалагічныя і палітычныя арыенціры ўзяць на ўзбраенне як лозунгі практычных дзеянняў, ад чаго адмовіцца і што далей зацвярджаць у ходзе грамадскай перабудовы — пытанні, якія патрабавалі неадкладнага адказу.

Для мірнага будаўніцтва патрэбна была кансалідацыя грамадства. Нібы забыўшыся пра класавую барацьбу, бальшавікі становяцца прыхільнікамі «грамадзянскага міру». Ідэя грамадзянскага міру сама па сабе ўпляталася ў канцэпцыю новай эканамічнай палітыкі, аб'яўленай у сакавіку 1921 г. Х з'ездам РКП(б). Атрыманы вопыт сведчыў аб тым, што загнаць насельніцтва ў новы лад сілай немагчыма, што такая спроба, ператварыўшы краіну ва «ўсерасійскую мясарубку», пагражае гібеллю самой улады, якая абсалютызуе насілле. Сялянству, інтэлігенцыі, дваранам — праціўнікам пралетарскай дзяржавы — прадстаўлялася магчымасць праявіць свае намаганні ў адраджэнні краіны на сацыялістычных пачатках.

Праявіць сябе ў новай якасці трэба было і дзяржаўна-прававым структурам. Для гэтага неабходна была істотная перабудова структуры дзяржаўнага апарату, пераадоленне камандных метадаў кіравання, якія склаліся ў час вайны.

Але не так проста было здзейсніць гэты гістарычны паварот у дзяржаўным жыцці, што азначаў новыя падыходы ў разуменні міжкласавых адносін і ролі сацыяльнага насілля, значэння дэмакратыі ў паступальным развіцці грамадства, выкарыстання духоўнай спадчыны. Прагрэсіўная тэндэнцыя сустракала процідзеянне дагматычнага мыслення і утапічных ідэй.

Паражэнне Чырвонай Арміі пад Варшавай, якая была гатова ўз'яднацца з пралетарыятам Заходняй Еўропы, запатрабавала перагляду існуючых уяўленняў аб ходзе сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. Надзеі на рэвалюцыйны выбух у Еўропе не апраўдаліся. Вырысоўвалася перспектыва суіснавання дзвюх сістэм. Мірныя дагаворы, заключаныя ў 1920—1921 г. з Літоўскай, Латвійскай, Эстонскай і Польскай рэспублікамі, і былі якраз юрыдычным выказваннем магчымасці і неабходнасці мірнага супрацоўніцтва дзяржаў з розным грамадскім ладам.

§ 2. Узброеныя антысавецкія фарміраванні

Пераход ад вайны да міру ў ССРБ пасля спынення ваенных дзеянняў на Заходнім фронце ў кастрычніку 1920 г. ускладніў «зялёны рух», які ў новых умовах стаў адным з галоўных сродкаў дэстабілізацыі становішча ў Беларусі.

На тэрыторыі Беларусі, на якой усталявалася савецкая ўлада, у 1919—1921 г. ішла сапраўдная сялянская вайна супраць савецкай харчовай, аграрнай і нацыянальнай палітыкі. Галоўную сілу сялян складалі партызанскія атрады так званых «зялёных». Такую назву яны атрымалі ад таго, што хаваліся ў зялёных лясах, а таксама ад назвы Беларускай сялянскай партыі Зялёнага дуба, што аформілася восенню 1920 г., калі пачаў дзейнічаць Галоўны штаб партызанскіх атрадаў, але і да гэтага часу назву «зялёных» атрымалі сяляне, каторыя не хацелі ісці ў Чырвоную Армію і якіх савецкая ўлада называла дэзерцірамі або бандытамі (Стужынская Н. Сялянская вайна на Беларусі. Звязда. 28.05.1992 г.).

У складаным становішчы знаходзіліся савецкія ўлады ў нейтральнай зоне, створанай уздоўж граніцы згодна з умовамі прэлімінарнага дагавора ад 12 кастрычніка 1920 г. Рэўкомы прыгранічнай паласы падтрымлівалі цесную сувязь з ваенным камандаваннем. У распараджэнні рэўкомаў меліся атрады міліцыі, якія знаходзіліся на казарменным становішчы, але гэтага было недастаткова. «Зялёныя» часта аказваліся мацнейшымі. Яны раззбройвалі міліцыю, як гэта было ў Койданаве, забівалі міліцыя-

нераў, нападлі на населеныя пункты, грамілі савецкія ўстановы.

Пасля падпісання мірнага дагавора з Польшчай нейтральная зона скасоўвалася. Войскі абодвух бакоў маглі размяшчацца ўздоўж дзяржаўнай граніцы, устаўляваць пагранічны рэжым. У былой нейтральнай зоне для падтрымання швэргада парадку захоўваліся валасныя рэўкомы.

Да вясны 1921 г. у цэлым па ССРБ стала адносна больш спакойна. І калі ў сярэдзіне красавіка 1921 г. сабралася трэцяя сесія Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Беларусі, то ўрад палічыў магчымым заявіць на ёй, што «тое вялікае зло, якое на працягу даволі доўгага перыяду мучыла цэла шматпакутнай Беларусі, выкаранена».

У маі 1921 г. колькасць антысавецкіх атрадаў на тэрыторыі ССРБ пачала хутка расці. Паводле агентурных звестак, якія меліся ў савецкіх улад, у сярэдзіне мая ў ССРБ налічвалася 2 тыс. баевікоў, а да канца чэрвеня іх было ўжо 3,5 тыс. Буйныя атрады мелі абозы і кавалерыю.

Як раней, з фронту ў ваенныя і праваахоўныя органы паступалі паведамленні аб забітых, параненых, пагромах, рабаваннях, разгромленых установах і інш.

Атрады, якія выкарыстоўвалі партызанскія метады барацьбы, былі вельмі слабыя, каб уступаць у непасрэднае проціборства з часцямі Чырвонай Арміі. Яны імкнуліся паралізаваць дзяржаўнае кіраванне, дэзарганізаваць гаспадарчае жыццё, парушыць сістэму харчовага забеспячэння гарадоў і тым самым яшчэ больш ускладніць эканамічнае і палітычнае становішча, у якім апынуліся балыдавікі ў пераходны ад вайны да міру перыяд. Іх ахвярамі станавіліся камуністы, савецкія актывісты, супрацоўнікі міліцыі, чэкісты. Баевікі грамілі валвыканкомы, знішчалі дзяржаўную і кааператыўную маёмасць, прадпрыемствы, сродкі сувязі, прадукты харчавання, нападлі на паязды, параходы. Распаўсюджвалі лістоўкі і адовы, у тым ліку і на беларускай мове, у якіх змяшчаліся аб'яцанні нармальнага жыцця пасля знішчэння балышавіцкіх парадкаў.

У існуючых умовах ажывілася так званая «бытавая злачыннасць». Газеты апублікавалі прозвішчы рэцыдывістаў, прыгавораных да расстрэлу за грабязы і крадзеж.

Сітуацыя ў рэспубліцы становілася ўсё больш сур'ёзнай. Зрывалася нарыхтоўка паліва, спагнанне харчпадаткаў, правядзенне іншых кампаній. Парушаўся тавараабмен, які наладжваўся паміж горадам і вёскай. У выніку, паводле прызнання ўлад, «уся наогул савецкая дзейнасць была тэрарызавана».

§ 3. Стварэнне часовых надзвычайных органаў

У існуючай сітуацыі кіраўніцтву рэспублікі даводзілася прымаць новыя намаганні і шукаць новыя сродкі і формы барацьбы з навіслай небяспекай. Як і ў іншых выпадках, на першае месца стала задача канцэнтрацыі баявых сіл і цэнтралізацыі кіравання ходам барацьбы з тэрарызмам. За гады грамадзянскай вайны кіруючая партыя набыла вялікі арганізацыйны вопыт сканцэнтравання намаганняў з мэтай вырашэння ваенна-палітычных задач. Для авалодання становішчам з вясны 1921 г. на ўзроўні паветаў ствараюцца спецыяльныя органы. Створаныя ў маі 1921 г. павятовыя і рэспубліканская камісіі па барацьбе з бандытызмам праз некалькі месяцаў давалася скасаваць: мера аказалася недастатковай. Усё больш рабілася відавочным, што ў барацьбе з добра ўзброенымі мабільнымі фарміраваннямі не абысціся без выкарыстання буйных узброеных сіл. У ліпені Рэўваенсаветам РСФСР быў створаны Рэвалюцыйны ваенны савет Мінскага раёна ў саставе камандуючага войскамі 16-й арміі І. П. Убарэвіча (удзельніка ў падаўленні сялянскага паўстання ў Тамбоўскай губерні), наркома па ваенных справах ССРБ І. А. Адамовіча і старшыні Надзвычайнай камісіі Беларусі Я. К. Ольскага. Рэарганізацыю ўхваліў галоўнакамандуючы ўсімі ўзброенымі сіламі РСФСР.

Рэўваенсавет Мінскага раёна сканцэнтраваў у сваіх руках усё ваенна-аператыўнае і палітычнае кіраўніцтва. У яго распараджэнні знаходзілася некалькі армейскіх дывізій, у тым ліку кавалерыя, часці асабага прызначэння, міліцыя. Мінскі рэўваенсавет, які распаўсюдзіў сваю ўладу на тэрыторыю ССРБ, дзейнічаў ва ўзаемадзеянні з Цэнтральным Бюро КП(б)Б.

У кожным з шасці паветаў рэспублікі замест камісій па барацьбе з бандытызмам былі створаны баявыя ўчасткі пад кіраўніцтвам вопытных прафесіяналаў. Каб цяжней злучыць ваенна-аператыўныя дзеянні з іншымі мерамі барацьбы, у паветах былі створаны яшчэ і палітычныя камісіі баявых участкаў. Узначальваў паліткамісію старшыня паветвыканкома. Яе членамі былі сакратар павятовага камітэта партыі, старшыня павятовага палітбюро, начальнік і камісар баявога ўчастка. З'яўляючыся вышэйшым органам улады ў павеце, паліткамісія падпарадкоўвалася Рэвалюцыйнаму ваеннаму савету Мінскага раёна. Паліткамісіі пасылалі сваіх упаўнаважаных у ваенныя гарнізоны на правах прадстаўнікоў вышэйшай улады і адначасова памочнікаў начальнікаў гарнізона па палітычнай часці.

Спалучаючы ў сваіх руках усе рычагі ўлады і ідэалагічнага ўздзеяння ў павеце, паліткамісіі закліканы былі служыць органамі ўзгаднення ваенных намаганняў з мерамі адміністрацыйнымі, арганізацыйнымі і палітычнымі. У пастанове аб паліткамісіях Прэзідыум ЦВК ССРБ звяртаў асаблівую ўвагу на правядзенне агітацыйнай і растлумачальнай работы сярод насельніцтва.

У жніўні 1921 г. у сувязі з напружанасцю (асабліва ў Суражскім і Веліжскім паветах), якая павялічвалася, адбылася падобная рэарганізацыя ў Віцебскай губерні. Губернская камісія па барацьбе з бандытызмам была заменена Рэўваенсаветам Віцебскага раёна. Трэба было стварыць таксама Паўнамоцную камісію па барацьбе з бандытызмам на Заходнім фронце, тэрытарыяльная сфера дзейнасці якой, згодна з Пастановай Прэзідыума УЦВК, зацверджанай 18 жніўня 1921 г., распаўсюджвалася на Беларусь і Смаленскую губерню.

Прымаліся меры па ўмацаванню мясцовых дзяржаўных органаў міліцыі. Паводле даных Наркамата ўнутраных спраў ССРБ (у той час ён кіраваў арганізацыйнай дзейнасцю мясцовых Саветаў), у 116 валасцях рэспублікі працаздольных валвыканкомаў і рэўкомаў было толькі 56, «непрацаздольных і недастаткова вытрыманых» — 46, зусім слабых, якія патрабавалі неадкладнага змянення, — 14. Не хапала канцылярскіх работнікаў.

Для ўмацавання павятовага і валаснога звёнаў савецкага і партыйнага апарату з Мінска камандзіраваліся на месцы вопытныя работнікі. Амаль напалову быў абноўлены састаў сельскіх Саветаў. У сваю чаргу Масква накіроўвала ў Беларусь ваенных і партыйных арганізатараў, якія мелі вопыт барацьбы з мяцяжамі. І. С. Уншліхт, які стаў членам Рэўаенсавета Мінскага раёна, прыбыў у Мінск з паста намесніка ВЧК, удзельнічаў у падаўленні Тамбоўскага паўстання.

Пасля пераходу да мірнага будаўніцтва насельніцтва было асабліва адчувальнае да далёка нярэдка фактаў беззаконнасці, самавольства з боку службовых асоб. Дэкрэт урада ССРБ ад 23 красавіка 1921 г. аб парадку правядзення канфіскацыі і рэквізіцыі павінен быў змякчыць адносіны, што абвастрыліся паміж сялянамі і ўладаю. Уводзіліся больш строгія правілы, якія датычыліся адміністрацыйных спагнанняў. Была ўзмоцнена ўвага да скаргаў насельніцтва.

У сукупнасці прынятых мер рашаючае значэнне для пераадолення крызісу мела, несумненна, замена харчразвёрсткі харчпадаткам. У красавіку 1921 г. Барысаўскі, Бабруйскі і Мазырскі паветы атрымалі права свабоднага абмену прадуктамі — хлебам, збожжам, фуражом. 14 мая ўрад Беларускай рэспублікі прыняў дэкрэт аб свабодным абмене прадуктамі сельскай гаспадаркі і саматужнай прамысловасці. Гэта азначала канец харчразвёрсткі, аднаго з устояў ваеннага камунізму. З гэтага часу селянін пасля выканання харчпадатку мог сам распараджацца лішкамі сельскагаспадарчых прадуктаў — вынікамі сваёй нялёгкай працы, але, прыціснуты адміністрацыйна-камандным прэсам ваеннага камунізму, ён не адразу адчуў рэальную абарону яго гаспадарчых інтарэсаў дзяржавай.

§ 4. Карныя меры

Для барацьбы з ляснымі фарміраваннямі, як адзначана, былі прыцягнуты рэгулярныя войскі. Ужо сам па сабе факт сведчыў аб сур'ёзнасці становішча. Даводзілася распрацоўваць тактыку і стратэгію новай формы вайны,

вайны без фронту і тылу. Камандаванне вымушана было ўводзіць ваеннае становішча ў тых ці іншых валасцях, паветах Беларусі. У чэрвені 1921 г. на ваенным становішчы апынулася сталіца рэспублікі.

Ваенныя меры дапаўняла бязлітасная карная палітыка. Падаўленне праціўнікаў рэжыму на новым этапе гісторыі Савецкай дзяржавы было азнаменавана многімі новымі ахвярамі. Ад ваеннага камандавання і грамадзянскіх улад у барацьбе з бандытызмам Ленін патрабаваў прымаць «усе неабходныя меры аж да расстрэлу на месцы». Суровыя пакаранні прымяняліся не толькі да непасрэдных удзельнікаў фарміравання, але і да іх укрывальнікаў і памагатых. «Усякі саўдзел у бандыцкіх выступленнях свядомы ці міжвольны, актыўны ці пасіўны ўдзел у пагромах і рабаўніцтве, — гаварылася ў звароце ЦВК ССРБ да насельніцтва Беларусі ад 25 чэрвеня 1921 г., — будзе бязлітасна карацца па ўсіх строгаściach ваеннага часу».

Як асабліва карная мера прымянялася высяленне сем'яў баевікоў з Беларусі. Караліся вёскі, якія прымалі ўдзел у разрабаванні складоў і пагромах. У тэлеграме на адрас УЦВК у пачатку кастрычніка 1921 г. І. А. Адамовіч паведамляў, што з кожнага павета «выселена не болей чым 20 сямействаў». У лістападзе 1921 г. высылка сем'яў была прыпынена.

Шырока практыкаваліся выязныя сесіі ваенных трыбуналаў з прынародным разглядам спраў. У прыговорах улічваліся сацыяльнае становішча, характар учыненых злачынстваў, абставіны ўступлення ў банду. Прадвадзіцеляў і актыўных удзельнікаў банд чакала вышэйшая мера пакарання.

Аб'яўленая ў жніўні 1921 г. у ССРБ добраахвотная яўка дэзерціраў і ўдзельнікаў банд аказалася паспяховай. Уладам здаліся больш за 6 тыс. чалавек.

Падаўленне руху не абыходзілася, што зразумела, без самага актыўнага ўдзелу органаў НК. Буйную прэвентывую акцыю НК БССР правяла ў сакавіку 1921 г. У адну ноч былі арыштаваны сотні членаў партыі беларускіх эсэраў.

§ 5. Стабілізацыя становішча

У сваіх знешнепалітычных дакументах урад РСФСР указваў на шматлікія факты парушэння Польшчай Рыжскага мірнага дагавора, згодна з якім яго ўдзельнікі гарантавалі ўзаемную павагу дзяржаўнага суверэнітэту і неўмяшання ва ўнутраныя справы адзін аднаго. РСФСР абвінавачвала Польшчу ў тым, што яна вядзе супраць савецкіх рэспублік «вайну рукамі белагвардзейскіх банд».

Падтрымка Польшчай сіл, якія вялі барацьбу з савецкім ладам, уносіла напружанасць у савецка-польскія адносіны. Славуцы пяты артыкул Рыжскага мірнага дагавора забараняў экспарт як рэвалюцыі, так і контррэвалюцыі. Суб'екты дагавора бралі на сябе абавязальства «не ствараць і не падтрымліваць арганізацый, якія маюць на мэце ўзброеную барацьбу з іншым бокам». Гэта правіла распаўсюджвалася і на арганізацыі, якія рабілі замах на яе тэрытарыяльную цэласнасць, рыхтавалі звяржэнне дзяржаўнага і грамадскага ладу, прыпісвалі сабе ролю ўрада іншага боку або часткі яго тэрыторыі.

Адмаўляючы абвінавачанні савецкага боку ў парушэнні мірнага дагавора, польскі ўрад у нотах у адказ спрабаваў у сваю чаргу ўскласці віну за ўсё большую напружанасць у савецка-польскіх адносінах на РСФСР. На справе ж у адносінах да савецкіх рэспублік працягвалася варажыя палітыка, толькі іншымі сродкамі. Згодна з сакрэтнымі дакументамі Другога аддзела Генштаба польскай арміі, яе сапраўдны сэнс заключаўся ў наступным: а) паланізацыя адарваных па Рыжскаму дагавору беларускіх і ўкраінскіх зямель; б) далейшая работа ў напрамку расчлянення Расіі шляхам адрыву ад яе Украіны, а таксама Беларусі.

Гэта якраз і азначала ўмяшанне ў справы савецкіх рэспублік, ажыццяўленне гвалтоўных мер з мэтай змянення дзяржаўнага і грамадскага ладу, стварэнне ў Беларусі і на Украіне ўгодных Польшчы рэжымаў, залежных ад яе дзяржаўных утварэнняў. Танальнасць нот, за якой угадвалася і пазіцыя саюзнікаў Польшчы — краін Антанты, была заклікана падтрымаць баявы дух

апазіцыі ў савецкім грамадстве, якое цаной вялікіх ахвяр выходзіла з грамадзянскай вайны.

У адным з дакументаў Віленскай ваеннай акругі, выяўленых у архіве (на дакуменце грыф «Зусім сакрэтна»), даецца вельмі пэўны адказ на пытанне аб тым, хто ж падтрымліваў падрыхваныя мерапрыемствы супраць ССРБ: «Тыя тры беларускія арганізацыі, як балахоўцы, зялёны дуб і псеўдабеларускія, як савінкаўцы, фінансаваліся і атрымлівалі дапамогу ад польскага ўрада». Другі аддзел Генштаба праз савінкаўскую арганізацыю здабываў разведвальныя даныя аб Чырвонай Арміі, палітычным і гаспадарчым становішчы ў Савецкай Расіі.

РСФСР настойвала на расфарміраванні атрадаў, створаных для ажыццяўлення варажых савецкім рэспублікам мэт, інтэрніраванні і зняволенні ў канцэнтрацыйных лагерах іх удзельнікаў, патрабавала выгнання з Польшчы прагвадзіцеляў Рускага палітычнага камітэта, а таксама кіраўнікоў беларускіх арганізацый. Яна настойвала таксама на высылцы з краіны С. Балаховіча.

Змякчэнне ў савецка-польскія адносіны павінен быў унесці пратакол аб пагаджальных камісіях па ўхіленню пагранічных канфліктаў, заключаны ўпаўнаважанымі ўрадаў РСФСР, УССР і ССРБ з аднаго боку і Польшчай — з другога 1 чэрвеня 1921 г. у Мінску. Але колькі-небудзь істотных зрухаў не адбылося. Дзейнасць гэтага пагаднення залежала ад узаемаразумення бакоў, але яго пакуль не было. Разам з тым у факце заключэння названага пагаднення ёсць цікавы момант, аб якім трэба сказаць. Ён датычыўся міжнароднай правасуб'ектнасці ССРБ. Названы пратакол быў першым міжнародным дагаворам, у якім Беларуская рэспубліка непасрэдна выступала як прамы ўдзельнік міжнародна-прававых адносін.

Па віне польскага боку зацягваўся абмен пасольствамі, а гэта неабходная ўмова развіцця міждзяржаўных кантактаў, наладжвання добрасуседскіх адносін. У верасні 1921 г. Польшча наогул пачала пагражаць разрывам дыпламатычных адносін, але ў рэшце рэшт польскаму ўраду прыйшлося ўступіць. У адказ на парушэнне Рыжскага дагавора Савецкая Расія затрымала выплату першага ўзносу ў памеры 10 млн залатых рублёў за так

званую чыгуначную маёмасць, а таксама рээвакуацыю ў Польшчу вывезенай у час сусветнай вайны маёмасці і культурных каштоўнасцей.

Плануемае замежнымі цэнтрамі паўстанне ў Беларусі спачатку на ліпень, а затым на жнівень—верасень 1921 г. не адбылося. Паўстанцкі рух ішоў на спад. Падпісаны ў Варшаве 7 кастрычніка 1921 г. савецка-польскі пратакол прадугледжваў выдварэнне з Польшчы прадвадзіцеляў антысавецкіх арганізацый, перамяшчэнне ўглыб Польшчы ўзброеных фарміраванняў з інтэрніраваных і іншых асоб.

Летам і восенню 1921 г. у выніку прынятых ваенных, карных, адміністрацыйных і дыпламатычных мер былі дасягнуты істотныя поспехі ў стабілізацыі становішча ў Беларусі. Часці Чырвонай Арміі, міліцыя ліквідавалі шэраг буйных фарміраванняў. Уцякаючы ад праследаванняў, «тэрарысты» перабіраліся на польскую тэрыторыю. Да 1 жніўня добраахвотна з'явілася больш за 2 тыс. дэзерціраў. «Бандытызм пайшоў на спад», — пісала «Звезда» ў нумары ад 4 жніўня 1921 г. На аб'яднаным пасяджэнні Саўнаркома Мінскага савета і прафесійных саюзаў 4 жніўня камандуючы войскамі І. П. Убарэвіч, падводзячы вынікі кампаніі, адзначаў дапамогу ўладам з боку сялян.

Далучэнне Польшчы да арганізацыі антысавецкага руху (аб гэтым шырока паведамлялася ў друку, на мітынгах, сходах), пранікненне ўзброеных фарміраванняў з польскай тэрыторыі не магло не насцярожваць сялянства адносна мэт арганізатараў паўстанцкага руху. Яшчэ свежыя былі ў памяці насельніцтва бясчынствы, якія ўчынялі польскія акупацыйныя войскі і акупацыйная адміністрацыя ў Беларусі ў 1919—1920 гг.

Сельскаму працаўніку, які карміў грамадства, цяжка было сумясціць заклікі Савінкава да вызвалення Беларусі ад бальшавіцкай улады і абяцанні лепшага жыцця з татальнай дэарганізацыяй яго атрадамі гаспадарчага жыцця, знішчэннем матэрыяльных каштоўнасцей, рабаўніцтвамі, забойствамі невінаватых людзей, яўрэйскімі пагромамі. Сяляне, якія марылі аб мірнай працы, імкнуліся пазбавіцца кашмару, які прынесла новая хваля

крывавай канфрантацыі. Яна яшчэ больш паглыбляла разруху, дэарганізавала гаспадарчае жыццё, падрывала элементарныя асновы чалавечай жыццядзейнасці і тым самым ускладніла і без таго вельмі бядотнае становішча края. Знішчэнне млыноў, збожжасховішчаў, прадпрыемстваў, магазінаў нічога агульнага не мела з «абаронай інтарэсаў сялянскай дэмакратыі».

Успышка палітычнага тэрарызму ў ССРБ назіралася вясной і летам 1922 г. Неспакойна было ў красавіку і маі ў шэрагу валасцей Барысаўскага павета. У маі 1922 г. у павеце зноў была арганізавана палітычная камісія. Атрады баевікоў нападлі на вёскі, хутары, праезджых сялян. Па вопыту мінулага года сяляне наладжвалі ахову вёсак, але цяпер тэрарысты не ўяўлялі ранейшай небяспекі. Асобныя групы аперывалі да 1925 г.

БЕЛАРУСКАЯ ПАЛІТЫЧНАЯ ЭМІГРАЦЫЯ Ў НОВЫХ УМОВАХ

§ 1. Спробы кансалідацыі сіл

Становішча, якое змянілася, запатрабавала ад прыхільнікаў БНР перагляду праграмы дзеянняў у барацьбе за ажыццяўленне палітычных і культурных ідэалаў нацыянальнага адраджэння. Усё менш заставалася надзей на станоўчы зыход у рэалізацыі пастаўленых мэт, асабліва пасля заключэння 18 сакавіка 1921 г. Рыжскага мірнага дагавора.

Спробы дамовіцца з Польшчай, з краінамі Антанты аб стварэнні беларускай дзяржавы па заходняму ўзору былі беспаспяховымі. Не апраўдалі надзей С. Балаховіч і Б. Савінкаў. Палітычныя дзеячы, якія выступалі ад імя ўрада БНР, заклікалі беларусаў усё ж не складваць зброю, змагацца і супраць палякаў і супраць маскоўцаў, якія «расчлянілі Беларусь».

У дакументах БНР, што датычацца пачатку 1921 г., скразіць ужо ідэя арыентацыі на ўласныя сілы. «Паўстань, Беларусь! — заклікала Рада БНР. — Твой ідэал — Чэхаславакія, Літва, Эстонія, Латвія». Лідэры беларускага адраджэння папярэджваюць аб пагрозе беларускаму сялянству з боку польскага памешчыка, аб тым, што з Польшчай не па дарозе. Селяніну ўнушаецца, што ворагі Беларусі хочуць «зямлю замацаваць за польскімі панамі і маскоўскай камунай».

Выпрацаваць новыя арыенціры палітычнай дзейнасці была заклікана Першая беларуская нацыянальна-палітычная канферэнцыя, якая адбылася ў Празе ў верасні 1921 г. У ёй удзельнічалі прадстаўнікі розных беларускіх

арганізацый і груп. У канферэнцыі разам з эсэрамі прымалі ўдзел сацыялісты-федэралісты, сацыял-дэмакраты, народныя сацыялісты, прадстаўнікі падпольных арганізацый на тэрыторыі ССРБ. Былі запрошаны таксама прадстайнікі беларусаў з Латвіі і Літвы. У асноўным жа канферэнцыя аб'яднала прадстаўнікоў палітычных фарміраванняў, якія ў нядаўнім мінулым свае надзеі на стварэнне беларускай дзяржаўнасці звязвалі з падтрымкай дзяржаў Антанты.

Сынам беларускім, як называлі сябе ўдзельнікі канферэнцыі, давялося сабрацца на чужыне, каб пераадолець рознагалоссі, выпрацаваць новую лінію паводзін. Да нядаўняга часу беларускія арганізацыі спадзяваліся на падтрымку Германіі, Польшчы, дабіваліся спачування сваёй справе краін Антанты, Лігі нацый, а зараз круты паварот — «Апора на сябе!», «Будучыня Беларусі ў руках селяніна!»

Лідэры беларускага адраджэнцкага руху ўглядаліся ў становішча ў адарванай Польшчай Заходняй Беларусі, дзе ўзнімалася барацьба дэмакратычных сіл за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. А. Цвікевіч лічыў, што «зямельнае пытанне на Беларусі з'яўляецца спінным хрыбтом беларускага адраджэння». Таму ў Польшчы зямельнае пытанне трэба звязаць з нацыяльным, зразумелым у тым сэнсе, што без стварэння нацыянальнай дзяржавы немагчыма вырашыць зямельнае пытанне. Барацьба за зямлю, звязаная з нацыянальным пытаннем, — шлях да дзяржаўнай незалежнасці.

Бясчынствы балахоўцаў на Мазыршчыне ў лістападзе 1920 г. і пазней выклікалі негатыўную рэакцыю грамадскай думкі ў Польшчы. Аб злчынствах стала вядома сусветнай грамадскасці. Пытанне абмяркоўвалася ў польскім Сейме. Пасля выкрыцця Балаховіча ў друку выступіў Б. Савінкаў — шэф генерала. Газеты называлі Балаховіча «лжэбеларускім генералам», «авантурыстам», «спекулянтам на беларускім руху» і г. д. Выкрывалася сувязь Балаховіча з польскім урадам.

Пражская нарада пазбавіла Балаховіча даверу, праўда, з агаворкай: «Лічыць Балаховіча да таго часу, пакуль ён не апраўдае сябе перад беларускім грамадзянствам, —

узурпатарам і авантурнікам». Апрача таго, генерал абвінавачваўся ў тым, што дазволіў сабе «выдаваць акты дзяржаўнага змагання» і «самавольна абвясціў сябе галоўнакамандуючым беларускіх вайсковых сіл». Але нарада грашыла супраць ісціны. «Акты дзяржаўнага змагання» Балаховіч зачытаў «з ухвалення Найвышэйшай Рады».

Быў адхілены ад беларускага руху Б. Савінкаў. Яму ставілі ў віну яўрэйскія пагромы і «правакацыйныя паўстанні» на тэрыторыі Усходняй Беларусі. Польская нарада пастанавіла, што Савінкаў «не мае ніякай сувязі з беларускімі палітычнымі і нацыянальнымі арганізацыямі і з'яўляецца правакатарам беларускай дзяржаўнасці і ворагам беларускага народа».

У гэтай выкрывальнай кампаніі была свая логіка. Выявіліся і сталі здабыткам галоснасці ўтоеныя спружыны многіх падзей і дзеянняў, «героямі» якіх былі Савінкаў і Балаховіч. Рада БНР і звязаныя з ёю палітычныя групы рашуча адмяжоўваюцца ад гэтых дзеячаў, даказваючы, што супрацоўнічалі з імі менавіта прапольскія псеўдабеларускія арганізацыі.

§ 2. Роспуск урада БНР

Пакуль ішла грамадзянская вайна, а Беларусь была арэнай ваенных дзеянняў, беларускія эмігранцкія арганізацыі дапускалі магчымасць спрыяльнага для сябе павароту падзей. Але становішча пачало стабілізавацца, сялянскія выступленні ў ССРБ былі падаўлены, настала прымірэнне.

Супрацоўнічаючы з РСФСР, Беларуская Савецкая Рэспубліка прымала меры да ліквідацыі вынікаў вайны. Новая эканамічная палітыка, якая развязаła ініцыятыву сельскага працаўніка, давала адчувальныя вынікі. Рабіліся першыя крокі ў нацыянальна-культурным будаўніцтве.

Ва ўмовах новай эканамічнай палітыкі і звязанай з ёю істотнай лібералізацыяй палітычнага рэжыму выяўляліся стваральныя магчымасці новага ладу. Умацоўвалася палітычнае і эканамічнае становішча ССРБ, палепшыўся дабрабыт народа. Інтэлігенцыя ССРБ, якая ўцягвалася ў

рэчышча грамадскай кансалідацыі, аддавала свае веды і прафесійны вопыт народу.

У Мінску ўважліва сачылі за працэсамі, якія адбываліся ў асяроддзі беларускай эміграцыі. Мяркуючы па тэзісах ЦК КП(б)Б «Беларускі рух за кардонам» (16 кастрычніка 1921 г.), тут былі добра інфармаваны аб беларускіх эмігранцкіх арганізацыях, іх найважнейшых цэнтрах, якія астаяваліся ў Літве, Латвіі, Польшчы, Чэхаславакіі. Як адзначалася ў «Тэзісах», ставілася мэта ператварэння беларускага нацыянальнага руху (асабліва ў адарванай Заходняй Беларусі) «у рух пад лозунгам аб'яднання беларускага народа, стварэння адзінай Беларусі і ўстанаўлення ў ёй рабоча-сялянскай Савецкай улады».

Асаблівае значэнне надавалася «размежаванню і драбненню» ў асяроддзі беларускай эміграцыі. Разам з тым ставілася задача «ўсё больш ці менш здаровае ў эміграцыі прыцягнуць на свой бок і выкарыстаць на тэрыторыі БССР».

Палітычная нарада членаў урада і Рады БНР у кастрычніку 1925 г. у Берліне (на нарадзе прысутнічалі Д. Жылуновіч і Ульянаў) прыняла рашэнне аб прызнанні Савецкай Беларусі ў якасці базы беларускага адраджэння. Савет Міністраў БНР пастанавіў спыніць сваё існаванне, прызнаў «Мінск адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі». Дакумент падпісалі А. Цвікевіч, Л. Заяц, М. Пракулевіч.

Свае мандаты адмовіліся здаць толькі некалькі чалавек, сярод іх старшыня Рады БНР П. Крачэўскі, які прыняў гэту пасаду ў 1919 г. ад В. Ластоўскага. БНР з гэтага часу прадстаўляла адна асоба, Прэзідэнт БНР, які жыў у Празе, як пісаў А. Станкевіч, «памёр у беднасці і адзіноцтве, будучы пакінуты амаль усімі беларускімі дзеячамі — былымі яго супрацоўнікамі». Партфель прэзідэнта ад яго ў 1928 г. дастаўся Захарку, які стаў пераемнікам, паводле выразу А. Станкевіча, «рэшткаў беларускай суверэннай улады».

Многія з актыўных прыхільнікаў БНР, якія ўваходзілі ў састаў Рады БНР і яе ўрада, узначальвалі апазіцыйныя палітычныя арганізацыі і атрымалі магчымасць вярнуцца з эміграцыі. Ленін прызнаваў (снежань 1919 г.),

што пераход ад капіталізму да камунізму немагчымы без выкарыстання буржуазных спецыялістаў, што гэта палітыка, выражаная ў ваеннай справе, павінна стаць палітыкай унутранага будаўніцтва. Старая інтэлігенцыя шырока прыцягвалася для работы ў навуковых установах, у прыватнасці ў заснаваным у 1922 г. на базе так званай Тэрміналагічнай камісіі Інстытуце беларускай культуры. Відаць, гэтая акалічнасць паслужыла «падставай» аўтару адной з кніг, што выйшла ў гады сталінскага тэрору, каб закляіміць Навукова-тэрміналагічную камісію як «сапраўднае контррэвалюцыйнае аб'яднанне беларускіх нацыяналістаў». Такім жа гняздом шпіёнаў і шкоднікаў яму здаваўся і папярэднік АН БССР — Інстытут беларускай культуры.

Першымі правадзейнымі членамі Інстытута беларускай культуры былі І. Лёсік, Е. Ф. Карскі, С. М. Некрашэвіч. У спісе правадзейных членаў, членаў-карэспандэнтаў і членаў — супрацоўнікаў інстытута за 1925 г. ёсць прозвішчы А. Соліча, М. Доўнар-Запольскага, П. Трамповіча, І. Серады, А. Канчэра. Цвікевічу была даверана пасада вучонага сакратара інстытута. Ён жа ўзначальваў камісію гісторыі асветы Беларусі. У канцы 1928 г. І. Лёсік, В. Ластоўскі, С. Некрашэвіч сталі правадзейнымі членамі Акадэміі навук Беларусі. В. Ластоўскі некаторы час з'яўляўся віцэ-прэзідэнтам АН БССР.

Нацыянальная ідэя, якую гарача прапаведвала беларуская інтэлігенцыя, — адраджэнне нацыянальнай культуры, стварэнне незалежнай дзяржавы — па розных прычынах не здолела заручыцца падтрымкай магутных грамадскіх сіл. Апеляцыя да слаба развітой нацыянальнай самасвядомасці беларусаў не мела сур'ёзнага поспеху.

Палітычны рух, які ставіў на мэце стварэнне беларускай дзяржаўнасці па заходнім узору, не быў унутрана адзіным ні арганізацыйна, ні ідэйна. Аб гэтым сведчыць хаця б той факт, што ў 1918 г., пасля адыходу з Беларусі нямецкіх акупацыйных войск, права Рады БНР на дзяржаўнае прадстаўніцтва Беларусі адхіліў праэсэраўскі «Дэмакратычны крайвы цэнтр». У 1919 г. узніклі дзве рады, якія аднолькава прэтэндавалі на ролю вышэйшага

органа ўлады ў Беларусі — Рада БНР і Найвышэйшая Рада.

Беларускія сацыялістычныя партыі, якія марылі аб нацыянальнай дэмакратычнай дзяржаўнасці, выношвалі нават ідэю сусветнай садружнасці народаў на федэратыўнай аснове, але на практыцы прыстасоўваліся да ўмоў, адыходзілі ад сваіх устаноў. Беларускі селянін, які супраціўляўся нямецкай, а затым польскай акупацыі, з надзеяй спадзяваўся на сілы, што дапамогуць яго вызваленню. Арганізацыі, якія выступалі пад сцягам беларускага адраджэння, шукалі супрацоўніцтва з Германіяй і Польшчай, хацелі таго ці не, бралі на сябе долю адказнасці за палітыку акупантаў на беларускай зямлі з усімі вынікамі.

ССРБ - ДДНА З ЗАСНАВАЛЬНІЦ САЮЗА ССР

§ 1. Прававыя формы ўзаемаадносін ССРБ і РСФСР да ўтварэння СССР

Шматнацыянальную звышдзяржаву — Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, якая распалася, цяпер прынята называць «імперыяй». Паняцце «імперыя» змясціла ў сабе шматвяковы вопыт гісторыі чалавечай цывілізацыі. Імперыі ствараліся, распадаліся, пакідаючы ў цэлым нядзобрую памяць аб таталітарных дзяржавах, якія занявольвалі і прыгняталі пакораныя народы. Як жа стваралася «савецкая імперыя»? У любым выпадку, імперыя гэта ці не, важна ўсвядоміць, якім было юрыдычнае становішча Беларусі ў саставе шматнацыянальнай Савецкай дзяржавы.

У праграмных дакументах савецкая ўлада вызначыла стратэгічныя мэты сваёй нацыянальнай палітыкі: захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці краіны, аб'яднанне нацый і народнасцей, якія жывуць у ёй, каб «будаваць магутны, светлы будынак сацыялістычнага грамадства» (У. І. Ленін).

У Дэкларацыі правоў народаў Расіі 2(15) лістапада 1917 г. (гл. главу 1) было пацверджана неад'емнае права нацый на свабоднае самавызначэнне, дэклараваны роўнасць і суверэннасць народаў краіны, свабоднае развіццё нацыянальных меншасцей і этнаграфічных груп. Істотна было ўдакладнена само паняцце «самавызначэнне». У сваіх дарэвалюцыйных работах пад самавызначэннем Ленін разумеў (і на гэтым рашуча настойваў) менавіта аддзяленне, стварэнне самастойнай дзяржавы. У Дэкларацыі ж гаварылася аб самавызначэнні «аж да аддзялення».

Значыць, прапаноўваліся розныя ўзроўні самавызначэння, а разам з гэтым розныя формы нацыянальнай дзяржаўнасці. У Дэкларацыі правоў народаў Расіі нават не ўпаміналася аб федэрацыі. Гаварылася аб мэтах дзягненняў сумленнага, трывалага саюза народаў Расіі.

Але як, якімі сродкамі і метадамі магчыма ажыццявіць гэту задачу, у якія прававыя формы павінен увасобіцца саюз народаў былой Расійскай імперыі? Бальшавікі, якія негатыўна адносіліся да федэратыўнай будовы Расіі, пасля Лютаўскай рэвалюцыі пад уплывам нацыянальна-вызваленчага руху, што разгортваўся, сталі яе прыхільнікамі. Ужо на Першым з'ездзе Саветаў у чэрвені 1917 г. Ленін заявіў: «Няхай Расія будзе саюзам свабодных рэспублік». Пасля ўзяцця ўлады, калі навісла пагроза распаду Расіі, федэрацыя стала неабходнасцю.

Трэці Усерасійскі з'езд Саветаў у студзені 1918 г. заявіў аб увядзенні ў Расіі федэратыўнага ладу. Рэзалюцыі з'езда аб асноўных палажэннях Канстытуцыі дзяржавы аб'яўлялі: «Расійская Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка ўтвараецца на аснове добраахотнага саюза народаў Расіі як федэрацыя савецкіх рэспублік гэтых народаў». Вызначаліся контуры саюзнай структуры. Вышэйшым органам улады федэрацыі з'яўляецца Усерасійскі з'езд Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, які выбірае Усерасійскі Цэнтральны выканаўчы Камітэт — орган улады паміж з'ездамі. Урад, Савет Народных Камісараў утвараецца з'ездам Саветаў або УЦВК.

Трэці Усерасійскі з'езд Саветаў Ленін называў гістарычным з'ездам, які адкрыў «новую эпоху сусветнай гісторыі». Прагназіруючы ход падзей, ён заявіў таксама, што «недалёкі той час, калі працоўныя ўсіх краін сальюцца ў адну ўсёчалавечую дзяржаву, каб узаемнымі намаганнямі будаваць новы сацыялістычны будынак». Гэта утапічная ідэя, што падтрымлівала рэвалюцыйны энтузіязм, на шэраг гадоў стала арыенцірам да дзеяння.

Грамадзянская вайна надзвычай ускладніла ход нацыянальна-дзяржаўнай перабудовы. Намеціліся два напрамкі ў рэалізацыі права нацый на самавызначэнне: а) абвясчэнне юрыдычна незалежных рэспублік; б) утварэнне аўтаномій розных узроўняў.

Склад савецкіх рэспублік, аб'яўленых незалежнымі, суверэннымі, мяняўся. У асобныя перыяды (сакавік—лістапад 1918 г., жнівень—снежань 1919 г.) заставалася толькі РСФСР. 12(25) снежня 1917 г. абвешчаецца Украінская Савецкая Рэспубліка, аднак у лютым—сакавіку 1918 г. яе тэрыторыю захапіла Германія. У канцы 1918 г. у сувязі з крахам нямецкай акупацыі Украінская Савецкая Рэспубліка аднаўляецца, утвараюцца Эстляндская (7 снежня 1918 г.), Літоўская (16 снежня 1918 г.), Латвійская (17 снежня 1918 г.). 1 студзеня 1919 г. абвешчаецца Беларуска-Савецкая Рэспубліка. Але ў лютым 1919 г. Літоўская і Беларуска-Савецкая рэспублікі, паводле ўказання цэнтра, былі зліты ў адзіную рэспубліку. У ліпені 1919 г. гэта дзяржаўнасць спыніла сваё існаванне. Пад уладу Дзянікіна часова трапляе Украіна. У Літве, Эстоніі і Латвіі не без актыўнай дапамогі знешніх сіл зацвярджаюцца буржуазна-дэмакратычныя рэжымы. Савецкая Расія, як гэта было ў 1917 г. з Фінляндыяй, прызнае незалежнасць, суверэннасць Прыбалтыйскіх рэспублік.

Каб усвядоміць характар федэратыўных адносін, неабходна бачыць канкрэтныя юрыдычныя формы, у якія выліваліся адносіны паміж рэспублікамі пасля дэкларавання незалежнасці. Савецкія рэспублікі, якія выдзеліліся з РСФСР, што зразумела, прызнавалі яе вядучую ролю як аб'яднальнага цэнтра. Яны працягвалі заставацца звязанымі з Расіяй, з расійскай дзяржаўнасцю, адзіным кіраўніцтвам з боку РКП(б).

Нанава ўтворанымі рэспублікамі пераймаўся вопыт заканадаўства РСФСР, якое адлюстроўвала і замацоўвала шлях і метады грамадскай перабудовы на камуністычных пачатках. Адзіная прававая палітыка разглядалася як умовы ўзгодненых дзеянняў рэспублікі.

Напачатку, што натуральна, адносіны паміж РСФСР і выдзеленымі незалежнымі рэспублікамі не вызначаліся пэўнасцю. Адбываўся пошук юрыдычных форм адносін.

Пастановай УЦВК ад 1 чэрвеня 1919 г. РСФСР узаконіла новы парадак адносін яе з узнікшымі савецкімі рэспублікамі. Па логіцы рэчаў тут патрэбны быў дагавор, а не акт адной рэспублікі, але на гэта не звярнулі ўвагі. Занадта складаным было становішча ў краіне. Пастава

прадугледжвала аб'яднанне ваеннай арганізацыі і ваеннага камандавання, чыгуначнага ўпраўлення, саўнаргасаў, фінансаў, камісарыятаў працы з тым, каб кіраўніцтва ўказанымі галінамі народнага жыцця было сканцэнтравана ў адзіных калегіях. Цэнтральныя органы РСФСР пры ўдзеле рэспублікі бралі на сябе функцыі

кіравання названымі сферамі дзяржаўнага жыцця.

Зыходзячы з пастановы УЦВК, урад Літбел вызначаў парадак прымянення нарматыўных актаў РСФСР. Было вырашана, што «дэкрэты РСФСР па аб'яднаных ведамствах павінны неадкладна ўносіцца адпаведнымі Наркаматамі ў Саўнарком для пацвярджэння і апублікавання як абавязковых для ССРЛіБ» Такім чынам, як і раней, дэкрэты ўводзіліся не аўтаматычна, а павінны былі ўсякі раз пацвярджацца. Па свайму меркаванню ўрад мог уносіць (і на практыцы ўносіў)

Мал. 6. Старшыня ЦВК і СНК БССР А. Р. Чарвякоў

змяненні ў тэкст дэкрэтаў адпаведна са становішчам і спецыфікай умоў.

На заключным этапе грамадзянскай вайны ў існуючае юрыдычнае афармленне дзяржаўнага саюза рэспублікі ўносяцца істотныя змяненні. Новы этап развіцця федэрацыі паклалі дагавор аб ваенным і фінансава-эканамічным саюзе і пагадненне аб правядзенні адзінай эканамічнай палітыкі, заключаныя 30 верасня 1920 г. РСФСР і Азербайджанскай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай.

28 снежня 1920 г. быў падпісаны Саюзна-рабоча-сялянскі дагавор паміж РСФСР і УССР, 16 студзеня 1921 г. — паміж РСФСР і Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай Беларусі.

Прызнаючы незалежнасць і суверэннасць кожнага з бакоў, як гаварылася ў беларуска-расійскім дагаворы, рэспублікі ўступалі ў ваенны і гаспадарчы саюз. Дагавор,

складзены на рускай і беларускай мовах, падлягаў ратыфікацыі. Як і па дагавору РСФСР з Украінскай рэспублікай, ССРБ таксама атрымала права паслаць сваіх прадстаўнікоў у вышэйшыя органы ўлады Расійскай Федэрацыі. Як і раней, аб'яднанымі былі прызнаны камісарыяты ваенных і марскіх спраў, замежнага гандлю, фінансаў, працы, шляхоў зносін, пошт і тэлеграфа, а таксама вышэйшыя саветы народнай гаспадаркі. Аб'яднаныя камісарыяты ўваходзілі ў састаў Саўнаркома РСФСР і мелі сваіх упаўнаважаных ва ўрадзе ССРБ¹.

У саюзных дагаворах асабліва падкрэслівалася суверэннасць нацыянальных рэспублік. Форма і змест саюзных дагавораў сведчылі аб тым, што асновай развіцця федэратыўных адносін павінна быць ідэя роўнасці, якая ўсё больш рэалізавалася ў жыцці, і што ў адпаведнасці з гэтым асноўным прынцыпам па меры выпявання ўмоў павінна будавацца ўся федэратыўная сістэма.

Хоць нацыянальныя рэспублікі аб'яўляліся суверэннымі, незалежнымі, фактычна яны не мелі такога статуса. Сакратар ЦБ КП(б)Б В. Г. Кнорын, подпіс якога стаіць пад Дэкларацыяй аб незалежнасці ССРБ ад 31 ліпеня 1920 г., у артыкуле «Мір і Беларусь» (кастрычнік 1920 г.) сцвярджаў: «Беларусь вызначылася як Савецкая Рэспубліка, уваходзячая ў Расійскую Федэрацыю, і такой яна будзе». Праз некалькі дзён, 14 кастрычніка 1920 г., тое ж самае заявіла Цэнтральнае Бюро КП(б)Б у звароце да насельніцтва ў сувязі з падпісаннем перамір'я з Польшчай. III з'езд КП(б)Беларусі, які адбыўся ў лістападзе 1920 г., назваў ССРБ «састаўной часткай РСФСР». З'езд зыходзіў з таго, што ўсе органы БССР «у галіне агульных мерапрыемстваў павінны быць падпарадкаваны адпаведным камісарыятам РСФСР, аднак яны павінны мець пэўную свабоду ў галіне вырашэння пытанняў мясцовага жыцця». Рашэнні партыйнага з'езда прадвызначалі фармулёўку адпаведных канстытуцыйных нормаў, прынятых II Усебеларускім з'ездам Саветаў. Гэту партыйную ўстаноўку

нельга не расцэнываць як адыход ад духу і літары Дэкларацыі аб абвяшчэнні незалежнасці ССРБ ад 31 ліпеня 1920 г.

У «Дапаўненнях да Канстытуцыі Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі» (прыняты II Усебеларускім з'ездам Саветаў у снежні 1920 г.) гаварылася, што ЦВК Беларусі «назірае за ажыццяўленнем Савецкай Канстытуцыі, пастановаў Усерасійскіх з'ездаў Саветаў, з'ездаў Саветаў Беларусі і пастановаў цэнтральнай улады».

У асяроддзі партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі дамінавала думка, што заявы аб суверэннасці ССРБ маюць толькі «фасаднае» знешнепалітычнае прызначэнне. Ва ўзаемаадносінах з РСФСР Беларуская рэспубліка і юрыдычна і практычна толькі аўтаномія. Такія дваістыя адносіны маглі парадзіць падазронасць, недавер да тых, хто прытрымліваўся прынцыпу раўнапраўя савецкіх нацыянальных рэспублік. Няпэўнасць, супярэчлівасць, дваістасць юрыдычнага статуса сама па сабе — з'ява ненармальная, часовая. Адсюль імкненне прывесці саюзныя адносіны да адзінага парадку.

Такім чынам, ССРБ у той жа час фактычна будавала свае адносіны з РСФСР на аўтаномных пачатках.

У абстаноўцы грамадзянскай вайны, калі адны савецкія рэспублікі знікалі, у другіх перамагалі антыбальшавіцкія сілы, трэція адраджаліся, не было і ўмоў для таго, каб маглі вызначыцца больш-менш устойлівыя формы саюзных адносін.

Рух ад унітарызму да федэралізму ў гэтых умовах параджаў часовыя прававыя формы ўзаемаадносін рэспублік. Кіраванне рашаючымі сферамі дзяржаўнага жыцця юрыдычна (спачатку дэкрэтам УЦВК ад 1 чэрвеня 1919 г., а затым двухбаковымі дагаворамі) было замацавана за РСФСР.

Што датычыцца сферы партыйнага кіраўніцтва, то падобнай праблемы не існавала. РКП(б) будавалася на аснове строгага супадпарадкавання ўсіх яе звёнаў. Цэнтралізаванае партыйнае кіраўніцтва і партыйная дысцыпліна былі найважнейшым рычагом узгаднення дзеянняў савецкіх рэспублік.

¹ История Советской Конституции. 1917—1956. М., 1957. С. 265.

§ 2. Барацьба дзвюх пляняў: аўтанамізацыя нацыянальных рэспублік ці раўнапраўе?

Супярэчліваць існуючых федэратыўных форм была відавочнай: нацыянальныя савецкія рэспублікі (УССР, БССР і інш.) па свайму дэкларыруемаму статусу — незалежныя, суверэнныя дзяржавы, аднак функцыі цэнтралізаванага кіраўніцтва важнейшымі сферамі дзяржаўнага жыцця ажыццяўляліся праз народныя камісарыяты і Вышэйшы савет народнай гаспадаркі РСФСР. Прававой асновай кіраўніцкай дзейнасці было адпаведнае заканадаўства РСФСР, якое мела сілу ва ўсіх рэспубліках. На зыходзе грамадзянскай вайны сама логіка дзяржаўнага будаўніцтва падводзіла да неабходнасці больш дакладнай урэгуляванасці саюзных адносін, да пераходу да новага этапу дзяржаўнага будаўніцтва — аб'яднання рэспублік у адзіную дзяржаву з агульнымі канстытуцыйнымі для ўсіх рэспублік органамі ўлады кіравання.

Аднак паўставала пытанне: у якім напрамку павінна пайсці рэарганізацыя? Па шляху ўзмацнення раўнапраўя і суверэннага статуса рэспублік — членаў федэрацыі ці звужэння наяўных у іх правоў да становішча аўтаномій?

Пошук новых форм дзяржаўнай будовы суправаджаўся вострай барацьбой думак. Сутыкаліся дзве тэндэнцыі: бюракратычна-цэнтралісцкая і тэндэнцыя рэалізацыі права нацый на самавызначэнне на дэмакратычных асновах. Праціўнікі федэрацыі, якія мыслілі катэгорыямі сусветнай пралетарскай рэвалюцыі і вялікадзяржаўнасці, нігілістычна адносіліся да адраджэння суверэннай дзяржаўнасці і культуры нярускіх нацый.

Партыйныя дакументы, якія сталі здабыткам публічнасці, сведчаць аб тым, што адказны за нацыянальную палітыку Сталін не быў шчыры ў сваіх публічных заявах аб раўнапраўі і суверэннасці нацый. Для Сталіна, які баяўся так званага нацыянал-камунізму, абвясчэнне незалежных рэспублік — гэта толькі тактычны крок вышэйшага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва, абумоўлены становішчам. Рэалізацыя права нацый на самавызначэнне, на яго думку, не павінна была ісці далей за аўтаномію. У пісьме Леніну ў 1922 г. генсек, ён жа

нарком па справах нацыянальнасцей, асуджаў камуністаў нацыянальных рэгіёнаў, якія «гульні ў незалежнасць адмаўляюцца разумець як гульні, упорна прызнаючы словы аб незалежнасці за сапраўдную манету і таксама ўпорна патрабуючы ад нас ажыццяўлення літары канстытуцыі незалежных рэспублік. І каб формы ўзаемаадносін паміж цэнтрам і ўскраінамі адпавядалі фактычнаму становішчу спраў, фіктыўная незалежнасць павінна быць заменена рэальнай аўтаноміяй».

Падобных поглядаў прытрымліваліся і многія іншыя адказныя кіраўнікі. Калі для Сталіна самастойныя рэспублікі — гэта «гульні ў незалежнасць», то для другіх — тактычны ход, накіраваны на стварэнне буферных дзяржаў на стыку з буржуазным светам, для трэціх — нікому не патрэбная задума і г. д.

Да канца верасня 1922 г. спецыяльная камісія, створаная паводле рашэння Аргбюро ЦК РКП(б) у саставе 13 чалавек (І. В. Сталін, В. У. Куйбышаў, Г. К. Арджанікідзе, Х. Г. Ракоўскі, Г. Я. Сакольнікаў і інш., Беларусь прадстаўляў В. Г. Чарвякоў), прадставіла ў Цэнтральны Камітэт РКП(б) прапановы аб далейшых шляхах развіцця федэрацыі, сэнс якіх зводзіўся да так званай аўтанамізацыі незалежных рэспублік, г. зн. уваходжання іх у састаў РСФСР у якасці аўтаномных утварэнняў.

Ідэя аўтанамізацыі незалежных рэспублік «прысутнічала» ў пастанове УЦВК ад 1 чэрвеня 1919 г., у дагаворах, заключаных РСФСР і нацыянальнымі рэспублікамі пазней, у канцы 1920—пачатку 1921 г., у дакументах саміх рэспублік. «Аўтанамізацыя» была рэальнасцю ва ўмовах грамадзянскай вайны і фактычна і юрыдычна. «Камісія Сталіна» ў якасці магістральнага накірунку развіцця дзяржаўнага саюза рэспублік прапанавала тое, што ўжо адыграла сваю ролю ў надзвычайных умовах грамадзянскай вайны. Пасля пераходу да мірнага будаўніцтва патрэбны былі ўжо новыя рашэнні.

3-за розных прычын недаацэнка нацыянальнага фактару ў грамадскім развіцці ў той час давала аб сабе знаць у самых розных праявах — ад прамога адмаўлення права нацый на самавызначэнне да памяншэння ў той ці

іншай ступені іх абвешчаных суверэнных правоў. Многія палітыкі, спасылаючыся на крайнюю адсталасць нацыянальных ускраін, меркавалі, што плённае супрацоўніцтва народаў магчыма толькі на шляхах строга цэнтралізаванага падпарадкавання дзяржаўных органаў нацыянальных рэспублік РСФСР, а некаторыя наогул заяўлялі аб непатрэбнасці нацыянальна-дзяржаўных утварэнняў як штучна створаных. Сталін па сутнасці займаў цэнтрэрыска пазіцыі.

За 70 гадоў савецкія юрысты, гісторыкі, палітолагі так і не прыйшлі да адзінай думкі аб прыродзе саюзных адносін рэспублік у 1917—1922 г. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што абвяшчэнню СССР 30 снежня 1922 г. папярэднічала пераходная форма дзяржаўнага саюза ў выглядзе своеасаблівай канфедэрацыі, што саюз рэспублік да 1922 г. валодаў рысамі, больш характэрнымі для канферэнцыі, чым федэрацыі. Толькі заходнія саветолагі былі аднадушныя. Для іх СССР — імперыя з рэспублікамі-калоніямі, своеасаблівы гістарычны рэлікт, якога чакаў лёс Брытанскай і іншых імперый, якія разваліліся пасля другой сусветнай вайны.

У складаным, супярэчлівым перапляценні федэратыўных адносін, якія складваліся, мацнела дэмакратычная тэндэнцыя ўстанаўлення раўнапраўя рэспублікі, што ішла знізу. Большавікі пастаянна сцвярджалі, што галоўнейшым арыенцірам ў наладжванні супрацоўніцтва нацый з'яўляецца дасягненне імі ўзаемнага даверу, усведамлення сваіх агульных інтарэсаў. Для гэтага неабходна было ажыццяўленне на справе мер, якія б вялі да ліквідацыі фактычнай няроўнасці ў палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сферах раней бяспраўных народаў Расіі. І ў гэтым напрамку было зроблена нямала.

Згодна з ленінскай задумай, пры ўдасканалванні саюза трэба стварыць «новы паверх, федэрацыю раўнапраўных рэспублік». Задача заключалася ў тым, каб утварыць федэратыўную структуру, у адпаведнасці з якой усе незалежныя рэспублікі, уключаючы РСФСР, знаходзіліся б у аднолькавым прававым становішчы. «... Мы прызнаём сябе раўнапраўнымі з Украінскай ССР і інш. і разам і нароўні з імі ўваходзім у новы саюз, новую

федэрацыю — Саюз Савецкіх Рэспублік Еўропы і Азіі». Вельмі адказны паварот у дзяржаўным будаўніцтве патрабаваў разгляду ўсіх аспектаў праблемы. Неабходны быў старанны аналіз назапашанага вопыту, улік інтарэсаў рэспублік.

§ 3. Абвяшчэнне СССР

Асновай арганізацыйнай дзейнасці да абвяшчэння Саюза ССР з'явілася Пастанова Пленума ЦК РКП(б), прынятая 6 кастрычніка 1922 г. Пленум, вывучыўшы матэрыялы камісіі, якая займалася распрацоўкай пытанняў далейшага развіцця федэрацыі, і ўлічыўшы заўвагі Леніна, сфармуляваў асноўныя пачаткі пабудовы саюзнай дзяржавы: раўнапраўе суб'ектаў, добраахвотнасць уступлення і выхаду з саюза, самастойная (асобная ад РСФСР) структура органаў улады і кіравання справамі федэрацыі; падраздзяленне сфер і аб'ектаў кіравання на агульнасаюзныя, рэспубліканскія і сумесныя.

ЦК РКП(б) стварыў спецыяльную камісію для распрацоўкі праектаў дакументаў з мэтай афармлення СССР. 30 лістапада 1922 г. Палітбюро зацвердзіла «Асноўныя пункты Канстытуцыі Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік». 18 снежня пленум ЦК РКП(б) разгледзеў пытанне аб парадку работы Устаноўчага з'езда Саветаў рэспублік і аб дакументах, якія павінны былі быць ім прыняты. Адначасова пленум вызначыў спецыяльную камісію «для кіраўніцтва работай саюзага з'езда і для канчатковай выпрацоўкі маючага быць прапанаваным з'езду тэксту Дагавора і Дэкларацыі».

Юрыдычнае афармленне ўтварэння СССР атрымала замацаванне ў шэрагу дакументаў, прынятых органамі ўлады савецкіх рэспублік і ў іх сумесных рашэннях.

Адносіны рэспублік да ўтварэння СССР былі выказаны на рэспубліканскіх з'ездах Саветаў. Усе чатыры рэспублікі — заснавальнікі СССР — РСФСР, УССР, БССР, ЗСФСР падтрымалі ідэю стварэння СССР і ў сваіх рашэннях выклалі прынцыпы, на якіх павінна будавацца саюзная дзяржава. На IV Усебеларускім з'ездзе Саветаў 18 снежня 1922 г. была прынята пастанова аб

утварэнні СССР, у якой удзельнікі з'езда выказалі сваю думку аб неабходнасці ўтварэння новай федэрацыі і зацвердзілі асноўныя пункты Канстытуцыі СССР.

На з'ездзе падкрэслівалася значэнне адзінства дзеянняў савецкіх рэспублік у барацьбе за ўсталяванне новага грамадскага ладу, неабходнасць стварэння адзінага рабоча-сялянскага фронту ўсіх савецкіх рэспублік «супраць адзінага фронту сусветнага капіталу». Такое аб'яднанне, на думку ўдзельнікаў з'езда, павінна быць створана на аснове роўнасці, цеснай палітычнай і гаспадарчай сувязі, забяспечваць у той жа час «самастойнае нацыянальна-культурнае будаўніцтва», ствараць «неабходныя гарантыі для праяўлення гаспадарчай ініцыятывы кожнага з членаў». У пастанове асабліва падкрэслівалася, што стварэнне новых формаў федэратыўных адносін — гэта «замацаванне саюза працоўных рэспублік у іх барацьбе за камунізм». З'езд Саветаў прыняў спецыяльную пастанову аб асноўных пунктах Канстытуцыі Саюза ССР.

Дэлегаты IV з'езда Саветаў ССРБ лічылі, што гутарка павінна ісці аб афармленні «ўжо фактычна існуючага Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік».

На з'ездах Саветаў РСФСР, УССР, БССР і ЗСФСР былі прынятыя рашэнні аб неабходнасці ўтварэння Саюза ССР на прынцыпах добраахвотнасці, раўнапраўя, свабоднага развіцця народа. Ва ўсіх гэтых дакументах адзначалася, што аб'яднанне наспела, што пераход да новых формаў федэрацыі падрыхтаваны ўсім ходам палітычнага, эканамічнага і сацыяльнага развіцця рэспублік, а таксама знешнепалітычнымі ўмовамі. Ход адносін, якія складваліся, тэндэнцыі іх развіцця патрабавалі надання адпаведных прававых формаў створаным адносінам. Рашэнні з'ездаў рэспублік сведчылі аб іх поўнай аднадушнасці як аб неабходнасці абвясчэння СССР, так і прынцыпах, асновах пабудовы федэрацыі.

30 снежня 1922 г. у Маскве сабраўся Першы з'езд Саветаў Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік. Для ўдзелу ў з'ездзе прыбыла больш за дзве тысячы дэлегатаў. Цікавыя некаторыя характарыстыкі. Дэлегаты-камуністы складалі 94,1%, беспартыйныя — 5,7%. Ад іншых партый удзельнічала ўсяго пяць чалавек.

Прадстаўніцтва ад рэспублік было наступальным: ад РСФСР — 1727, ад Украіны — 364, ад Закаўказскай федэрацыі — 91, ад ССРБ — 33 дэлегаты¹.

Напярэдадні адкрыцця Першага з'езда Саветаў СССР 29 снежня адбылася канферэнцыя паўнамоцных дэлегатаў, абраных з'ездамі Саветаў РСФСР, УССР, ЗСФСР і БССР. Канферэнцыя абмеркавала і зацвердзіла праект дэкларацыі і праект дагавора аб утварэнні СССР, прыняла парадак работы Першага з'езда Саветаў СССР. Было вырашана з'езд адкрыць 30 снежня ў памяшканні Вялікага тэатра. Дакладчыкам на з'ездзе быў назначаны Сталін. Канферэнцыя ўхваліла праект пастановы з'езда Саветаў, якая прадугледжвала парадак зацвярджэння заключанага рэспублікамі дагавора.

Асноўнымі дакументамі, якія адлюстравалі і замацавалі абвясчэнне СССР, з'явіліся Дэкларацыя аб утварэнні Саюза ССР і Саюзны дагавор, заключаны паўнамоцнымі дэлегатамі, выбранымі з'ездамі Саветаў РСФСР, УССР, ЗСФСР і БССР. Гэтыя дакументы, зацверджаныя з'ездам, падлягалі яшчэ разгляду цэнтральнымі выканаўчымі камітэтамі саюзных рэспублік. У пастанове з'езда гаварылася аб тым, што «ў выніку надзвычайнай важнасці прынятай Дэкларацыі і заключанага Дагавора і пажаданасці паслухаць канчатковую думку ўсіх рэспублік, якія ўваходзяць у Саюз, аб тэксце гэтага дагавора, перадаць Дэкларацыю і Дагавор на дадатковы разгляд ЦВК саюзных рэспублік з тым, каб водгукі саюзных рэспублік былі прадстаўлены ЦВК Саюза ССР да бліжэйшай чарговай яго сесіі». Сесіі даручалася разгледзець атрыманыя водгукі рэспублік, зацвердзіць дакументы і ўвесці неадкладна Дагавор у дзеянне. Канчатковае зацвярджэнне Дэкларацыі і Дагавора павінна было адбыцца на Другім з'ездзе Саветаў СССР.

Першы з'езд Саветаў СССР выбраў ЦВК СССР з 371 члена і 138 кандыдатаў у члены. У склад ЦВК увайшлі: ад РСФСР - 270 членаў, УССР - 88, ЗСФСР - 26, БССР - 7 членаў. Старшынямі ЦВК выбраны: М. І. Калінін ад

¹ Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т. VIII. Мн., 1975. С. 410.

РСФСР, Р. І. Пятроўскі ад УССР, Н. Нарыманаў ад ЗСФСР, А. Р. Чарвякоў ад БССР.

Пастановай 2-й сесіі ЦВК СССР ад 6 ліпеня 1923 г. была зацверджана і ўведзена ў дзеянне Канстытуцыя СССР. Канчатковае зацвярджэнне адбылося на II з'ездзе Саветаў СССР 31 студзеня 1924 г.

Пасля абвяшчэння СССР патрэбен быў час, каб наладзіць функцыяніраванне сістэмы органаў, вызначыць іх юрыдычны статус, узгадніць механізм функцыяніравання камісарыятаў. XIII з'езд РКП(б) у маі 1924 г. канстатаваў, што закончана справа фарміравання Саюза ССР.

Такім чынам, рух ад унітарызму да савецкага федэралізму ўвянчаўся ў канцы 1922 г. стварэннем Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік. Цэнтралізаваная, адзіная для рэспублік РКП(б), якая стала арганічнай часткай палітыка-дзяржаўнай структуры краіны, вызначала нацыянальную палітыку, формы і сродкі яе ажыццяўлення. Яна ў канчатковым выніку вызначала напрамак нацыянальна-дзяржаўнай структуры і яе павароты, асновы саюзных адносін, час і прававыя формы самавызначэння таго ці іншага народа. Рух «знізу» і рух «зверху» ў сферы нацыянальных адносін знаходзіўся пад кантролем партыі, якая манапалізавала вышэйшую ўладу ў грамадстве. Аднапартыйная палітычная сістэма і не магла быць іншай ва ўмовах расійскай рэчаіснасці.

Адным з найгалоўнейшых вынікаў пяцігадовых намаганняў большавікоў па пераўтварэнню нацыянальных адносін было тое, што ўся кіраўніцкая структура краіны была перабудавана на аснове нацыянальна-тэрытарыяльнага пачатку і ў выніку гэтага ўтвораны розныя аўтаноміі і саюзныя рэспублікі. Былая «метраполія» — Расія была юрыдычна ўраўнована з іншымі рэспублікамі — заснавальніцамі СССР. Нацыянальная дзяржаўнасць, культывуемае раўнапраўе нацый, палітыка выроўнівання эканамічнага і культурнага ўзроўню нацый, нягледзячы на процідзейныя фактары, давалі станоўчыя вынікі, садзейнічалі грамадскаму прагрэсу.

Канстытуцыя саюзнай дзяржавы, вызначаная ў 1924 г., давала магчымасць для далейшага развіцця федэрацыі ў дэмакратычным напрамку. Праўда, формула аб тым, што

ўсякае аб'яднанне абмяжоўвае суверэнітэт яго членаў на карысць цэнтральных органаў, таіла ў сабе небяспеку зацвярджэння безумоўнага прыярытэту агульных інтарэсаў над інтарэсамі асобных рэспублік, хоць аб'яднанне ажыццяўлялася дзеля карысці і працвітання ўсіх яе членаў, а не для стварэння структуры, якая б панавала над імі, падаўляла іх самастойнасць. Пастулат аб абмежаванасці суверэнітэту рэспублік увайшоў у саюзны дагавор, затым у Канстытуцыі СССР 1924 і 1936 гг.

Аднак у цэлым усё залежала ад таго, які змест і напўненне атрымаюць прынцыпы пабудовы і функцыяніравання федэрацыі, у якім напрамку будучы развіццё суадносін паўнамоцтваў федэральных органаў і рэспублік, і асабліва які палітычны рэжым зацвердзіцца ў краіне. Узяў верх таталітарызм. Сваю ідэю «аўтанамізацыі» дыктатар Сталін рэалізаваў поўнасцю і нават больш. Расправа «бацькі народаў» над цэлымі народамі, высяленне іх з гістарычных тэрыторый на вякі ўвойдуць у аналы гісторыі як адно з жудасных злачынстваў супраць чалавецтва.

§ 4. Увядзенне ў дзеянне першай саюзнай Канстытуцыі

Гісторыя беларускай дзяржаўнасці неаддзельная ад гісторыі стварэння і развіцця савецкай саюзнай дзяржавы. Як яе састаўная частка БССР мела пэўны статус. Але яе правы як члена федэрацыі не адрозніваліся ад прававога палажэння іншых саюзных рэспублік. Таму назва дадзенай главы ўмоўная.

Пасля абвяшчэння Саюза ССР пачаўся новы этап у гісторыі БССР, як, зрэшты, і іншых савецкіх нацыянальных дзяржаў, якія ўтварыліся пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі на тэрыторыі Расіі. Для разумення прававой прыроды саюзнай дзяржавы першачарговае значэнне мае высвятленне ключавога пытання, што датычыцца суадносін паўнамоцтваў органаў федэрацыі і дзяржаўных адзінак, якія ўваходзілі ў яе.

Важнай задачай стала распрацоўка саюзнай Канстытуцыі. 6 ліпеня 1923 г. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт СССР зацвердзіў тэкст Канстытуцыі і «ўвёў яе ў

дзеянне». Але пакуль яшчэ гэта не была канчатковая рэдакцыя Асноўнага Закона, бо маглі быць прапанаваны новыя ўдакладненні або дапаўненні пры зацвярджэнні яго з'ездамі саветаў саюзных рэспублік.

У ліпені 1923 г. РСФСР скасавала Народны Камісарыят па справах нацыянальнасцей, бо лічыла, што ён «закончыў сваю асноўную місію па падрыхтоўцы справы адукацыі нацыянальных рэспублік і абласцей, і аб'яднання іх у Саюз Рэспублік».

Пасля ўвядзення ў дзеянне саюзнай Канстытуцыі Прэзідыум Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саюза ССР абнародаваў зварот «Да ўсіх народаў і ўрадаў свету». У дакуменце выкладаліся палітычныя і юрыдычныя асновы пабудовы адзінай саюзнай дзяржавы. Асабліва падкрэслівалася добраахвотнасць аб'яднання, прадастаўленне кожнай рэспубліцы права свабоднага выхаду з Саюза, у той жа час адкрываючы добраахвотны доступ усім сацыялістычным савецкім рэспублікам, якія могуць узнікнуць у будучым.

У звароце, які прызнаваў магчымасць мірнага суіснавання дзвюх сістэм, заяўлялася аб тым, што саюзная дзяржава ставіць сабе на мэце захаванне міру з усімі народамі, «шукае з усімі народамі мірных і дружальных адносін і эканамічнага супрацоўніцтва».

Выкладалася афіцыйная канцэпцыя прычын руху народаў Расіі да адзінай саюзнай дзяржавы: «Аказваючы адно аднаму пастаянную брацкую дапамогу ўсімі сваімі сіламі і сродкамі, яны, аднак, працяглы час заставаліся хоць і звязанымі саюзнымі дагаворамі, але ўсё ж асобнымі дзяржавамі». Аднак трэба заўважыць, што за аснову тэорыі фарміравання Саюза ўзяты знешнія юрыдычныя праявы працэсу. На самай жа справе адбываўся пераход ад унітарызму праз фактычную аўтанамізацыю да раўнапраўя рэспублік.

У звароце гаварылася аб перспектывах развіцця Савецкай дзяржавы. Яна звязвалася з праблемай сусветнай пралетарскай рэвалюцыі, з глабальным працэсам змены формаў грамадскага жыцця: «Доступ у Саюз адкрыты ўсім сацыялістычным рэспублікам як існуючым, так і маючым узнікнуць у будучым».

Пасля ўтварэння Саюза ССР былі створаны агульныя для ўсіх саюзных рэспублік органы ўлады і кіравання. «Разжалаваная» РСФСР юрыдычна стала, як прынята было гаварыць у мінулым, першай сярод роўных.

Пасля ўвядзення «Канстытуцыі ў дзеянне» праводзілася інтэнсіўная работа па стварэнню законаў у яе развіццё. У кароткі тэрмін былі прыняты «Палажэнне аб Цэнтральным Выканаўчым Камітэце Саюза ССР», «Палажэнне аб Савеце Народных Камісараў Саюза ССР», «Палажэнне аб Народных Камісарыятах Саюза ССР», «Палажэнне аб Вяроўным Судзе Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік».

Канчатковы тэкст Канстытуцыі ССР зацвердзіў II Усесаюзны з'езд Саветаў 31 студзеня 1924 г. Затым у студзені 1924 г. Канстытуцыю ратыфікавалі (зацвердзілі) усе чатыры саюзныя рэспублікі: РСФСР, УССР, БССР, ЗСФСР. Гэта працэдура абумоўлівалася характарам Канстытуцыі, якая складалася з Дэкларацыі і Дагавора аб утварэнні Саюза ССР.

Канстытуцыі саюзных рэспублік былі прыведзены ў адпаведнасць з саюзным Асноўным Законом. У БССР, дзе па сутнасці не было Канстытуцыі як цэльнага аб'ёмнага дакумента, трэба было тэрмінова заняцца распрацоўкай яе новага тэксту.

Да прыняцця новай Канстытуцыі VI Усебеларускі Надзвычайны з'езд Саветаў 16 сакавіка 1924 г. стварыў ЦВК Саветаў БССР у саставе 120 членаў і 30 кандыдатаў. ЦВК павінен быў выбраць свой прэзідыум у саставе старшыні, сакратара і сямі членаў. Быў адменены канстытуцыйны артыкул аб тым, што старшыня ЦВК адначасова з'яўляецца і старшынёй Саўнаркома. З'езд прапанаваў Цэнтральнаму Выканаўчаму Камітэту рэспублікі стварыць Савет Народных Камісараў — выканаўчы орган ЦВК у саставе старшыні, яго намесніка, старшыні СНГ, наркомаў земляробства, фінансаў, працы, унутраных спраў, юстыцыі, рабоча-сялянскай інспекцыі, асветы, аховы здароўя, сацыяльнага забеспячэння. Саўнарком, як гэта прадпісвала саюзная Канстытуцыя, павінен быў уключаць з правам дарадчага або рашаючага

голосу ўпаўнаважаных народных камісарыятаў СССР — па замежных справах, ваенных і марскіх справах, замежнага гандлю, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфаваньня.

У 20-я гады ўсе саюзныя рэспублікі перапрацавалі свае канстытуцыі.

§ 5. Падзел паўнамоцтваў Саюза і саюзных рэспублік

Само па сабе зразумела, што саюзная ўлада з улікам унутраных і знешніх абставін, характару і аб'ёму сфэр кіравання павінна была ўзяць на сябе кіраўніцтва найбольш важнымі для федэрацыі напрамкамі дзяржаўнага і грамадскага жыцця. Гэта ў сваю чаргу запатрабавала, з аднаго боку, размежаваньня аб'ектаў праватворчай дзейнасці, а з другога боку — стварэньня на двух узроўнях сістэмы органаў улады і кіраваньня з адпаведнымі паўнамоцтвамі. Разам з тым трэба было выдзеліць таксама і сферы, якія могуць быць адначасова аб'ектам сумеснага кіраваньня Саюза і рэспублік. Пэўны вопыт у савецкай улады накіраваны ў гэтым кірунку ўжо быў. Ён знайшоў замацаваньне ў Пастанове ЦВК ад 1 чэрвеня 1919 г. аб ваенна-палітычным саюзе рэспублік, а таксама ў дагаворах РСФСР з абвешчанымі нацыянальнымі рэспублікамі ў 1920-1922 гг.

Прынцыповыя пытанні федэратыўнай будовы былі вырашаны ў Дагаворы аб утварэньні Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, прынятым I з'ездам Саветаў Саюза ССР 30 снежня 1922 г., а затым замацаваны з улікам паправак і дапаўненняў у першай Канстытуцыі Саюза ССР (арт. 1).

Выключнай прэагатывай СССР было прадстаўніцтва Саюза ў міжнародных адносінах; змяненне знешніх граніц Саюза, а таксама ўрэгуляваньне пытанняў аб змяненні граніц паміж саюзнымі рэспублікамі; заключэньне дагавораў аб прыёме ў састаў Саюза новых рэспублік; аб'яўленьне вайны і заключэньне міру; заключэньне знешніх дзяржаўных пазык; ратыфікацыя міжнародных дагавораў; кіраўніцтва замежным гандлем і ўстанавленьне сістэм унутранага гандлю; кіраўніцтва транспартам і

паштова-тэлеграфнай справай; зацвярджэньне адзінага Дзяржаўнага бюджэту СССР; арганізацыя і кіраўніцтва ўзброенымі сіламі Саюза; ўстанавленьне манетнай, грашовай і крэдытнай сістэмы, а таксама сістэмы агульнасаюзных, рэспубліканскіх і мясцовых падаткаў; ўстанавленьне права агульнай амністыі; ўстанавленьне сістэмы мер і вагаў; выданне законаў аб працы, ахоўе народнага здароўя, асвеце, грамадзянскім і крымінальным заканадаўстве, судовым ладзе і судаводстве. Да кампетэнцыі Саюза, што асабліва важна падкрэсліць, адносілася права ўстанавленьня асноў і агульнага плана ўсёй народнай гаспадаркі Саюза, вызначэньне галін прамысловасці і асобных прамысловых прадпрыемстваў, якія маюць агульнасаюзнае значэньне, ўстанавленьне агульных пачаткаў землеўпарадкаваньня і землекарыстаньня, карыстаньне нетрамі, лясамі і водамі.

Паўнамоцтвы саюзных рэспублік знаходзілі адлюстраваньне ў іх праве на ўдзел у законатворчасці і ў кіраванні саюзнымі справамі. Канстытуцыя прадугледжвала, што ЦВК СССР складаецца з дзвюх палат: Саюзнага Савета і Савета Нацыянальнасцей. Саюзны Савет выбіраўся з'ездам Саветаў СССР з прадстаўнікоў саюзных рэспублік прапарцыянальна іх насельніцтву ў саставе 414 чалавек. Савет Нацыянальнасцей утвараўся з прадстаўнікоў саюзных і аўтаномных рэспублік (па пяць чалавек), прадстаўнікоў аўтаномных абласцей РСФСР — па аднаму чалавеку. Састаў Савета Нацыянальнасцей зацвярджаўся з'ездам Саветаў СССР.

Законапраекты, разгледжаныя ЦВК СССР, атрымлівалі сілу закона пры ўмове прыняцця і як Саюзным Саветам, так і Саветам Нацыянальнасцей. Рознагалосі, якія ўзніклі, павінны былі вырашацца на сумесным пасяджэньні палат, а пры адсутнасці згоды — на з'ездзе Саветаў СССР. І яшчэ адна асаблівасць. ЦВК СССР выбіраў па колькасці саюзных рэспублік чатырох сваіх старшын.

У Канстытуцыі СССР 1924 г. заяўлялася аб абмежаванні суверэнітэту саюзных рэспублік толькі ў межах, указаных у Канстытуцыі, і толькі па прадметах, аднесеных да кампетэнцыі Саюза. Па-за гэтымі абмежаваньнямі

кожная саюзная рэспубліка ажыццяўляла сваю дзяржаўную ўладу самастойна. Такім чынам, большая частка паўнамоцтваў належала саюзным органам.

Знешнім выражэннем суверэнiтэту рэспублікі лічылася права свабоднага выхаду з СССР. На справе гэта права мела чыста дэкаратыўныя функцыі. Выхад з СССР мог разглядацца як контррэвалюцыйная акцыя, і сама распрацоўка прававой працэдуры рэалізацыі гэтага права азначала б нявер'е ў трываласць Савецкага Саюза і г. д.

Для непасрэднага кіраўніцтва асобнымі галінамі дзяржаўнага кіравання Канстытуцыя СССР прадугледжвала ўтварэнне 10 народных камісарыятаў, якія падраздзяляліся на агульнасаюзныя і аб'яднаныя (саюзна-рэспубліканскія).

Канстытуцыя змяшчала вычарпальны пералік службовых асоб Савета Народных Камісараў Саюза ССР. У яго ўваходзілі старшыня, яго намеснікі, 10 народных камісараў. Прадугледжваўся інстытут упаўнаважаных некаторых саюзных Наркаматаў пры рэспубліканскіх урадах. Такое права мелі наркаматы па замежных справах, ваенных і марскіх справах, замежнаму гандлю, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфу.

Канстытуцыяй СССР вызначаўся састаў Савета Народных Камісараў (урада) саюзных рэспублік: старшыня, намеснік, 10 наркомаў. З 11 ведамстваў рэспублік чатыры наркаматы (харчавання, фінансаў, працы, рабоча-сялянскай інспекцыі і Вышэйшы Савет народнай гаспадаркі) непасрэдна падпарадкоўваліся цэнтральным выканаўчым камітэтам і саўнаркомам рэспублік і кіраваліся ў сваёй дзейнасці таксама распараджэннямі адпаведных народных камісараў СССР.

Канстытуцыя мела спецыяльную главу аб органах па барацьбе з контррэвалюцыяй. Пасля заканчэння грамадзянскай вайны гэтыя органы былі рэарганізаваны. У пачатку 1922 г. (Дэкрэт УЦВК ад 6 лютага 1922 г.) Усерасійская надзвычайная камісія па барацьбе з контррэвалюцыяй, спекуляцыяй і злачынствамі па пасадзе была скасавана. Замест яе пры Народным Камісарыяце ўнутраных спраў было ўтворана Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне пад старшынствам Народнага камісара або

прызначанага ўрадам яго намесніка. Такая рэарганізацыя адбылася і ў іншых рэспубліках, у тым ліку і ў БССР.

Згодна з Канстытуцыяй СССР 1924 г. (арт. 61), з мэтай барацьбы з палітычнай і эканамічнай контррэвалюцыяй, шпіянажам і бандытызмам пры Савеце Народных Камісараў СССР стваралася Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне (АДПУ). Старшыня ўпраўлення ўваходзіў у састаў саюзнага ўрада з правам дарадчага голасу. У саюзных рэспубліках засноўваліся дзяржаўныя палітычныя ўпраўленні, якія ўзначальвалі ўпаўнаважаныя АДПУ. Яны дзейнічалі на аснове «спецыяльных палажэнняў».

ДЗЯРЖАЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА ВА ЎМОВАХ ШМАТУКЛАДНАСЦІ ЭКАНОМІКІ І ЛІБЕРАЛІЗАЦЫІ ПАЛІТЫЧНАГА РЭЖЫМУ (1921-1929)

§ 1. Агульны стан эканомікі і культуры

Да пачатку 1921 г. народная гаспадарка Беларускай ССР была амаль што зруйнавана. У ходзе вайны нямецкай і польскай акупацыяй знішчаны былі прамысловыя прадпрыемствы, разрабавана сельская гаспадарка, перасталі працаваць школы і іншыя культурна-асветніцкія ўстановы. Зруйнаванню эканомікі ў значнай ступені садзейнічала палітыка так званага «ваеннага камунізму», што праводзілася на савецкай частцы Беларусі, калі былі нацыяналізаваныя не толькі буйныя, але і дробныя прамысловыя прадпрыемствы, што вяло да безгаспадарчасці. Сельскую гаспадарку руйнавалі грабяжы розных харчатрадаў і харчразвёрстка, у выніку чаго пасяўныя плошчы скараціліся ў два разы.

Разбуранымі былі грашова-крэдытная сістэма і гандаль. Харчразвёрстка і забарона прыватнага гандлю прывялі да таго, што вытворца тавараў не быў зацікаўлены ў вырабе сваёй прадукцыі. Дзяржаўнага гандлю не было, дзейнічала сістэма адміністрацыйна-бюракратычнага размеркавання. Такі стан эканомікі прывёў да таго, што ў 1920—1921 гг. у Расіі і часткова ў Беларусі пачаўся голад. У такіх абставінах у Маскве ў сакавіку 1921 г. адбыўся Дзесяты з'езд РКП(б), які прыняў пастанову аб пераходзе ад палітыкі ваеннага камунізму да новай эканамічнай палітыкі (нэп).

21 сакавіка 1921 г. быў выдадзены дэкрэт УЦВК «Аб замене харчовай і сыравіннай развёрсткі натуральным падаткам», затым былі выдадзены пастановы СНК БССР,

паводле якіх сялянам дазвалялася свабодна распараджацца сваёй прадукцыяй пасля выканання абавязковай здачы харчпадатку, што стымулявала развіццё сельскай гаспадаркі.

Важнае значэнне ў аднаўленні сельскай гаспадаркі, а разам з ёю і ўсёй эканомікі меў закон Прэзідыума ЦВК БССР ад 7 верасня 1922 г. аб працоўным землекарыстанні. Сялянам дазвалялася самім выбіраць формы землекарыстання з правам выхаду на хутары, надзяленнем малазямельных і беззямельных сялян дадатковай зямлэй.

У гарадах была дазволена прыватная прадпрыемальніцкая дзейнасць, адчыняліся прыватныя прадпрыемствы, ажывіўся прыватны гандаль. Усё гэта прывяло да таго, што пачаўся хуткі ўздым усіх галін эканомікі рэспублікі. У канцы 1923 г. быў утвораны Вышэйшы савет народнай гаспадаркі БССР, які каардынаваў і накіроўваў развіццё народнай гаспадаркі. Да пачатку 1925 г. сельская гаспадарка і прамысловасць дасягнулі даваеннага ўзроўню. У 1925/26 гаспадарчым годзе валавая прадукцыя цэнзавай прамысловасці БССР перавысіла ўзровень 1913 г. на 28,5%. За аднаўленчы перыяд у цэнзавай прамысловасці было пабудавана 106 і перабудавана 97 фабрык і заводаў. Валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі ў 1925/26 гаспадарчым годзе перавысіла даваенны ўзровень на 12,2%, пасяўныя плошчы павялічыліся на 7,9%. Хуткі рост эканомікі і дабрабыту асноўнай масы грамадзян працягваўся да канца 1928 г.

Правядзенне нэпа садзейнічала і развіццю беларускай культуры, адкрыліся новыя школы, тэхнікумы, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт і іншыя вышэйшыя навучальныя ўстановы. У 1929 г. была ўтворана Акадэмія навук. Вялікая работа праводзілася па ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослага насельніцтва рэспублікі. У гэты ж час праводзіліся мерапрыемствы па стрымліванню русіфікацыі дзяржаўных устаноў і пераводу іх на беларускую мову. Згодна з Пастановай ЦВК БССР ад 15 ліпеня 1924 г. «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі», усе дзяржаўныя ўстановы Беларускай ССР абавязаны былі сваё справаводства перавесці на беларускую мову на працягу трох гадоў.

У перыяд нэпа былі выпрацаваны новыя тэарэтычныя і практычныя асновы спалучэння камандна-адміністрацыйнай сістэмы з гаспадарчаразліковай, што давала магчымасць і дзяржаўным прадпрыемствам удзельнічаць у таварна-рыначных адносінах, праяўляць ініцыятыву ў правядзенні рэнтабельнай гаспадаркі. З ліквідацыяй нэпа сталі абмяжоўвацца гаспадарчаразліковыя адносіны і пераважаць камандна-адміністрацыйныя метады кіравання гаспадаркай. Асабліва адмоўна гэта адбілася на сельскай гаспадарцы, дзе рэзка ўпала вытворчасць збожжа, мяса, малака і іншых прадуктаў. У сувязі з гэтым у рэспубліцы была ўведзена карткавая сістэма размеркавання хлеба, цукру, масла, круп і іншых прадуктаў харчавання. З канцом нэпа скончылася і беларусізацыя рэспублікі.

§ 2. Удасканаленне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення. Узбуйненне БССР

Формы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення

Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне — гэта адзін з найбольш важных элементаў дзяржаўнай арганізацыі, які ўказвае на яе цесную сувязь з тэрыторыяй, рассяленнем людзей, размяшчэннем вытворчасці і іншымі фактарамі.

Кожная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка з'яўляецца прасторавай сферай дзейнасці мясцовых органаў дзяржаўнай улады і кіравання. Таму адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне — гэта абумоўленыя патрэбнасцямі і задачамі дзяржаўнага кіравання межы прасторавай кампетэнцыі мясцовых органаў дзяржаўнай улады.

Гісторыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення БССР сведчыць аб яго непарыўнай сувязі з задачамі гаспадарчага і культурнага будаўніцтва, са структурай і функцыямі дзяржаўнага апарату. Калі прасачыць яго гісторыю, можна выдзеліць шэраг самастойных этапаў, якія не заўсёды супадаюць з агульнагістарычнай перыядызацыяй. Кожны з этапаў мае свае спецыфічныя асаблівасці, характэрныя тымі або іншымі змяненнямі ў развіцці формаў адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры.

У перыяд устанаўлення савецкай улады ў Беларусі валасныя, павятовыя і губернскія Саветы і рэўкомы ствараліся ў рамках адміністрацыйнага дзялення, якое складалася ў царскія часы. Калі стары дзяржаўны апарат быў зломлены ў ходзе ўзяцця Саветаў улады, то для замены адміністрацыйнага дзялення патрабаваліся час, мірныя ўмовы жыцця, сур'ёзныя падрыхтоўчыя мерапрыемствы. Аднак не выключаліся частковыя, часам даволі істотныя змяненні.

Напачатку ў адпаведнасці з дэкрэтам Савета Народных Камісараў РСФСР ад 27 студзеня 1918 г. мясцовыя Саветы мелі права змяняць межы валасцей, паветаў, губерняў і абласцей і нават утвараць новыя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі. Пазней у гэтую вялікую справу была ўнесена неабходная цэнтралізацыя.

Як ужо адзначалася ў першай главе, не ламаючы пакуль старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення ў Беларусі, рэвалюцыя ўнесла ў яго істотнае новаўвядзенне. Па мясцоваму пачыну ўзнікла Заходняя вобласць, якая аб'ядноўвала Мінскую, Магілёўскую, Віцебскую і неакупіраваныя паветы Віленскай губерні. Яшчэ да Кастрычніцкай рэвалюцыі ўзнікла Заходняе аб'яднанне Саветаў. Гэта быў прыфрантавы рэгіён. Таму не выпадкова, што ў яго межах яшчэ пры ўладзе Часовага ўрада ўзнікла Заходняе абласное аб'яднанне Саветаў з цэнтрам у Мінску. На гэтай жа тэрыторыі дзейнічаў Паўночна-Заходні абласны цэнтр бальшавікоў.

Пасля захопу Германіяй у лютым—сакавіку 1918 г. новых раёнаў Беларусі Заходняе вобласць працягвала існаваць, але ўжо ў іншых тэрытарыяльных рамках. Усходнія паветы Магілёўскай і Віцебскай губерняў, якія засталіся не акупіраванымі, былі аб'яднаны са Смаленскай губерняй. Цэнтрам вобласці стаў Смаленск. Дэмаркацыйная лінія, устаноўленая пасля падпісання Брэст-Літоўскага дагавора, расчлانیла шэраг паветаў і валасцей. Таму ў неабходных выпадках адбывалася зліццё астатняй часткі іх з суседнімі валасцямі і паветамі.

Для вывучэння адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення БССР у плане пошуку яго новых формаў ма-

юць цікавасць рашэнні I з'езда Камуністычнай партыі Беларусі, які адбыўся 30—31 снежня 1918 г. З'езд, які прыняў рашэнне аб неабходнасці абвясчэння БССР, вызначыў і новыя формы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення рэспублікі. Пастанова гэта прыкметная тым, што ўяўляла сабой спробу перабудаваць старое адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне. Замест губерняў на тэрыторыі рэспублікі прадугледжвалася стварэнне сямі раёнаў. У сваю чаргу раёны меркавалася разбіць на падраёны.

Як ужо адзначалася, у 1919 г. пасля ўтварэння Літоўска-Беларускай Савецкай Рэспублікі тэрыторыя Беларусі аказалася падзеленай паміж гэтай рэспублікай і РСФСР. Магілёўская вобласць расійскай уладаю была скасавана. Яе паветы ўвайшлі ў састаў нанава створанай Гомельскай губерні.

На міжведамаснай нарадзе пры Народным Камісарыяце замежных спраў РСФСР з удзелам прадстаўнікоў Літбел і Украіны было вырашана перадаць у састаў Гомельскай губерні Рэчыцкі павет Літоўска-Беларускай рэспублікі і шэраг паветаў Чарнігаўскай губерні Украінскай ССР. Часова, да вызвалення Беларусі ад польскай акупацыі, у састаў Гомельскай губерні былі ўключаны Мазырскі павет і свабодныя ад акупацыі часткі Барысаўскага, Бабруйскага і Ігуменскага паветаў Мінскай губерні.

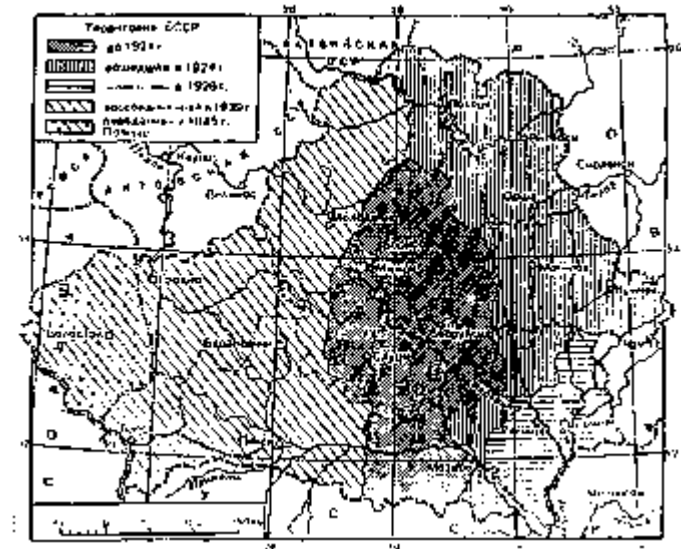
Па саставу насельніцтва Гомельская губерня аказалася шматнацыянальнай. Тут жылі беларусы, рускія, украінцы і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей. Асноўную масу насельніцтва складалі беларусы.

Змяненні адбыліся і ў адміністрацыйным дзяленні Віцебскай губерні. Значная частка тэрыторыі губерні па мірнаму дагавору, заключанаму 11 жніўня 1920 г., адышла да Латвіі. У пачатку 1923 г. адбылося ўзбуйненне павятовага дзялення: Сенненскі, Гарадоцкі, Дрысенскі паветы былі скасаваны.

Буйнейшымі гарадамі губерні былі Віцебск (88 тыс. чалавек), Орша (18 тыс. чалавек), Полацк (18 тыс. чалавек).

Неадпаведнасць старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення пераўтваральным мэтам новай улады стала асабліва адчувальнай пасля пераходу да мірнага будаўніцтва.

На пачатак 1923 г. адміністрацыйная камісія пры Эканамічнай нарадзе Беларусі шмат зрабіла па распрацоўцы праекта адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення БССР. VII з'езд Кампартыі Беларусі, які адбыўся ў сакавіку 1923 г., паставіў пытанне аб узбуйненні Беларускай рэспублікі і пераглядзе яе адміністрацыйнага дзялення. Кіруючыся гэтай пастачовай, ЦВК Беларускай ССР прызнаў, што «праектаванне адміністрацыйна-гаспадарчага дзялення не можа быць ажыццёўлена ў межах тэрыторыі сучаснай Беларусі без змянення яе ўсходніх граніц».

Мал. 7. Карта Беларускай ССР пасля далучэння да яе ўсходніх раёнаў Беларусі ў 1924 і 1929 гг.

Такім чынам, рэформа адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення ў БССР, якая наспявала, цесна перапляталася з другой важнай праблемай — неабходнасцю вяртання ў граніцы рэспублікі тэрыторыі РСФСР з пераважаючым беларускім насельніцтвам. Генеральны перагляд тэрытарыяльнай будовы Беларусі неметазгодна было пачынаць да ўстанаўлення яе новых граніц.

Перагляд граніц паміж БССР і РСФСР увайшоў у гісторыю як узбуйненне БССР. На справе ж размова ішла аб новым этапе нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі, не рэалізаванага ў поўнай меры па розных прычынах у 1919—1920 гг.

Узбуйненню БССР папярэднічала велізарная падрыхтоўчая работа партыйных і савецкіх органаў. Працавалі розныя камісіі, пытанне разглядалася на губернскіх з'ездах Саветаў у Гомелі і Віцебску, на V і VI з'ездах Саветаў Беларусі і ЦВК БССР, ва Усерасійскім Цэнтральным Выканаўчым Камітэце, а таксама ў Прэзідыуме Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта СССР.

3 сакавіка 1924 г. у адпаведнасці з дасягнутым паміж дзвюма рэспублікамі пагадненнем выйшла пастанова УЦВК аб перадачы БССР тэрыторыі з пераважна беларускім насельніцтвам. 7 сакавіка 1924 г. змяненне граніцы паміж БССР і РСФСР было зацверджана Прэзідыумам Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта СССР, які ахарактарызаваў узбуйненне БССР як «найвялікшы акт узаемнага даверу народаў» і як акт, на думку аўтараў, выпраўлення ў вядомай меры дапушчанага гісторыяй несправядлівасці ў адносінах да беларусаў, якія апынуліся ў межах БССР, РСФСР і Польшчы. У састаў БССР увайшлі 15 павеатаў і некаторыя воласці Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў.

Адначасова была зменена ў некаторых месцах граніца паміж БССР і УССР. Галоўны матыў удакладненняў — ліквідацыя выступаў, якія моцна ўклініліся. У новых граніцах тэрыторыя БССР склала 110 584 км², а колькасць насельніцтва ўзрасла да 4,2 млн чалавек.

Пасля ўзбуйнення БССР пытанне аб перабудове адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення стала яшчэ больш надзённым.

Правадзенне рэформы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення рэспублікі

Узбуйненне БССР азначала стварэнне ў межах рэспублікі адзінага раёна, які б вызначаўся сваімі этнічнымі, эканамічнымі, культурнымі, гістарычнымі і іншымі асаблівасцямі. Гэта, вядома, па-новаму ставіла ўсю праблему адміністрацыйнага раяніравання. VI Усебеларускі Надзвычайны з'езд Саветаў даручае ЦВК на аснове ўліку эканамічных, гаспадарчых і іншых патрэб насельніцтва «распрацаваць план новага адміністрацыйнага дзялення Беларусі і правесці ўсе падрыхтоўчыя работы да раяніравання і ажыццявіць раяніраванне не пазней пачатку новага бюджэтнага года, прыцягваючы да гэтай работы РВК, валвыканкомы, само насельніцтва».

Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа ў гэты час праводзілася па ўсім СССР. Абмен вопытам паміж рэспублікамі дапамагаў знайсці мэтазгодныя рашэнні.

Каб стварыць новую сістэму адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення, трэба было сфармуляваць асноўныя прынцыпы, вызначыць адпраўныя пункты ў разнастайнай і складанай рабоце па падрыхтоўцы рэформы. Камісія па раяніраванню БССР перш за ўсё ўлічвала: 1) колькасць насельніцтва і памеры тэрыторыі адміністрацыйных адзінак, якія ўтвараліся; 2) эканамічнае цягаценне таго ці іншага населенага пункта; 3) эканамічную важкасць адпаведнай тэрыторыі; 4) яе гаспадарчую цэласнасць; 5) стан і напрамак шляхоў зносін; 6) нацыянальны састаў насельніцтва; 7) расходы на дзяржаўнае кіраванне. Пры складанні праекта таксама браліся ў разлік і іншыя, ужо менш важныя абставіны, як, напрыклад, магчымасці размяшчэння дзяржаўных устаноў, колькасць будынкаў і жылых памяшканняў і г. д.

Для правільнага ўліку ўсіх гэтых фактараў трэба было мець разнастайныя статыстычныя звесткі. Зусім не выпадкова, што Цэнтральную камісію па раяніраванню ўзначальваў старшыня Цэнтральнага статыстычнага бюро Беларусі. Вельмі карысным аказаўся статыстычны матэрыял гарадскога перапісу 1923 г., які ахапіў усе мястэчкі, а таксама даныя падворнага перапісу 1916—1917 гг. Ма-

тэрыялы гэтага перапісу дапамаглі пры вызначэнні раёнаў эканамічнага цягацення да гарадоў і мястэчкаў.

Праводзімая рэформа ў афіцыйных дакументах таго часу называлася адміністрацыйна-гаспадарчым раяніраваннем. Гэтым як бы падкрэслівалася значэнне эканамічных фактараў у стварэнні новай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай сістэмы і яе роля ў гаспадарча-арганізатарскай дзейнасці дзяржаўных органаў.

Пасля дэтальнага вывучэння розных праектаў камісія па раяніраванню прыйшла да высновы аб неабходнасці падзелу тэрыторыі БССР на 10 акруг з такім разлікам, каб кожная акруга мела ў сярэднім 400—450 тыс. насельніцтва, а плошчу — 10—11 тыс. км². Адміністрацыйнымі цэнтрамі акруг намячаліся былыя губернска і павятовыя гарады. Паколькі тэрыторыя рэспублікі была невялікай, пытанне аб арганізацыі абласцей адпадала.

Раёны планаваліся з насельніцтвам 25—50 тыс. чалавек і плошчай у 1000 км². Пры такіх памерах аддаленасць ад раённага адміністрацыйнага цэнтра складала 20—25 км.

Цэнтрамі раёнаў становіліся галоўным чынам мястэчкі, якіх у БССР было даволі многа. Кожны павет меў тры-чатыры такія мястэчкі, да якіх прыцягваліся бліжэйшыя сёлы. У мястэчках жылі рамеснікі, тут наладжваліся кірмашы, функцыяніравалі базары, размяшчаліся ўстановы культуры. Камісія па раяніраванню запланавала першапачаткова 103 раёны, па 7—12 раёнаў у кожнай акрузе.

Работа, распачатая камісіяй Дзяржплана, спалучалася з работай у паветах і валасцях, дзе ствараліся праекты дзялення на сельсаветы і раёны.

17 ліпеня 1924 г. 2-я сесія ЦВК БССР скасавала паветы і воласці і стварыла акругі і раёны. У прэамбуле закону ўказвалася, што гэты акт прымаецца «з мэтай большай адпаведнасці адміністрацыйнага дзялення БССР эканамічным асаблівасцям раёнаў, а таксама для спрашчэння, падзешаўлення і набліжэння да насельніцтва савецкага апарату».

Закон, прыняты ЦВК БССР, пералічваў назвы акруг і раёнаў. Значыць, гэты акт не прадугледжваў канчатковае ўстанаўленне ўсіх звёнаў новай адміністрацыйнай

сістэмы. Заставаліся яшчэ сельсаветы. Акрамя таго, магчымы былі істотныя ўдакладненні тэрыторыі раёнаў, што дапускалася.

Пытанне аб нізавым зьяне мясцовых органаў улады пакуль вырашалася ў самай агульнай форме. Гаварылася толькі аб тым, што раёны павінны быць падзелены на сельсаветы, указваліся два галоўныя крытэрыі, якімі неабходна было пры гэтым кіравацца: радыус тэрыторыі сельсавета павінен быць роўны ў сярэднім пяці кіламетрам, а колькасць насельніцтва — 2—4 тыс. чалавек. Адступленне ад гэтых нормаў дапускалася для маланаселеных раёнаў. Там норма насельніцтва магла быць зніжана да 500 жыхароў.

Савет Народных Камісараў абавязаны быў забяспечыць заканчэнне ўсіх работ па адміністрацыйна-гаспадарчаму дзяленню да пачатку новага бюджэтнага года, г. зн. да 1 кастрычніка 1924 г. Да таго часу павінны былі быць «сканструяваны часовыя акруговыя і раённыя выканкомы і ўтвораны сельскія Саветы».

Сесія ЦВК даручыла Саўнаркому ў канчатковым праекце адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення прадугледзець магчымасць утварэння самастойных нацыянальных адміністрацыйных адзінак у мясцовасцях з пераважаючым рускім, польскім, яўрэйскім, латышскім, літоўскім і ўкраінскім насельніцтвам.

Яшчэ да канчатковага ўвядзення ў рэспубліцы новага адміністрацыйнага дзялення 2-я сесія ЦВК БССР зацвердзіла «Палажэнне аб акруговых з'ездах Саветаў і іх выканаўчых камітэтах», «Палажэнне аб раённых з'ездах і іх выканаўчых камітэтах» і «Палажэнне аб сельскіх Саветах».

Канчаткова новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне БССР ЦВК і СНК рэспублікі было зацверджана 2 студзеня 1925 г. Пастанова давала пералік усіх акруг, раёнаў і сельсаветаў.

У выніку перабудовы была створана новая трохзвёная сістэма мясцовых дзяржаўных органаў — акруга, раён, сельскі Савет. Вялікія правы атрымалі раённыя выканкомы, былі значна пашыраны правы сельскіх Саветаў. Істотна скараціліся расходы на ўтрыманне мясцовага дзяржаўнага апарату.

Да раяніравання налічвалася 3505 адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак: 15 паветаў, 218 валасцей і 3272 сельсаветы. У выніку перабудовы іх колькасць скарацілася больш чым удвая. Штат служачых зменшыўся з 7836 да 3786 чалавек, а фонд зароботнай платы (нягледзячы на павышэнне акладаў работнікаў мясцовых саветаў) скараціўся з 2 023 506 да 1 385 067 руб.

Заканадаўчае замацаванне сістэмы новых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак не выключала ўдакладненняў іх межаў. Больш таго, гэтыя ўдакладненні меркаваліся, бо лічыліся непазбежнымі. Уся далейшая работа па ўдакладненню адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення ЦВК і Саўнаркомам БССР ускладналася на Народны Камісарыят унутраных спраў рэспублікі. Да 1 студзеня 1925 г. НКУС павінен быў прадставіць свае меркаванні аб тых зменах, якія неабходна было правесці па ўдакладненню межаў. У выніку было арганізавана 29 сельсаветаў, 7 скасавана, у 37 выпадках перанесены цэнтры. Апрача таго, 109 сельскіх населеных пунктаў былі перададзены з адной акругі ў другую, 113 — з раёна ў раён і 537 — з сельсавета ў сельсавет.

Новае расшырэнне тэрыторыі БССР.

Далейшыя крокі на ўпарадкаванню адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення

У канцы 1926 г. адбылося новае расшырэнне тэрыторыі БССР. Гэта быў другі этап узбудавання рэспублікі. Зыходзячы з раней прынятых рашэнняў аб далучэнні да Беларускай ССР раёнаў з пераважаючым беларускім насельніцтвам, Прэзідыум Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта 6 снежня 1926 г. пастанавіў перадаць БССР Гомельскі і Рэчыцкі паветы. У перадаваемых паветах з тэрыторыяй у 15 727 км² і насельніцтвам у 649 тыс. чалавек налічвалася 18 валасцей і 487 сельсаветаў.

У сувязі з перадачай Рэчыцкага і Гомельскага паветаў Беларускай рэспубліцы паўстала пытанне аб далейшым лёсе Гомельскай губерні. Заўважым, што яшчэ ў 1924 г. шэраг яе паветаў адышоў да БССР. Прэзідыум УЦВК

скасавалі губерню. Астатнія тры паветы — Клінцоўскі, Старадубскі і Навазыбкаўскі — увайшлі ў састаў Бранскай губерні.

Канчатковую мяжу паміж РСФСР і БССР павінна была вызначыць камісія з прадстаўнікоў зацікаўленых рэспублік пад старшынствам прадстаўніка ЦВК СССР.

Далучаныя паветы захоўвалі ў аснове яшчэ старую сістэму адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення. Да пачатку рэформы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення ў БССР сетка паветаў, валасцей і сельсаветаў Гомельскай губерні прыкметна змянілася. Вялікае значэнне надавалася таму, каб павятовыя цэнтры маглі аказваць «дзейсны пралетарскі ўплыў» на сялянскія масы. Быў ліквідаваны Мглінскі павет, а яго тэрыторыя перададзена Пачэпскаму і Клінцоўскаму паветам. Чавускі павет быў зліты з Магілёўскім і Горацкім, а тэрыторыя Быхаўскага павета падзелена паміж Магілёўскім, Рагачоўскім і Чэрыкаўскім паветамі. У 1924 г. адбылося аб'яднанне Чэрнікаўскага і Клімавіцкага паветаў.

Перабудова закранула не толькі паветы. Узбудыліся воласці і сельсаветы. У 1923 г. у выніку ўзбудавання колькасць валасцей скарацілася з 157 да 85, а колькасць сельсаветаў — з 2923 да 2054.

Для невялікай Беларускай рэспублікі далучэнне двух новых паветаў, у тым ліку г. Гомеля, са значна развітой прамысловасцю азначала ўзмацненне яе эканамічнай базы і павышэнне ўдзельнай вагі ў маштабах Саюза.

ЦВК і СНК БССР у пастанове ад 30 снежня 1926 г. устанавілі прынцыпы ўвядзення нарматыўных актаў БССР у Рэчыцкім і Гомельскім паветах. Усе акты РСФСР, якія дзейнічалі на тэрыторыі пазначаных акруг, да 1 студзеня 1927 г. захоўвалі юрыдычную сілу. Законы БССР, прынятыя да 31 снежня 1926 г., уводзіліся ў новых акругах толькі на падставе асобай у кожным выпадку пастановы заканадаўчых органаў БССР. Законы РСФСР маглі быць адменены альбо спецыяльнымі актамі, альбо ўступленнем у дзеянне закону БССР.

Трохзвёнавая сістэма мясцовых дзяржаўных органаў Беларусі — сельсавет, раён, акруга, створаная ў 1924 г.,

выпрабоўвалася практыкай кіравання. Высветліліся, напрыклад, буйныя недахопы ў акруговым дзяленні. Акругі аказаліся дробнымі. Менавіта да гэтага вываду прыйшоў у красавіку 1927 г. VIII Усебеларускі з'езд Саветаў, які палічыў мэтазгодным у бліжэйшы час ліквідаваць Барысаўскую, Слуцкую, Калінінскую і Рэчыцкую акругі. Ураду рэспублікі даручалася адначасова скасаваць і некалькі раёнаў, існаванне якіх было немэтазгодным з эканамічнага, культурнага і адміністрацыйнага пункту гледжання. Гарадскія Саветы ў цэнтрах акруг, якія ліквідаваліся, прапаноўвалася падпарадкаваць непасрэдна акруговым выканаўчым камітэтам. Узбуйненне акруг матывавалася, па-першае, неабходнасцю ўзмацнення ролі раённага звяна і сельсаветаў; па-другое, патрэбнасцю спрашчэння і падзешаўлення дзяржаўнага апарату.

9 чэрвеня 1927 г. у выкананне рашэнняў VIII з'езда Саветаў ЦВК і СНК БССР прынялі спецыяльную пастанову аб скасаванні чатырох указаных акруг. У сувязі з гэтым значна расшырылася тэрыторыя Мінскай, Полацкай, Аршанскай, Бабруйскай, Магілёўскай, Гомельскай і Мазырскай акруг. Па сутнасці атрымалася новае акруговае дзяленне.

Сетка раёнаў засталася ў асноўным ранейшай. У Гомельскай акрузе, дзе раёны ўзніклі на базе валасцей, у выніку ўзбуйнення было скасавана восем раёнаў. Па ўсіх астатніх сямі акругах колькасць раёнаў зменшылася толькі на дзевяць адзінак.

У канцы 1927 г. у Гомельскай акрузе была перагледжана і сетка сельсаветаў. Іх колькасць зменшылася з 463 да 217.

Адным з зыходных пачаткаў, якія ўлічваліся пры раённаванні, быў нацыянальны прынцып. У пастанове 2-й сесіі ЦВК БССР чацвёртага склікання «Аб адміністрацыйна-гаспадарчым дзяленні БССР» Саўнаркому даручалася пры канчатковым вызначэнні раёнаў і сельсаветаў «забяспечыць магчымасць выдзялення мясцовасцей з пераважаючым яўрэйскім, польскім, латышскім, літоўскім і іншым насельніцтвам у самастойныя адміністрацыйныя адзінкі». Нацыянальныя раёны і сельскія Саветы былі па сутнасці далейшым развіццём у практыцы

дзяржаўнага будаўніцтва прынцыпу нацыянальна-дзяржаўнага і адміністрацыйнага адасаблення мясцовасцей з кампактнай нацыянальнай большасцю.

Канстытуцыя БССР 1927 г. замацавала палажэнне (арт. 20), згодна з якім «у мясцовасцях, дзе працоўныя той ці іншай нацыянальнасці складаюць большасць насельніцтва, арганізуюцца Саветы, якія працуюць на мове дадзенай нацыянальнасці і найбольш поўна ўлічваюць у сваёй рабоце нацыянальныя асаблівасці».

У выніку раённавання былі створаны 42 нацыянальныя сельскія Саветы. Рост колькасці нацыянальных Саветаў працягваўся і ў наступныя гады. У 1928 г. налічвалася 23 яўрэйскія, 19 польскія, 16 рускія, 5 латышскія, 2 украінскія і 2 нямецкія Саветы. У 1929 г. колькасць нацыянальных адміністрацыйных адзінак дасягнула 72.

У рабоце нацыянальных Саветаў было нямала цяжкасцей. Адбіваліся слабасць іх кадраў, малалікасць пісьменных людзей, якія б маглі весці культурна-асветную работу, заняткі ў школах, справаводства на нацыянальнай мове, і інш.

Было яшчэ адно пытанне, цесна звязанае з праблемай адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення, — гэта ўстанавленне спісу гарадскіх паселішчаў. Класіфікацыя населеных пунктаў заўсёды была аб'ектам заканадаўчага замацавання. Да рэформы да гарадскіх паселішчаў адносілі 139 населеных пунктаў. Сюды трапілі і многія дробныя мястэчкі.

У спісе, зацверджаным ЦВК і СНК БССР у ліпені 1925 г., пералічваліся назвы 25 гарадоў і 49 мястэчак. Усе населеныя пункты, якія не ўвайшлі ў гэты спіс, лічыліся паселішчамі сельскага тыпу.

У 1924—1929 гг. у БССР адбылася карэнная ломка старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення і была выпрабавана жыццёвасць новых формаў. Пераход да новай сістэмы мясцовых органаў, а разам з гэтым і да новай сістэмы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення азначаў вырашэнне выключна важных праблем дзяржаўнага будаўніцтва.

§ 3. Канстытуцыя Беларускай ССР 1927 г.

Утварэнне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік і прыняцце яго першай Канстытуцыі ў 1924 г. унеслі значныя перамены ў дзяржаўна-палітычнае становішча Беларускай ССР, садзейнічалі пашырэнню аўтарытэту рэспублікі. Разам з тым узнікла неабходнасць унясення некаторых змен у канстытуцыйнае права БССР.

Канстытуцыя СССР 1924 г. акрэсліла асноўныя палажэнні структуры і кампетэнцыі вышэйшых органаў дзяржаўнай улады Саюза ССР і саюзных рэспублік. У ёй замацоўвалася палажэнне, згодна з якім суверэннітэт саюзнай рэспублікі абмяжоўваўся толькі ў граніцах, што акрэсліваліся кампетэнцыяй агульнасаюзных органаў, у сувязі з чым значна пашырыліся правы Беларускай ССР. Вышэйшыя органы ўлады БССР пазбавіліся ад апекі так званых аб'яднаных наркаматаў РСФСР і юрыдычна сталі раўнапраўнымі з імі.

У сакавіку 1924 г. адбыўся VI Усебеларускі Надзвычайны з'езд Саветаў, на якім было даручана ЦВК БССР падрыхтаваць у адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР праект новай Канстытуцыі БССР. Апрача таго, у пастанове з'езда гаварылася:

«а) Утварыць Цэнтральны Выканаўчы Камітэт Саветаў БССР у колькасці 120 сяброў і 30 кандыдатаў, выбіраемых на з'ездзе Саветаў;

б) Цэнтральны Выканаўчы Камітэт выбірае свой Прэзідыум у складзе: Старшыні ЦВК, Сакратара ЦВК і сямі сяброў;

в) 2-і пункт Палажэння аб Прэзідыуме ЦВК аб тым, што Старшыня ЦВК — адначасна Старшыня Саўнаркома, адмяняецца;

...д) Цэнтральны Выканаўчы Камітэт утварае свой выканаўчы орган — Савет Народных Камісараў¹.

Пастанова з'езда затым была ўключана ў праект Канстытуцыі БССР. Але праект Канстытуцыі БССР, падрыхтаваны ў 1924—1925 гг., што замацоўваў шырокія паўнамоцтвы вышэйшых органаў рэспублікі, быў адхі-

лены. На пачатку 1927 г. па рашэнню Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі была ўтворана канстытуцыйная камісія, якая і падрыхтавала патрэбны праект Канстытуцыі, што быў адобраны Бюро ЦК КП(б)Б.

Паколькі ўсе важнейшыя заканадаўчыя акты рэспублікі кантраляваліся адпаведнымі партыйнымі структурамі ў Маскве, то і праект Канстытуцыі БССР папярэдне абмяркоўваўся ў камісіі фракцыі УКП(б) Прэзідыума Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саюза ССР. Канчаткова праект Канстытуцыі БССР быў зацверджаны VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў 11 красавіка 1927 г. Канстытуцыя складалася з 13 глаў і 76 артыкулаў.

У першай главе «Агульныя палажэнні» гаварылася, што Канстытуцыя «мае сваёй задачай гарантаваць дыктатуру пралетарыяту», а Беларуская ССР з'яўляецца сацыялістычнай дзяржавай «дыктатуры пралетарыяту» (арт. 1, 2).

Беларуская ССР прызнавала працу абавязкам усіх грамадзян і лічыла ахову працы сваёй асабліва важнай задачай (арт. 7). Затым у гэтай жа главе абвешчаліся розныя дэмакратычныя свабоды: сходаў, саюзаў, друку, рэлігійнай і антырэлігійнай прапаганды і іншыя. Але ў артыкуле 19 было запісана: «Кіруючыся інтарэсамі працоўных, Беларуская ССР пазбаўляе некаторых асоб і некаторыя групы асоб правоў, каторымі яны карыстаюцца са шкодай для інтарэсаў сацыялістычнай рэвалюцыі». Таму гэты артыкул у спалучэнні з прынцыпам дыктатуры пралетарыяту фактычна абмяжоўваў усе дэмакратычныя свабоды народа і даваў прастору для самавольства партыйных і савецкіх чыноўнікаў.

У Канстытуцыі абвешчалася аб роўнасці правоў усіх грамадзян незалежна ад іх расавай і нацыянальнай прыналежнасці. У сувязі з тым што значная большасць насельніцтва БССР належыць да беларускай нацыянальнасці, беларуская мова прызначалася як мова, «пераважная для ўзаемаадносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі» (арт. 22).

¹ VI Всебелорусский Чрезвычайный съезд Советов. Стенографический отчет. Мн., 1924. С. 5-6.

Абнародванне важнейшых заканадаўчых актаў павінна было выконвацца на беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай мовах (арт. 23).

Главы 2, 3, 4, 5 і 6 былі прысвечаны вышэйшым органам дзяржаўнай улады і кіравання, парадку іх утварэння і кампетэнцыі. Вышэйшым органам дзяржаўнай улады абвешчаўся Усебеларускі з'езд Саветаў, які камплектаваўся з прадстаўнікоў гарадскіх Саветаў з разліку адзін дэпутат ад 2 тыс. выбаршчыкаў і акружных з'ездаў Саветаў з разліку адзін дэпутат ад 10 тыс. жыхароў (арт. 26). У перыяд паміж з'ездамі вышэйшым органам улады з'яўляўся Цэнтральны Выканаўчы Камітэт Беларускай ССР. Асабовы састаў ЦВК акрэсліваўся Усебеларускім з'ездам. Так, на VIII з'ездзе ў састаў ЦВК было выбрана 230 правадзейных сяброў і 74 кандыдаты, у 1929 г. на IX з'ездзе былі выбраны 254 сябры і 88 кандыдатаў у ЦВК. У 1931 г. на X з'ездзе былі выбраны толькі 288 правадзейных сяброў, кандыдаты не выбіраліся. На той час старшынёй ЦВК БССР быў выбраны А. Р. Чарвякоў.

У перыяд паміж сесіямі Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта БССР вышэйшым заканадаўчым, распарадчым і кантрольным органам улады Беларускай ССР з'яўляўся Прэзідыум ЦВК, які выбіраўся на сесіі ЦВК БССР. Для непасрэднага кіравання асобнымі галінамі дзяржаўнага жыцця рэспублікі ЦВК БССР утварыў Савет Народных Камісараў у саставе старшыні Савета Народных Камісараў, яго намеснікаў, камісараў. У састаў СНК БССР уваходзілі таксама ўпаўнаважаныя народных камісарыятаў Саюза ССР па замежных справах, па ваеннай і марской справах, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфу (арт. 45).

Главы 7, 8, 9 і 10 рэгламентавалі парадак утварэння і дзейнасці мясцовых органаў дзяржаўнай улады і кіравання. Вышэйшым органам улады ў межах акругі або раёна з'яўляўся акруговы або раённы з'езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Іх выканаўчымі органамі былі акруговыя або раённыя выканаўчыя камітэты, якія ў перыяд паміж з'ездамі Саветаў былі асноўнымі органамі ўлады на сваёй

тэрыторыі, а для вырашэння бягучых спраў выбіралі прэзідыумы.

Ніжэйшымі адзінкамі мясцовых органаў улады былі гарадскія, местачковыя і сельскія Саветы рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Для вырашэння бягучых спраў гэтыя Саветы выбіралі са свайго складу выканаўчыя органы.

У главе 11 замацоўваліся асноўныя прынцыпы выбарчага права Беларускай ССР. Права выбіраць і быць выбраным мелі грамадзяне Беларускай ССР, якім да дня выбараў споўнілася 18 гадоў (арт. 70). Пазбаўляліся выбарчых правоў: «а) асобы, якія карысталіся наёмнаю працай у мэтах атрымання прыбытку; б) асобы, якія жылі на не працоўны даход, як-то: працэнты з капітала, даходы з прадпрыемстваў, прыбыткі з маёмасці і да т. п.; в) прыватныя гандляры, гандлёвыя і камерцыйныя пасрэднікі; г) манахі і духоўныя служыцелі рэлігійных культаў усіх спавяданняў і абрадаў; д) служачыя і агенты былой паліцыі, асобнага корпуса жандармаў і ахоўных аддзелаў, асобы цараваўшага ў Расіі дома, а таксама асобы, якія кіравалі дзейнасцю паліцыі, жандармерыі і карных органаў; е) асобы, якія былі прызнаныя ва ўстаноўленым парадку псіхічна хворымі або вар'ятамі; ж) асобы, асуджаныя за карыслівыя і ганебныя злачынысты на акрэслены законам або судовым прыговарам тэрмін» (арт. 71).

Тым самым гэты артыкул Канстытуцыі пазбаўляў значную частку грамадзян Беларускай ССР выбарчых правоў. Апрача таго, выбары праводзіліся на агульных сходах па прадпрыемствах, былі шматступенчатымі, а галасаванне было адкрытым. Вылучэнне кандыдатаў у дэпутаты праводзілася толькі па дырэктывах партыйнага кіраўніцтва КП(б) Беларусі, што адпавядала палажэнням аб «дыктатуры пралетарыяту» і сведчыла аб значным абмежаванні дэмакратыі.

Глава 12 «Правядзенне выбараў» мела толькі два артыкулы, у якіх гаварылася, што парадак выбараў акрэсліваецца Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам БССР або яго Прэзідыумам, а дні выбараў устанаўліваюцца мясцовымі Саветаў або іх выканаўчымі камітэтамі.

У апошній 13 главе гаварылася пра герб, флаг і сталіцу Беларускай ССР.

Прыняцце Канстытуцыі БССР мела на мэце ўнармаваць дзейнасць усіх дзяржаўных органаў і актывізаваць удзел насельніцтва ў рабоце Саветаў усіх узроўняў, бо ў выбарах у Саветы ў 1926—1927 г. у беларускіх вёсках удзельнічала ўсяго 46% выбаршчыкаў¹. Аднак часовы дэмакратызм Канстытуцыі быў хутка заменены адміністрацыйна-камандным метадам у грамадска-палітычным жыцці рэспублікі. У 1929 г. пачалася прымушовае калектывізацыя сельскай гаспадаркі, рэпрэсіі супраць «кулакоў», «нэпманаў» і іншых слаёў насельніцтва, што прывяло да значных парушэнняў Канстытуцыі з боку дзяржаўных органаў.

§ 4. Судовыя і пазасудовыя карныя ўстановы

Пасля замірэння з Польшчай і падаўлення Слуцкага паўстання ў канцы 1920—пачатку 1921 г. на Беларусі пачаўся пераход да новай эканамічнай палітыкі і былі зроблены першыя крокі па абмежаванню самавольства карных устаноў, што ажыццяўлялі «чырвоны тэрор» супраць народа. У правядзенні палітыкі «чырвонага тэрору», што была ўведзена ў дзеянне Пастановай Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ад 17 лютага 1919 г. «О правах вынесения приговоров Всероссийской Чрезвычайной Комиссией по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности революционными трибуналами», першачарговае значэнне надавалася пазасудовым установам, ваенным і рэвалюцыйным трыбуналам, розным камісіям, «тройкам». Надзвычайнай камісіі надавалася права «непасрэднай расправы для недапушчэння злачынай дзейнасці». Разгляд спраў у рэвалюцыйных трыбуналах мог адбывацца пры недапушчэнні абароны (адвакатаў), а прыгаворы трыбунала «нічым не абмяжоўваліся пры вызначэнні меры пакарання» і не падлягалі абскарджанню ў апеляцыйным парадку. Гэтай жа пастановай Усерасійская Надзвычайная Камісія (УНК)

надзялялася правам без суда і следства знявольваць людзей у канцэнтрацыйных лагерах¹. Гэта пастанова 25 жніўня 1921 г. была часткова зменена Пастановай Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта «Об организации высших судебных центров для исключительных судов (революционных трибуналов) в независимых советских республиках и автономных областях».

Для надання законнасці ў дзеянні рэпрэсіўных устаноў дэкрэтам УЦВК ад 6 лютага 1922 г. Усерасійская Надзвычайная Камісія была пераўтворана ў Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне (ДПУ). Тое ж самае было зроблена і ў БССР, але метады працы «новай» установы мала ў чым змяніліся.

Аб характары дзейнасці НК у 1919 г. можа сведчыць наступны загад Чавускага павятовага рэўкома аб барацьбе з самагонавэрэннем. «Рэўком пастанаўляе: 1. Усіх самагоншчыкаў, якія добраахотна не здалі выяўленыя апараты, расстрэльваць на месцы... 4. Асоб, заўважаных у п'яным выглядзе, неадкладна арыштоўваць і неадкладна накіроўваць у НК для перадачы суду Рэвалюцыйнага трыбунала, а нерухомую маёмасць канфіскоўваць»².

Так, у Беларускай ССР у 1921 г. дзейнічалі рэспубліканская і павятовыя палітычныя камісіі па барацьбе з бандытызмам, якім падпарадкоўваліся часці асабага прызначэння, што вялі барацьбу з сялянскімі паўстаннямі. Летам 1921 г. для кіраўніцтва гэтай барацьбой быў створаны рэўваенсавет Мінскага раёна ў складзе камандуючага войскамі І. П. Убарэвіча, наркома па ваенных справах І. А. Адамовіча і старшыні НК БССР Я. К. Ольскага. Рэўваенсавету падпарадкоўваліся ўсе войскі Чырвонай Арміі, якія знаходзіліся на тэрыторыі рэспублікі, НК, ЧаП, міліцыя і іншыя карныя ўстановы, што павінны былі падтрымліваць дыктатуру пралетарыяту.

Пасля ўтварэння Саюза ССР было ўтворана Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне пры СНК СССР. Пры СНК БССР меўся ўпаўнаважаны АДПУ.

¹ Декреты Советской власти. М., 1968. Т. 4. С. 400—401.

² Революционные комитеты БССР. Ноябрь 1918—июль 1920. Мн., 1961. С. 171-172.

¹ Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 2. Мн., 1995. С. 112.

Рэвалюцыйныя трыбуналы ў РСФСР утвараліся згодна з Дэкрэтам аб судзе № 1, выдадзеным 24 лістапада 1917 г. Затым у 1918 і 1919 г. у заканадаўства ўносіліся розныя дапаўненні. Найбольш поўна структура, кампетэнцыя і парадак дзейнасці рэвалюцыйных трыбуналаў акрэсліваліся «Основным положением о революционных трибуналах», зацверджаным 18 сакавіка 1920 г. Прэзідыумам Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта. Палажэнне прадугледжвала, што «трибуналам предоставляется, в пределах действующих декретов, не ограниченное ничем право в определении мер репрессии»¹. У выпадку калі следствам не будзе знойдзена доказы «парушальнікаў дысцыпліны, рэвалюцыйнага парадку і барацьбы з паразытычнымі элементамі насельніцтва» для накіравання іх спраў у парадку крымінальнага пакарання, то УНК і яе губернскае камісіі маюць права заключыць такіх асоб у лагер прымусовай працы тэрмінам на пяць гадоў.

Падобныя паўнамоцтвы рэвалюцыйнаму трыбуналу БССР і Надзвычайнай Камісіі БССР былі нададзены Палажэннем аб рэвалюцыйным трыбунале, зацверджаным пастановай СНК БССР 29 студзеня 1921 г. Для нагляда за яго дзейнасцю і разгляду касацыйных скаргаў і пратэстаў на яго прыгаворы ствараўся Касацыйны трыбунал пры ЦВК БССР. Рэвалюцыйны трыбунал БССР быў скасаваны ў 1922 г., але заставаліся ваенныя трыбуналы.

Утварэнне судаў на Беларусі праводзілася пасля нямецкай акупацыі на аснове Дэкрэта СНК РСФСР ад 22 лістапада (5 снежня) 1917 г. «Аб судзе». Згодна з гэтым дэкрэтам, усе агульныя судовыя ўстановы, такія, як акруговыя суды, судовыя палаты, Сенат, ваенныя і марскія суды ўсіх назваў, а таксама камерцыйныя суды, ліквідаваліся і замяняліся судамі, якія павінны былі ўтварацца на аснове дэмакратычных выбараў. Дзейнасць міравых судаў прыпынялася і яны замяняліся мясцовымі судамі, у склад якіх уваходзілі пастаянны мясцовы суддзя і два чарговыя засядацелі. Пастаянныя суддзі выбіраліся

валаснымі, павятовымі, гарадскімі і губернскімі Саветамі рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў. Ранейшыя міравыя суддзі маглі быць выбранымі ў мясцовыя суддзі. У сярэдзіне лютага 1918 г. УЦВК і СНК РСФСР выдалі дэкрэт аб судзе № 2, якім прадугледжвалася ўтварэнне акруговых народных судаў, што павінны былі разглядаць справы, непадсудныя мясцовым народным судам, і касацыйныя скаргі на прыгаворы і рашэнні народных судаў.

Першыя народныя суды ў Мінску былі ўтвораны ў лютым 1919 г. У гэтым месяцы быў выбраны губернскі Савет народных суддзяў, які дзейнічаў як судовы кантроль і вышэйшы касацыйны суд у губерні¹. Але гэтыя суды вымушаны былі спыніць сваю дзейнасць у сувязі з акупацыяй Мінска польскімі войскамі ў жніўні 1919 г. Толькі пасля вызвалення Мінска ад польскай акупацыі аднавілася дзейнасць народных судаў у Беларускай ССР. Загадам Рэўкома БССР ад 1 жніўня «ўсе судоваследчыя ўстановы, што функцыянавалі пад час польскай акупацыі, з моманту гэтай аб'явы ліквідуюцца і замяняюцца народнымі судамі па тыпу адзінага народнага суда РСФСР»². У гэты ж час пачалі ўтварацца павятовыя бюро юстыцыі.

Нармальная праца народных судаў у БССР пачалася з 1921 г., калі быў створаны Народны Камісарыят юстыцыі і выбраны народныя суддзі ў шасці паветах БССР.

Асноўная маса судовых спраў разглядалася ў народных судах, якія разглядалі справы ў саставе народнага суддзі і двух засядацеляў або толькі аднаго суддзі. Меліся таксама «асобныя сесіі» народных судаў для разгляду найбольш важных крымінальных спраў і дзяжурныя камеры для простых, нескладаных спраў. Справы, звязаныя з нацыянальнымі пытаннямі, разглядаліся ў нацыянальных камерах народных судаў. Судом другой інстанцыі для ўсіх народных судаў быў Савет народных суддзяў Беларускай ССР.

1 Мартинович М. М. История суда в БССР. Мн., 1961. С. 22.

2 Революционные комитеты БССР. Июль—декабрь 1920 г. Мн., 1957. С. 74.

1 Революционные комитеты БССР. Ноябрь 1918—июль 1920. С. 171-172.

У 1923 г. была праведзена судовая рэформа на аснове Палажэння аб судовым ладзе Беларускай ССР. Згодна з ім утваралася наступная сістэма судаў: 1. Народны суд, які мог дзейнічаць у саставе народнага судзі або з удзелам судзі і двух народных засядацеляў; 2. Вышэйшы суд дзейнічаў як суд другой інстанцыі. Ён жа мог разглядаць некаторыя справы і па першай інстанцыі, а таксама выконваў арганізацыйна-адміністрацыйныя функцыі адносна народных судаў; 3. Вярхоўны суд БССР здзяйсняў судовы кантроль і нагляд за судовай дзейнасцю судаў БССР, апрача ваенных і вайскова-транспартных трыбуналаў. Ён жа быў судом другой інстанцыі па справах, што разглядаліся Вышэйшым судом па першай інстанцыі, а таксама наглядаў за дзейнасцю зямельных і арбітражных камісій.

Пасля вяртання ў састаў Беларускай ССР яе ўсходніх раёнаў і правядзення адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу рэспублікі на акругі і раёны былі ўнесены змены ў сістэму судаў. Па Палажэнню аб судовым ладзе 1925 г. у Беларускай ССР усталёўвалася трохзвёнавая судовая сістэма: у раёне, горадзе — народныя суды, у акругах — акружныя суды як суды другой інстанцыі і Вярхоўны суд рэспублікі, які здзяйсняў нагляд за дзейнасцю ўсіх судаў рэспублікі. Такая сістэма судаў захоўвалася ў БССР і ў наступныя гады. Толькі ў 1938 г. замест акруговых былі ўтвораны абласныя суды.

Пракурорскі нагляд за дакладным выкананнем законаў і іншых дзяржаўных нарматыўных актаў БССР усімі дзяржаўнымі і грамадскімі арганізацыямі, службовымі асобамі і грамадзянамі пачаў дзейнічаць з 1922 г., калі ў БССР была ўтворана Пракуратура. Узначальваў Пракуратуру рэспублікі народны камісар юстыцыі. У яго падпарадкаванні меўся невялікі аддзел пракуратуры. Значныя змены ў структуры Пракуратуры БССР адбыліся ў 1924—1925 гг., калі былі ўведзены пасады пракурораў: акруговых, участковых, камерных памочнікаў акруговых пракурораў.

Апрача кантролю за выкананнем законаў Пракуратура БССР павінна была наглядаць за папярэднім следствам і падтрымліваць абвінавачванні на судзе.

Паступова структура, кампетэнцыя і методыка працы пракуратуры змяніліся, павялічвалася колькасць яе работнікаў. Напрыклад, у 1927 г. у органах пракуратуры пад кіраўніцтвам народнага камісара юстыцыі працавалі чатыры памочнікі Пракурора рэспублікі, пракурор па працоўных справах, чатыры пракуроры адзела пракуратуры пры НКЮ, памочнік Пракурора рэспублікі пры Вярхоўным судзе БССР, а таксама акруговыя пракуроры і ўчастковыя памочнікі акруговых пракурораў. Апрача таго, у складзе пракуратуры працавалі следчыя.

§ 5. Станаўленне права

У першыя дні і месяцы пасля Кастрычніцкага перавароту ў Расіі было ліквідавана адміністрацыйнае, грамадзянскае і крымінальнае права былой Расійскай дзяржавы і адменены ўсе прывілеі, якімі карысталіся чыноўніцтва і ваеншчына. Так, згодна з Дэкрэтам аб судзе ад 22 лістапада 1917 г., «зліквідаванымі прызнаюцца ўсе законы, якія супярэчаць дэкрэтам Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў і рабочага і сялянскага ўрада, а таксама праграмамінімум Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі і партыі сацыял-рэвалюцыянераў»¹.

Першым у Расіі пачало ўсталёўвацца новае дзяржаўнае, канстытуцыйнае права, якое замацоўвалася ў Дэкрэце аб міру, Дэкрэце аб зямлі, Дэкларацыі правоў народаў Расіі і іншых актах. У іх абвешчалася права ўсіх народаў «России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства»².

На Беларусі першымі канстытуцыйнымі актамі былі ўстаўныя граматы Беларускай Народнай Рэспублікі, а потым акты Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Нармальнае законатворчасць на Беларусі пачалася толькі ў 1921 г., але разам з тым на тэрыторыі БССР працягвалі карыстацца нарматыўнымі актамі РСФСР, бо

¹ Декреты Советской власти. М., 1957. Т. 1. С. 125.

² Тамсама. С. 40.

фактычна БССР разглядалася як частка РСФСР. Так, у Дапаўненнях да Канстытуцыі БССР, прынятых на Другім з'ездзе Саветаў БССР, прапанавалася ўсім адносна савецкага будаўніцтва кіравацца Канстытуцыяй РСФСР і пастановамі VII Усерасійскага з'езда Саветаў. На Другім з'ездзе Саветаў БССР былі ўтвораны ЦВК і СНК БССР як вышэйшыя заканадаўчыя і выканаўча-распарадчыя органы рэспублікі. У студзені і лютым 1921 г. ЦВК БССР зацвердзіў Палажэнне аб Прэзідыуме ЦВК Саветаў Беларусі, Палажэнне аб Савеце Народных Камісараў ССРБ, Палажэнне аб членах Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ССРБ, Палажэнне аб павятовых выканкомках Беларусі.

У снежні 1921 г. адбыўся Трэці з'езд Саветаў ССРБ, які зацвердзіў Палажэнне аб валасных выканкомках і сельсаветах, а ў кастрычніку 1922 г. ЦВК БССР зацвердзіў новае Палажэнне аб сельскіх Саветах, валасных і павятовых з'ездах Саветаў і іх выканаўчых камітэтах, Палажэнне аб гарадскіх Саветах. Дзейнасць нарматыўных актаў РСФСР на тэрыторыі БССР рэгулявалася Дэкрэтам Прэзідыума ЦВК БССР ад 24 студзеня 1922 г. «Аб сіле для ССРБ дэкрэтаў і распараджэнняў РСФСР». Тым самым было завершана пачатковае будаўніцтва прававой базы дзейнасці вышэйшых і мясцовых органаў дзяржаўнай улады ў рэспубліцы.

Аднаўленню народнай гаспадаркі Беларускай ССР спрыялі нарматыўныя акты, прынятыя ў РСФСР і БССР у сувязі з увядзеннем новай эканамічнай палітыкі. У сакавіку 1921 г. быў выдадзены Дэкрэт Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта «О замене продовольственной и сырьевой разверстки натуральным налогом». Згодна з гэтым дэкрэтам, у БССР былі выдадзены акты, якія дазвалялі свабодна гандляваць харчовымі прадуктамі. У верасні 1922 г. ЦВК БССР выдаў Закон «Аб працоўным землекарыстанні», які дазваляў сялянам весці свае індывідуальныя гаспадаркі, праводзіць арэнду зямлі, выкарыстоўваць наёмную працу. У гэтым жа накірунку былі распрацаваны зямельныя кодэксы Беларускай ССР 1923 і 1925 гг.

Станаўленне і развіццё новага грамадзянскага права таксама было звязана з новай эканамічнай палітыкай, з

дапушчэннем прыватнай уласнасці на невялікія прамысловыя прадпрыемствы і прыватны гандаль. У жніўні 1921 г. Савет Народных Камісараў БССР выдаў пастанову «Аб правядзенні гандлю», якая дазваляла ўсім грамадзянам з 16 гадоў весці гандаль прадуктамі сельскай гаспадаркі, рамяства і фабрычных вырабаў, за выключэннем прадметаў дзяржаўнай манаполіі. У маі 1922 г. Усерасійскі ЦВК прыняў «Дэкрет об основных частных имущественных правах, признаваемых РСФСР, охраняемых ее законами и защищаемых судами РСФСР», які ў жніўні 1922 г. быў распараджэннем СНК БССР уведзены ў дзеянне і на тэрыторыі БССР. Гэты дэкрэт замацаваў права прыватнай уласнасці грамадзян на невялікія прамысловыя прадпрыемствы, домаўладанні, дапускалася права спадчыны (да 10 тыс. руб.). Дэкрэт паслужыў асновай пры распрацоўцы першага Грамадзянскага кодэкса РСФСР, што быў прыняты 31 красавіка 1922 г.

Пастановай Прэзідыума ЦВК БССР ад 2 лютага 1923 г. Грамадзянскі кодэкс РСФСР уводзіўся ў дзеянне з 1 сакавіка на тэрыторыі БССР і стаў разглядацца як ГК БССР. У нормах Грамадзянскага кодэкса юрыдычна замацоўвалася новая эканамічная палітыка, акрэсліваліся межы, у якіх дзяржава дапускала развіццё капіталістычных элементаў. ГК БССР 1923 г. вызначаў, што прадметам прыватнай уласнасці могуць быць немуніцыпалізаваныя пабудовы, гандлёвыя і прамысловыя прадпрыемствы з абмежаванай колькасцю рабочых і служачых, прылады працы і іншыя каштоўнасці, што не забараняліся быць у прыватнай уласнасці.

Стабілізацыі эканомікі Беларускай рэспублікі садзейнічалі грашовыя рэформы 1922—1924 гг., праведзеныя ў РСФСР і СССР, бо Беларуская ССР сваіх грошай не мела. Згодна з пагадненнем ад 26 ліпеня 1921 г., бюджэт БССР каардынаваўся ў Наркамфіне РСФСР і быў часткай бюджэту РСФСР, а ў 1923 г. — часткай бюджэту СССР. Устанаўленне цвёрдай валюты стрымала інфляцыю і спрыяла агульнаму развіццю эканомікі і росту дабрабыту насельніцтва.

Грамадзянска-працэсуальнае права рэспублікі пачало складвацца і развівацца пад уздзеяннем новай эка-

намічнай палітыкі і было звязана як з грамадзянскім матэрыяльным правам, так і з судовым ладам. Першымі актамі грамадзянска-працэсуальнага права, якімі карысталіся ў БССР, былі акты РСФСР аб судовым ладзе і інструкцыі Наркамюста РСФСР. У сярэдзіне 1923 г. Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт зацвердзіў Грамадзянскі працэсуальны кодэкс РСФСР, які пастановай ЦВК БССР ад 26 ліпеня 1923 г. быў уведзены ў дзеянне і на тэрыторыі БССР.

Новае грамадзянскае, грамадзянска-працэсуальнае заканадаўства, распрацаванае ў рэчышчы новай эканамічнай палітыкі, забяспечыла юрыдычную базу для далейшага развіцця ўсіх галін эканомікі і культуры рэспублікі. Аднак з 1929 г. пачалося парушэнне грамадзянскіх правоў, ліквідацыя прыватных прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў, прымусовая калектывізацыя сялянскіх гаспадарак. У сувязі з гэтым былі ўнесены значныя змены ў Грамадзянскі і Грамадзянска-працэсуальны кодэксы БССР.

Пад уздзеяннем новай эканамічнай палітыкі складвалася новае зямельнае заканадаўства рэспублікі. Яго аснову складала выключнае права дзяржаўнай уласнасці на зямлю пры захаванні права карыстання і валодання зямлёй сялянамі. IX Усерасійскі з'езд Саветаў у снежні 1921 г. замацаваў за сялянамі права на свабодны выбар форм землекарыстання, прапанаваў перагледзець зямельнае заканадаўства і дапасаваць яго да новай эканамічнай палітыкі.

З мэтай каардынацыі асноўных мерапрыемстваў па развіццю сельскай гаспадаркі паміж БССР і РСФСР 19 студзеня 1922 г. было заключана пагадненне аб уваходжанні БССР у Федэральны Камітэт па зямельнай справе. Згодна з гэтым пагадненнем, усе асноўныя мерапрыемствы па сельскай гаспадарцы, што праводзіліся ў РСФСР, ажыццяўляліся і ў БССР.

Выконваючы пастанову IX Усерасійскага з'езда Саветаў, Прэзідыум ЦВК БССР 7 верасня 1922 г. выдаў Асноўны закон аб працоўным землекарыстанні. За сялянамі замацоўвалася ў пастаяннае працоўнае карыстанне ўся зямельная плошча, што знаходзілася ў іх фактычным кары-

станні. Больш поўна нормы зямельнага права былі выкладзены ў першым Зямельным кодэксе БССР, што быў зацверджаны ЦВК БССР 29 сакавіка 1923 г. Зямельны кодэкс складаўся з трох частак. Першая частка рэгулявала працоўнае сялянскае землекарыстанне, другая — выкарыстанне дзяржаўнай зямельнай маёмашці, трэцяя — землеўпарадкаванне і перасяленне.

Пасля вяртання ў састаў БССР усходніх раёнаў Беларусі ўзнікла неабходнасць увядзення адзінага зямельнага заканадаўства для ўсёй рэспублікі. З гэтай мэтай у 1925 г. быў выдадзены другі Зямельны кодэкс БССР. У ім замацоўваліся ўсе ранейшыя прынцыповыя палажэнні аб сялянскім працоўным землекарыстанні. Кодэксам прадугледжвалася як калектывнае землекарыстанне, так і выдзяленне сялянскіх гаспадарак на хутары. У 1929—1930 гг. у Савецкім Саюзе быў узяты курс на ліквідацыю аднаасобніцкіх сялянскіх гаспадарак і ўтварэнне калгасаў, у сувязі з чым сялян пазбаўлялі зямлі і прымушалі ўступаць у калгасы, што адразу прывяло да рэзкага зніжэння сельскагаспадарчай вытворчасці. Перастала выдавацца рэспубліканскае заканадаўства аб зямлі і развівалася толькі заканадаўства Саюза ССР. Быў выдадзены Прыкладны статут сельскагаспадарчай арцелі, зацверджаны пастановай СНК СССР і Прэзідыумам ЦВК СССР ад 1 сакавіка 1930 г., якім усе межы паміж сялянскімі надзеламі ліквідаваліся і ўсе палявыя надзелы зліваліся ў адзіны зямельны масіў калгаса. Статут у значнай ступені замяніў Зямельны кодэкс і паклаў пачатак развіццю калгаснага права.

У народнай гаспадарцы Беларусі значнае месца займала дрэвапрацоўчая прамысловасць. Таму ўпарадкаванне лесаахоўнага права мела агульнагаспадарчае значэнне. З улікам гэтага ў 1924 г. у Беларускай ССР быў прыняты Лясны кодэкс, які рэгуляваў парадак вядзення лясной гаспадаркі.

Крымінальнае права БССР у 1919—1921 гг. грунтавалася не на законе, а на рэвалюцыйнай самасвядомасці дзеячаў розных рэвалюцыйных камітэтаў, трыбуналаў, Усерасійскай Надзвычайнай Камісіі і яе мясцовых органаў, судаў і іншых карных устаноў. Так, у «Кіруючых

пачатках па крымінальнаму праву РСФСР», выдадзеных 12 снежня 1919 г. Наркамюстам РСФСР, было запісана, што ўсе гэтыя органы дзейнічалі «...без особых правил, без кодексов вооруженный народ справлялся и управляется со своими угнетателями ... пролетариат применяет те или другие меры насилия, но применяет их на первых порах без особой системы, от случая к случаю, неорганизованно»¹. Самавольства карных органаў на Беларусі асабліва рэзка праявілася ў барацьбе з сялянскімі зброянымі выступленнямі супраць харчатрадаў і савецкіх органаў у 1920—1921 г. «Чырвоны тэрор», уведзены ў Расіі ў 1918 г., на Беларусі працягваўся да 1922 г.

3 пераходам да новай эканамічнай палітыкі ўзнікла неабходнасць стварэння прававой асновы ў крымінальным праве. У маі 1922 г. у Расіі быў прыняты Крымінальны кодэкс РСФСР. ЦВК БССР вырашыў увесці ў дзеянне гэты кодэкс і ў Беларускай ССР з 1 ліпеня 1922 г. без усялякіх змен. Кодэкс прадугледжваў павышаную адказнасць за контррэвалюцыйныя злачынствы, а таксама за дызерцёрства і сабатаж.

Пасля ўтварэння Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік крымінальнае заканадаўства БССР развівалася пад уздзеяннем агульнасаюзнага заканадаўства. Так, у кастрычніку 1924 г. ЦВК СССР выдаў «Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик». У канцы 1924 г. было выдадзена агульнасаюзнае «Положение о воинских преступлениях», якое пастановай ЦВК БССР у 1925 г. было ўключана асобнай главай у Крымінальны кодэкс БССР. У тым жа 1925 г. пачалася праца па падрыхтоўцы праекта новага Крымінальнага кодэкса БССР, які быў прыняты ЦВК БССР у верасні 1928 г. і ўведзены ў дзеянне з 15 лістапада 1928 г. Далейшае развіццё крымінальнага права адбывалася на аснове агульнасаюзнага заканадаўства і судовай практыкі, што складалася пад уздзеяннем змен у сацыяльна-эканамічным жыцці рэспублікі ў сувязі з ліквідацыяй нэпа і пачаткам калектывізацыі.

¹ Собрание узаконений Рабоче-Крестьянского правительства. 1919. № 66. С. 590.

Адначасова з крымінальным правам развівалася і крымінальна-працэсуальнае права. Напачатку 1921 г. СНК БССР зацвердзіў Палажэнне аб рэвалюцыйным трыбунале, у якім рэгламентаваліся некаторыя працэсуальныя дзеянні трыбунала. Летам 1922 г. ЦВК БССР сваёй пастановай увёў у дзеянне на тэрыторыі БССР Крымінальна-працэсуальны кодэкс РСФСР. Кодэкс у значнай ступені абмяжоўваў самавольства розных карных устаноў і ў пэўнай ступені забяспечваў працэсуальны парадак разгляду крымінальных спраў, але суды не былі незалежнымі ад партыйных і савецкіх органаў і павінны былі выконваць іх указанні.

У 1922 г. у рэспубліцы была ўтворана пракуратура, галоўнай задачай якой з'яўляўся нагляд за захаваннем законнасці ў дзеяннях усіх дзяржаўных органаў і грамадзян, а таксама нагляд за законнасцю і абгрунтаванасцю судовых пастаноў. Пракурор меў права пры неабходнасці апратэставаць судовы прыговор, рашэнне або вызначэнне. Утварэнне пракуратуры садзейнічала павышэнню адказнасці ўсіх службовых асоб за захаванне законнасці.

ДЗЯРЖАЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА ВА ЎМОВАХ КАРЭННЫХ ПАЛІТЫЧНЫХ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫХ ЗМЕН (1930-1938)

§ 1. Агульны стан эканомікі БССР

За гады новай эканамічнай палітыкі ў БССР былі адноўлены прамысловасць і сельская гаспадарка. У прамысловасці значнае месца займалі дрэваапрацоўчая, гарбарна-абутковая, будаўнічых матэрыялаў, тэкстыльная і харчовая галіны. Удзельная вага металаапрацоўчай, хімічнай, машынабудаўнічай і іншых высокатэхнічных галін прамысловасці была нязначнай. Энергетычную базу прамысловасці складалі маламагутныя электрастанцыі, якія працавалі на торфе або на прывазным паліве.

У снежні 1927 г. адбыўся XV з'езд ВКП(б), які зацвердзіў Дырэктывы па складанню першага пяцігадовага плана развіцця народнай гаспадаркі СССР. Згодна з ім быў распрацаваны і першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР (1928—1933), што быў зацверджаны IX Усебеларускім з'ездам Саветаў у маі 1929 г. План прадугледжваў павелічэнне аб'ёму прамысловай вытворчасці за пяцігодку ў параўнанні з 1927/28 годам у 3,8 раза. За гады пяцігодкі ў рэспубліцы было пабудавана 78 буйных і 460 дробных прадпрыемстваў у Мінску, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Бабруйску і іншых гарадах.

Першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі па прамысловасці быў выкананы датэрмінова за 4 гады і 3 месяцы. У гэты ж час з-за вялікіх падаткаў ліквідаваліся прыватныя прамысловыя і гандлёвыя прадпрыемствы. Партыйныя дырэктывы былі накіраваны на канчатковую ліквідацыю прыватнага сектара ў прамысло-

васці і гандлі. Быў узят курс на паскарэнне тэмпаў сацыялістычнай індустрыялізацыі краіны і цэнтралізацыі кіраўніцтва прамысловасцю, у сувязі з чым некаторыя прамысловыя прадпрыемствы рэспублікі былі падпарадкаваны непасрэдна наркаматам СССР.

Згодна з Пастановай ЦК ВКП(б) ад 5 снежня 1929 г. «О реорганизации управления промышленностью», СНК БССР 24 студзеня 1930 г. прыняў пастанову аб рэарганізацыі ВСНГ БССР, у сувязі з чым знізілася доля прамысловых прадпрыемстваў, падпарадкаваных ВСНГ БССР. Затым 3 красавіка 1932 г. ЦВК і СНК БССР выдалі пастанову «Аб рэарганізацыі Вышэйшага Савета Народнай Гаспадаркі БССР», згодна з якой ВСНГ пераўтвараўся ў Народны Камісарыят лёгкай прамысловасці, а прадпрыемствы цяжкай прамысловасці ўваходзілі ў сістэму цяжкай прамысловасці СССР. Прадпрыемствы лясной, дрэваапрацоўчай і папяровай прамысловасці ўвайшлі ў сістэму Наркамлеса СССР.

На пачатку 1932 г. XVII канферэнцыя ВКП(б) зацвердзіла дырэктывы другога пяцігадовага плана развіцця народнай гаспадаркі СССР (1933—1937), згодна з якім і быў распрацаваны план развіцця БССР у другой пяцігодцы. Галоўнай задачай пяцігодкі была канчатковая ліквідацыя капіталістычных элементаў у эканоміцы, завяршэнне рэканструкцыі ўсёй народнай гаспадаркі, у тым ліку і завяршэнне калектывізацыі сельскай гаспадаркі.

У сярэдзіне 20-х гадоў сельская гаспадарка на Беларусі перажывала значны ўздым. Былі павялічаны зямельныя надзелы сялян беднякоў, прадастаўлены крэдыты на набыццё сельскагаспадарчага інвентару і машын. Паспяховае правядзенне зямельнай, падатковай і крэдытнай палітыкі садзейнічала таму, што сяляне ўтваралі розныя кааператыўныя суполкі, якія не перашкаджалі весці самастойныя гаспадаркі. Калі ў 1925 г. усімі відамі сельскагаспадарчай кааперацыі было ахоплены толькі 18,2% сялянскіх гаспадарак, то ў 1928 г. — 50%, а ў калгасах — каля 1%. Але, згодна з дырэктывамі XV з'езда ВКП(б), які адбыўся ў снежні 1927 г., пачалася масавая прымусовая калектывізацыя сялянскіх гаспа-

дарак. У сялян адбіралі зямлю і прымушалі ўступаць у калгасы праз турэмнае зняволенне, падаткі, канфіскацыю маёмасці, а найбольш працавітых і заможных сялян аб'яўлялі «кулакамі», у якіх адбіралася ўся маёмасць, а іх саміх разам з сем'ямі высылалі ў Сібір ці іншыя мясцовасці.

Для паскарэння тэмпіў калектывізацыі на падмогу мясцовым партыйным органам былі накіраваны так званыя дваццаціпяцітысячнікі з розных гарадоў Беларусі і Расіі. Толькі з аднаго завода «Чырвонае Сормава» ў БССР было накіравана 99 рабочых.

Прымусовая калектывізацыя прывяла да таго, што на Беларусі ў 1932—1933 г. быў голад. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі змяніла карэнным чынам прававое і сацыяльнае становішча сялян. Яны перасталі быць уласнікамі сродкаў вытворчасці і прадуктаў сваёй працы, не мелі права выбіраць сабе іншае месца жыхарства, бо ім не выдаваліся пашпарты.

Функцыі дзяржаўных органаў па кіраванню калгасамі ў значнай ступені выконвалі машынна-трактарныя станцыі (МТС) і ўтвораныя ў 1933 г. пры іх палітаддзелы, якія дзейнічалі на правах райкомаў партыі.

Палітаддзелы пры МТС дзейнічалі камандна-загаднымі метадамі. Яны праводзілі «чысткі» ў калгасах, саўгасах і мясцовых органах савецкай улады, знішчалі любыя спробы дэмакратыі ў калгасах, пераўтвараючы іх у дзяржаўныя прадпрыемствы пад лозунгам «збліжэння вёскі з горадам».

Цяжкія страты сялянству нанеслі рэпрэсіі, якія пачаліся ў 1929—1931 г. і доўжыліся ўсе наступныя гады. Няспынныя «чысткі» і рэпрэсіі дэзарганізавалі ўсю сельскагаспадарчую вытворчасць.

Пастановай СНК БССР і ЦК КП(б)Б ад 21 і 22 снежня 1932 г. пяць раёнаў (Талачынскі, Горацкі, Кармянскі, Дубровенскі, Асвейскі) і 19 сельсаветаў за невыкананне дзяржаўнага задання былі змешчаны на «чорную» дошку. Завоз тавараў у гэтыя раёны быў спынены, наяўныя тавары з дзяржаўных і кааператыўных крамаў былі тэрмінова вывезены, калгасны гандаль забаронены, а ўсе падаткі і плацяжы спагнаны датэрмінова, у тым ліку і за

кошт адабрання размеркаванага сярод калгаснікаў ураджаю па працаднях. Партыйныя, савецкія і калгасныя кіруючыя органы азначаных раёнаў падпадалі неадкладнай чыстцы. Райвыканкомам было нададзена права высыляць за межы рэспублікі сялянскія гаспадаркі, якія не выканалі дзяржаўныя заданні. Наркамфін БССР і яго мясцовыя органы атрымалі права накладаць на сялян падаткі ў індывідуальным парадку з такім разлікам, каб селянін не мог выканаць гэтых «індывідуальных заданняў», што было падставай да арышту і зняволення ў лагерах Сібіры або іншых паўночных мясцінах. Усе гэтыя метады прымусу прывялі да таго, што большасць сялянскіх гаспадарак у 1934 г. была калектывізавана. За поспехі ў калектывізацыі і індустрыялізацыі Беларускай ССР 15 сакавіка 1935 г. пастановай Прэзідыума Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта СССР была ўзнагароджана ордэнам Леніна. Узнагароды атрымалі і кіруючыя работнікі ЦК КП(б)Б, ЦВК і Савета Народных Камісараў БССР.

§ 2. Вышэйшыя і мясцовыя органы дзяржаўнай улады

Канстытуцыя Беларускай ССР 1927 г. замацоўвала палажэнне аб тым, што БССР з'яўляецца «сацыялістычнай дзяржавай дыктатуры пралетарыяту» (арт. 2), у якой ад імя пралетарыяту дыктатуру ажыццяўляе Камуністычная партыя бальшавікоў. Таму ўсе дзяржаўныя органы былі падпарадкаваны партыйным установам і павінны былі выконваць дырэктывы і пастановы партыйных з'ездаў, канферэнцый і іх выканаўчых органаў. Адбылося зліццё партыйнага і савецкага дзяржаўнага апарату. Усе важнейшыя пасады ў дзяржаўным апарате займалі толькі камуністы, якія зацвярджаліся ў партыйных камітэтах. Напрыклад, кіруючыя работнікі Беларускай ССР зацвярджаліся ў Маскве ў ЦК ВКП(б), а рэспубліканскія наркомы, іх намеснікі і некаторыя іншыя — на бюро ЦК Кампартыі Беларусі, асобы, якія прызначаліся на пасады ў акругах, раёнах, — акружнымі або раённымі камітэтамі. Такая сістэма прызначэння кіруючых кадраў атрымала назву «наменклатура».

Дзяржаўныя кіраўнікі ўваходзілі ў склад партыйных органаў, а партыйныя кіраўнікі — у склад дзяржаўных савецкіх устаноў. Напрыклад, на XIII з'ездзе Кампартыі (бальшавікоў) Беларусі, які адбыўся ў жніўні — чэрвені 1930 г., у склад ЦК партыі былі выбраны старшыня ЦВК БССР А. Р. Чарвякоў, старшыня СНК БССР М. М. Галладзед, а на X з'ездзе Саветаў БССР у склад ЦВК БССР быў выбраны першы сакратар ЦК КП(б)Б К. В. Гей. Такі парадак быў устаноўлены з першых гадоў савецкай улады на Беларусі і доўжыўся да 1991 г., пакуль Кампартыя заставалася пры ўладзе.

Носьбітам вярхоўнай улады ў Беларускай ССР, згодна з Канстытуцыяй 1927 г., абвешчаўся Усебеларускі з'езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, а ў перыяд паміж з'ездамі — Цэнтральны Выканаўчы Камітэт Саветаў Беларускай ССР. Але фактычна як з'езд, так і ЦВК павінны былі выконваць дырэктывы вышэйшых партыйных органаў. Таму ўся дзейнасць вышэйшых дзяржаўных органаў Беларускай ССР праводзілася пад кіраўніцтвам і наглядам партыйных органаў. Так, XV з'езд ВКП(б), што адбыўся ў снежні 1927 г., прыняў дырэктывы на калектывізацыю сельскай гаспадаркі, і ўсе савецкія органы пачалі выконваць гэтыя задачы.

Да выключнай кампетэнцыі усебеларускіх з'ездаў Саветаў адносіліся: а) вызначэнне, дапаўненне і змяненне асноўных палажэнняў Канстытуцыі і канчатковае зацвярджэнне частковых змен Канстытуцыі, прынятых Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам БССР у перыяд паміж усебеларускімі з'ездамі Саветаў; б) змяненне меж рэспублікі; в) выбары ЦВК БССР; г) выбары прадстаўнікоў ад БССР у Савет Нацыянальнасці ЦВК СССР.

Да сумеснай кампетэнцыі Усебеларускага з'езда Саветаў і Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саветаў падлягалі: агульнае кіраўніцтва ўсёй палітыкай і народнай гаспадаркай; устанаўленне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу рэспублікі; устанаўленне, згодна з заканадаўствам СССР, плана ўсёй народнай гаспадаркі і яе асобных галін; вызначэнне, згодна з заканадаўствам СССР, дзяржаўных і мясцовых падаткаў, збораў і непадатковых даходаў; заключэнне знешніх і ўнутраных

пазык; зацвярджэнне кодэксаў законаў БССР; аб'яўленне агульнай і частковай амністыі, а таксама рэабілітацыя на тэрыторыі БССР асоб, асуджаных судамі БССР; адмена пастановаў акружных з'ездаў Саветаў, што парушаюць Канстытуцыю або пастановы вышэйшых органаў улады БССР.

На Усебеларускі з'езд дэпутаты выбіраліся на гарадскіх і акруговых з'ездах Саветаў, з разліку адзін дэпутат ад 2 тыс. гарадскіх выбаршчыкаў і ад акруговых з'ездаў — адзін дэпутат ад 10 тыс. жыхароў. Усебеларускі з'езд павінен быў склікацца не радзей чым адзін раз у два гады. Аднак меліся выпадкі, калі з'езды не склікаліся на працягу амаль чатырох гадоў. Так, X Усебеларускі з'езд адбыўся ў лютым 1931 г., а наступны — толькі ў студзені 1935 г.

Такое парушэнне Канстытуцыі тлумачыцца як непавагай да Канстытуцыі ў часы культуры асобы Сталіна, так і тым, што ў гэты час радзей сталі склікацца ўсесаюзныя з'езды Саветаў. Так, VI Усесаюзны з'езд Саветаў адбыўся ў сакавіку 1931 г., а VII — толькі ў 1935 г., хаця па Канстытуцыі СССР 1924 г. з'езд павінен быў склікацца кожны год (арт. 11).

Усебеларускія з'езды Саветаў склікаліся для вырашэння і практычнага ажыццяўлення задач, пастаўленых перад дзяржаўнымі органамі з'ездамі ВКП(б) і КП(б)Б, а таксама вышэйшымі органамі ўлады СССР. Выконваючы дырэктывы ВКП(б), IX Усебеларускі з'езд Саветаў, які адбыўся ў маі 1929 г., падсумаваў вынікі індустрыялізацыі рэспублікі, перабудовы сельскай гаспадаркі, развіцця нацыянальнай культуры, зацвердзіў першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры Беларускай ССР.

Для дзейнасці Саветаў і іх выканкомаў мела важнае значэнне нарада, якая праводзілася ЦВК Саюза ССР у студзені 1930 г., на якой быў распрацаваны праект пастанова «Аб новых задачах Саветаў у сувязі з шырока разгорнутай калектывізацыяй на сяле». Гэты праект 25 студзеня 1930 г. зацвердзіў Прэзідыум ЦВК СССР. У тым жа накірунку была прынята пастанова аб'яднанага пленума ЦК і ЦКК ВКП(б) у снежні 1930 г., у якой

гаварылася, што Саветы павінны кіраваць калгасным будаўніцтвам, прыцягваць да працы ў Саветах рабочых і сялян. Ідэі, запісаныя ў рэзалюцыі Пленума, былі пакладзены ў аснову пастановаў VI Усесаюзнага з'езда Саветаў, які адбыўся ў сакавіку 1931 г.

Усебеларускія з'езды Саветаў выбіралі сваіх Прадстаўнікоў у Савет Нацыянальнасцей Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта СССР і дэпутатаў на ўсесаюзныя з'езды Саветаў з разліку адзін дэпутат на 125 тыс. жыхароў. X з'езд Саветаў БССР выбраў пяць прадстаўнікоў ад БССР у Савет Нацыянальнасцей ЦВК СССР, дэлегацыю на VI Усесаюзны з'езд Саветаў у складзе 65 чалавек з рашаючым голасам і шэсць чалавек з дарадчым. Усебеларускія з'езды Саветаў выбіралі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт Беларускай ССР. Колькасць членаў ЦВК вызначалася з'ездам Саветаў кожны раз парознаму. Так, VIII з'езд у 1927 г. выбраў 230 членаў ЦВК і 74 кандыдаты, IX з'езд у 1929 г. — 254 члены і 88 кандыдатаў, X з'езд у 1931 г. — 288 членаў, кандыдаты не выбіраліся, XI з'езд у 1935 г. — 215 членаў. На XII з'ездзе ЦВК не выбіраўся, працягваў дзейнічаць ЦВК, выбраны на XI з'ездзе Саветаў БССР.

XII Усебеларускі (надзвычайны) з'езд Саветаў меў дзве сесіі: першая праходзіла з 20 па 23 лістапада 1936 г., на якой абмяркоўваўся праект Канстытуцыі СССР і былі выбраны 63 дэлегаты на VIII Усесаюзны з'езд Саветаў (надзвычайны), які прыняў 5 снежня 1936 г. Канстытуцыю СССР; другая — з 15 па 9 лютага 1937 г., на якой бала ўхвалена Канстытуцыя БССР.

Дзейнасць Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта БССР, як і з'ездаў Саветаў, накіроўвалася з'ездамі Камуністычнай партыі і яе Цэнтральным Камітэтам. ЦВК БССР лічыўся вярхоўным органам улады ў перыяд паміж усебеларускімі з'ездамі Саветаў. Ён быў заканадаўчым, распарадчым і кантрольным органам дзяржаўнай улады, склікаў з'езды Саветаў, утвараў Савет Народных Камісараў рэспублікі і Прэзідыум ЦВК БССР, які выконваў функцыі ЦВК у перыяд паміж яго сесіямі. Сесіі ЦВК склікаліся Прэзідыумам ЦВК, як правіла, адзін раз на месяц, але ў Канстытуцыі БССР 1927 г. гэты тэрмін не

вызначаўся, а дзейнічала норма права, запісаная ў дапаўненнях да Канстытуцыі, прынятых II Усебеларускім з'ездам Саветаў у 1920 г.

Асноўную арганізацыйную працу ў перыяд паміж сесіямі ЦВК выконваў Прэзідыум ЦВК і яго пастаянныя ўстановы: сакратарыят, арганізацыйны аддзел і некаторыя камісіі. У склад Прэзідыума ЦВК уваходзілі старшыня і сакратар ЦВК БССР і да 20 членаў. У 1935 г. Прэзідыум ЦВК складаўся з 19 чалавек. Прэзідыум ЦВК БССР у перыяд паміж сесіямі ЦВК быў вышэйшым заканадаўчым, распарадчым і кантрольным органам улады. Ён меў права прымаць дэкрэты і пастановы па розных пытаннях гаспадарчага і культурнага будаўніцтва ў рэспубліцы, склікаць і забяспечваць правядзенне з'езда Саветаў і сесій ЦВК БССР.

Штодзённую, бягучую выканаўча-распарадчую работу ў рэспубліцы выконваў Савет Народных Камісараў. У яго склад уваходзілі старшыня СНК, яго намеснікі, народныя камісары, якія ўзначальвалі асобныя галіны дзяржаўнага кіравання, а таксама ўпаўнаважаныя народных камісараў Саюза ССР: па замежных справах, па ваенных і марскіх справах, па шляхах зносін, пошты і тэлеграфа. Колькасць асоб у складзе СНК у 30-я гады не перавышала 20—23 наркомаў і ўпаўнаважаных СССР з правам рашаючага голасу. Па Канстытуцыі 1927 г. Вышэйшы Савет народнай гаспадаркі, а таксама наркаматы фінансаў, працы, гандлю і рабоча-сялянскай інспекцыі БССР апрача падпарадкавання вышэйшым органам рэспублікі павінны былі выконваць дырэктывы адпаведных народных камісарыятаў Саюза ССР. Такім чынам, усе важнейшыя пытанні дзяржаўнага жыцця рэспублікі вырашаліся ў вышэйшых органах улады СССР, што і было замацавана ў артыкуле 1 Канстытуцыі СССР 1924 г. Яшчэ менш правоў пакідала рэспублікам Канстытуцыя СССР 1936 г., бо рэспублікі пазбаўляліся нават права выдаваць свае Крымінальны і Грамадзянскі кодэксы, прымаць законы аб судовым ладзе і судаводстве.

Савет Народных Камісараў Беларускай ССР дзейнічаў калегіяльна і прымаў адпаведныя дэкрэты і пастановы. Старшыня і яго намеснікі прымалі аднаасобна распараджэнні, якія затым падлягалі зацвярджэнню на

чарговых пасяджэннях СНК. Распараджэнні народных камісараў маглі быць скасаваны Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам, яго Прэзідыумам і СНК БССР, а распараджэнні аб'яднаных народных камісарыятаў — яшчэ і аднайменнымі народнымі камісарыятамі Саюза ССР.

Мясцовыя органы дзяржаўнай улады ў Беларускай ССР мелі трохзвёнавую сістэму, якая адпавядала адміністрацыйна-тэрытарыяльнаму падзелу рэспублікі, замацаванаму Канстытуцыяй БССР 1927 г. Уся тэрыторыя рэспублікі летам 1927 г. падзялялася на восем акруг: Аршанскую, Бабруйскую, Гомельскую, Віцебскую, Мінскую, Магілёўскую, Мазырскую і Полацкую. У склад акруг уваходзілі гарады і сельскія раёны. Ніжэйшай адзінкай з'яўляліся мястэчкі і сельсаветы. Вышэйшым органам улады на тэрыторыі акругі або раёна быў акруговы ці адпаведны раённы з'езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Іх выканаўчымі органамі былі акруговыя або раённыя выканаўчыя камітэты, якія ў перыяд паміж з'ездамі Саветаў выконвалі вышэйшую ўладу на адпаведнай тэрыторыі. Акруговыя і раённыя выканаўчыя камітэты для кіраўніцтва бягучымі справамі і ажыццяўлення пастаноў і дэкрэтаў вышэйшых органаў утваралі свае прэзідыумы, якія дзейнічалі ў перыяд паміж пасяджэннямі выканаўчых камітэтаў і карысталіся іх паўнамоцтвамі.

У гарадах, мястэчках і сёлах утвараліся Саветы рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, якія для вырашэння бягучых спраў выбіралі са свайго складу выканаўчыя органы.

Нормы прадстаўніцтва на акруговыя і раённыя з'езды Саветаў, а таксама ў гарадскія, месчачковыя і сельскія Саветы рэгламентаваліся Канстытуцыяй, але маглі змяняцца Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам БССР.

Галоўнай задачай усіх мясцовых органаў дзяржаўнай улады было ажыццяўленне пастаноў вышэйшых партыйных і савецкіх органаў улады, вырашэнне пытанняў мясцовага значэння і правядзенне неабходных мерапрыемстваў па кіраўніцтву і кантролю за гаспадарчым, адміністрацыйным і культурным будаўніцтвам на пад-

парадкаванай тэрыторыі, забеспячэнне парадку і законнасці. Але калі законнасць парушалася пастановамі і дырэктывамі вышэйшых органаў, то і мясцовыя органы ўдзельнічалі ў яе парушэнні.

§ 3. Новыя радыкальныя пераўтварэнні адміністрацыйна-тэрытарыяльнай будовы

Скарачэнне колькасці акруг у 1927 г. было праяўленнем не толькі тэндэнцыі ўзмацнення ролі раёнаў і сельсаветаў ў дзяржаўным кіраўніцтве, якая намецілася, але і па сутнасці пачаткам ліквідацыі акруговага дзялення наогул. Па ўсім Савецкім Саюзе праводзіліся эксперыменты па ўвядзенню двухзвёнавай сістэмы мясцовых Саветаў. У Беларусі ідэя эксперыментальна правяралася ў Віцебскай акрузе.

XVI з'езд ВКП(б), які адбыўся ў чэрвені—ліпені 1930 г., ухваліў курс на скасаванне ў СССР акруг і ўмацаванне раёнаў «як асноўнага звяна сацыялістычнага будаўніцтва ў вёсцы». Ліквідацыю акруг затым узаконіла пастанова ЦВК і СНК Саюза ССР. Аналагічную пастанову прынялі ЦВК і СНК Беларускай ССР.

Пасля ліквідацыі акруг у Беларусі засталася двухзвёнавая сістэма мясцовых органаў. Калі раней функцыі кіравання размяркоўваліся паміж цэнтральнымі, акруговымі, раённымі і сельскімі органамі, то цяпер дзяржаўны апарат істотна скараціўся. Амаль 100 раёнаў рэспублікі кіраваліся непасрэдна з цэнтра, што, несумненна, ускладніла работу ўрада і наркаматаў.

Правы і функцыі акруговых выканкомаў перайшлі да раённых і гарадскіх Саветаў. Пашырыліся правы сельскіх Саветаў. Работнікі былых акруг былі накіраваны на ўмацаванне раённых савецкіх і партыйных органаў. У гэтым заключалася адна з галоўных мэт рэформы.

У снежні 1930 г. сесія ЦВК БССР прыняла яшчэ адну спецыяльную пастанову, якая датычылася рэарганізацыі кіравання. У дакуменце давалася тлумачэнне правядзенных змен, у выніку чаго ліквідаваліся акругі.

Скасаванне акруг выклікала перабудову работы цэнтральных рэспубліканскіх органаў, якім неабходна было

ўстанавіць непасрэдную сувязь з раёнамі і аператыўна кіраваць імі. Усё гэта патрабавала змянення формаў і метадаў кіраўніцтва мясцовым апаратам з боку ЦВК, урада, народных камісарыятаў і іншых цэнтральных рэспубліканскіх органаў.

Неўзабаве істотныя змены закранулі межы раёнаў. Як асноўнае звязно сістэмы мясцовых дзяржаўных органаў, на якое былі ўскладзены задачы па кіраўніцтву пераўтварэннямі ў вёсцы, раён павінен быў мець найбольш мэтазгодную тэрытарыяльную канфігурацыю.

У ліпені 1931 г. ЦВК і СНК рэспублікі прынялі пастанову «Аб частковым перараяніраванні БССР». З 98 існуючых раёнаў 23 падлягалі скарачэнню. Узбуйненне пацягнула за сабой у канчатковым выніку перагляд меж амаль усіх раёнаў рэспублікі. Як запісана ў пастанове, перараяніраванне было накіравана на тое, каб адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне рэспублікі найбольш адпавядала задачам сацыялістычнай рэканструкцыі народнай гаспадаркі, садзейнічала ўзмацненню вытворчай спецыялізацыі раёнаў.

Нямалаважнае значэнне надавалася таксама паляпшэнню саставу кадраў савецкіх і партыйных органаў. Сэнс гэтай устаноўкі трэба звязваць са сталінскімі рэпрэсіямі і чысткамі дзяржаўнага апарату, якія пачаліся ў 30-х гадах.

У другой палове 1931 г. Прэзідыум ЦВК БССР прыняў шэраг пастаноў, якія ўносілі ўдакладненні і папраўкі ў раённае дзяленне. Просьбы аб іх ішлі, як правіла, знізу. З аднаго раёна ў другі перадаваліся асобныя населеныя пункты і сельсаветы, пераносіліся адміністрацыйныя цэнтры.

Аднак праведзенае ў 1931 г. скарачэнне колькасці раёнаў у канчатковым выніку не апраўдала сябе. Прайшло некалькі гадоў і на парадку дня зноў паўстала пытанне аб тэрытарыяльных памерах раёнаў. Калектывізацыя, раскулачванне, рэпрэсіі, цяжкасці ў наладжванні гаспадарчай дзейнасці, нарыхтоўка прадуктаў харчавання — усё гэта прымусіла пайсці на драбленне раёнаў, якое ішло па шляху аднаўлення ліквідаваных у 1931 г. раёнаў. У той жа час у спісе раённых цэнтраў з'явіліся і новыя, раней

невядомыя назвы. Кіруючы непасрэдна дзесяткамі раёнаў, цэнтральныя рэспубліканскія органы сустракаліся з многімі цяжкасцямі. Кліматычныя, глебавыя, геаграфічныя, гістарычныя асаблівасці розных частак рэспублікі патрабавалі дыферэнцыраванага падыходу да той ці іншай групы раёнаў. Тэрміны правядзення сельскагаспадарчых кампаній, спецыялізацыя калгасаў, што складвалася, і шэраг іншых момантаў выключалі які-небудзь трафарэт. У 1935 г. аднаўляецца (праўда, непаўсюдна) пасрэдніцкае звязно паміж раёнамі і цэнтральнымі рэспубліканскімі органамі акругі. Акругі былі створаны ўздоўж заходняй граніцы з Польшчай, якія аб'ядналі 24 раёны. У пастанове ЦВК і СНК рэспублікі частковае ўвядзенне акруговай сістэмы матывавалася неабходнасцю «ўзмацнення кіраўніцтва савецкімі і гаспадарчымі органамі, а таксама паляпшэння гаспадарчай і культурнай работы ў раёнах».

Вяртанне да акруг з'явілася нібы падрыхтоўчай мерай да паўсюднага ўвядзення ўжо на наступным этапе трохзвёнавай сістэмы мясцовых органаў, да стварэння абласцей.

У 1930—1933 г. працягваўся распачаты ў 1924 г. працэс стварэння нацыянальных Саветаў. На карце адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення БССР побач з нацыянальнымі месцачковымі і сельскімі саветамі з'явіўся і польскі раён з цэнтрам у Дзяржынску. Нацыянальныя Саветы існавалі не толькі ў Беларусі. Да сярэдзіны 1934 г. у Савецкім Саюзе налічвалася больш за 240 нацыянальных раёнаў і звыш 5300 нацыянальных сельсаветаў.

Пры стварэнні нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак улічваюся галоўным чынам састаў насельніцтва. Эканамічныя, адміністрацыйныя і іншыя меркаванні адыгрывалі другараднае значэнне. Нацыянальныя сельскія Саветы, як правіла, былі невялікімі і мелі нязручную канфігурацыю.

У 1934 г. пачынаецца зваротны працэс — скасаванне нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак. Прызнавалася, што ў многіх выпадках нацсаветы былі арганізаваны без дастатковых падстаў. Па закону трэба

было, каб у нацыянальным Савеце дадзена нацыянальнасць складала большасць насельніцтва, але гэты прынцып далёка не заўсёды захоўваўся. Так, ліквідацыя ў 1934 г. трох польскіх сельсаветаў тлумачылася тым, што ў іх большасць насельніцтва складаюць беларусы. У гэтым жа годзе Прэзідыум ЦВК БССР задаволіў просьбы шэрагу іншых раённых выканаўчых камітэтаў аб рэарганізацыі нацыянальных Саветаў у беларускія.

Насельніцтва не ведала або кепска ведала сваю нацыянальную мову, таму адпадала пытанне аб справаводстве на нацыянальнай мове. Вельмі цяжка было арганізаваць нацыянальныя школы.

Пасля ўсе нацыянальныя сельскія Саветы і раёны скасоўваюцца. Іх ліквідацыя нярэдка тлумачылася тым, што нацсаветы былі створаны ў выніку «падкопаў» клясавага ворага ў шкодніцкіх мэтах.

У 30-х гадах хутка расце гарадское насельніцтва. З'яўляецца і новы від паселішчаў — гарадскі пасёлак. Спіс гарадскіх паселішчаў, зацверджаны ЦВК і СНК рэспублікі ў ліпені 1935 г., змяшчаў назвы 32 гарадоў, 67 мястэчак і 14 рабочых пасёлкаў. За дзесяць гадоў (першы спіс быў зацверджаны ў 1925 г.) у рэспубліцы з'явілася амаль 40 гарадскіх паселішчаў.

Актуальным становілася і пытанне аб гарадской мяжы. На пачатку 30-х гадоў гарадская мяжа Мінска, Віцебска і Гомеля апрача ўласнай тэрыторыі ўключала яшчэ і значную прыгарадную зону з тым, што гэта мера будзе садзейнічаць інтэнсіфікацыі і спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці вакол вялікіх гарадоў з мэтай забеспячэння гарадскога насельніцтва гароднінай, садавінай, малочнымі і іншымі прадуктамі. Меркавалася таксама, што арганізацыйнае адзінства горада і навакольных сельскіх паселішчаў створыць умовы для актыўнага ўплыву гарадскога пралетарыяту на прыгарадныя вёскі.

У пастанове ЦВК і СНК БССР ад 18 студзеня 1931 г. гаворыцца аб уключэнні ў тэрыторыю г. Мінска дзевяці сельсаветаў Самахвалавіцкага, трох — Астрашыцка-Гарадоцкага і двух сельсаветаў Заслаўскага раёнаў. Устанаўліваліся новая структура і штаты Мінскага гарсавета.

Савет нёс адказнасць не толькі за вырашэнне чыста «гарадскіх» спраў, але і за развіццё прыгараднай сельскагаспадарчай вытворчасці, павінен быў распрацоўваць планы спецыялізацыі, правядзення пасяўных і ўборачных кампаній і г. д. Аналагічныя пастановы ЦВК і СНК БССР выдалі і ў адносінах да Гомеля і Віцебска. Сельскія мясцовасці, уключаныя ў межы гэтых гарадоў, атрымлівалі садова-агародніцкі ўхіл. Гомельскі і Віцебскі раёны скасоўваліся.

Аб'яднанне вельмі разнародных функцый стварала вялікія нязручнасці ў арганізатарскай рабоце гарсаветаў. Таму праз тры гады давялося адмовіцца ад ідэі кіравання саветамі буйных гарадоў і сельскагаспадарчай вытворчасцю. У 1934 г. Прэзідыум ЦВК БССР задаволіў хадзейніцтва Мінскага гарсавета аб выдзяленні Мінскага прыгараднага сельскага раёна ў якасці самастойнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі. Адмовіліся ад эксперыменту ў Гомелі і Віцебску.

Пасля няспынных пераўтварэнняў раённае дзяленне ў гэтыя гады ў асноўным стабілізуецца. Без істотных змяненняў застаецца і сетка сельсаветаў.

У 1938 г. канчатковае заканадаўчае замацаванне атрымлівае трэцяе звяно мясцовых дзяржаўных органаў — вобласці. У БССР было ўтворана пяць абласцей: Мінская, Віцебская, Магілёўская, Гомельская і Палеская. У састаў Палескай вобласці ўвайшлі ўсе раёны Мазырскай акругі, у Мінскую — раёны Слуцкай акругі, Віцебская вобласць аб'яднала Лепельскую і Полацкую акругі. Кожная вобласць аб'ядноўвала 15—20 раёнаў, якіх да гэтага часу ў рэспубліцы налічвалася 90.

У сувязі з увядзеннем абласнога дзялення гарады рэспублікі як адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі дзяліліся на дзве катэгорыі: гарады абласнога падпарадкавання і гарады, падпарадкаваныя раённым выканаўчым камітэтам. Да першай групы адносіліся Віцебск, Мінск, Гомель, Магілёў, Мазыр, Слуцк, Полацк, Лепель, Бабруйск, Барысаў, Орша. Гарсаветы гэтых гарадоў непасрэдна падпарадкоўваліся абласным выканаўчым камітэтам.

§ 4. Развіццё федэратыўных адносін. Узмацненне цэнтралісцкага пачатку

У Канстытуцыю СССР час ад часу ўносіліся дапаўненні і папраўкі, якія, аднак, не закраналі глыбінныя асновы дзяржаўнай будовы. Яны выклікаліся тым, што канстытуцыйнае замацаванне атрымалі пытанні, якія датычыліся арганізацыі галіновага кіравання. Паколькі аб'ект кіравання мяняўся, то даводзілася ўносіць змяненні і ў Канстытуцыю. Ужо IV з'езд Саветаў Саюза ССР (красавік 1927 г.) пераўтварыў Народны Камісарыят замежнага гандлю ў Наркамат замежнага і ўнутранага гандлю. Членам Саўнаркома стаў кіраўнік цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення. Адначасова са спісу членаў СНК быў выключаны Нарком харчавання.

У сувязі з масавай калектывізацыяй, якая пачалася ў 1929 г., ЦВК СССР заснаваў аб'яднаны саюзна-рэспубліканскі Наркамат земляробства. Стварэнне камісарыята тлумачылася неабходнасцю ўнясення «адзінства ў планаванне і кіраўніцтва сельскагаспадарчай вытворчасцю ў маштабе СССР і сканцэнтравання ў адзіным цэнтры непасрэднага кіравання буйнымі сельскагаспадарчымі прадпрыемствамі». Як бачна, патрабавалася ўзмацніць цэнтралізацыю ў кіраўніцтве сельскай гаспадаркай.

З сакавіка 1931 г. Старшыня СНК СССР пачаў называцца Старшынёй Савета Народных Камісараў Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік і Савета Працы і Абароны.

У наступныя гады арт. 37 Канстытуцыі яшчэ больш часта пераглядаецца. У чэрвені 1933 г. функцыі Народнага Камісарыята працы перадаюцца Усесаюзнаму Цэнтральнаму Савету Прафесійных Саюзаў (УЦСПС). Адбыўся падзел Наркамата замежнага і ўнутранага гандлю на два самастойныя наркаматы. З Наркамата шляхоў зносін адгалінаваўся агульнасаюзны Наркамат воднага транспарту.

Скасоўваецца Народны камісарыят рабоча-сялянскай інспекцыі СССР і адпаведныя камісарыяты ў саюзных рэспубліках з іх мясцовымі органамі, якія «сыгралі сваю станоўчую ролю» (люты 1934 г.). Узамен ствараецца

Камісія савецкага кантролю пры СНК СССР, якая мела сваіх прадстаўнікоў у саюзных рэспубліках, краях і абласцях.

Для ўзмацнення аператыўна-кіраўніцкіх кантактаў цэнтральнага ўрада з урадамі саюзных рэспублік засноўваецца інстытут прадстаўнікоў саюзных рэспублік з правам дарадчага голасу пры ўрадзе Саюза ССР. Прадстаўнікі рэспублік удзельнічалі ў пасяджэннях Саўнаркома СССР, Савета Працы і Абароны, Камісіі Выканання пры СНК СССР.

У лютым 1935 г. VII з'езд Саветаў СССР унёс многія новыя змяненні і дапаўненні ў Асноўны Закон. У спісе членаў саюзнага СНК лічыліся народныя камісары па ваенных справах, унутраных спраў, цяжкай прамысловасці, лёгкай прамысловасці, лясной прамысловасці, харчовай прамысловасці, унутранага гандлю, збожжавых і жывёлагадоўчых саўгасаў, воднага транспарту, сувязі. Адбыліся адпаведныя змяненні ў канстытуцыях саюзных рэспублік.

У выключным падпарадкаванні Саюза ССР налічвалася 12 наркаматаў, з іх у саюзна-рэспубліканскіх чатыры: земляробства, унутраных спраў, гандлю, фінансаў. Пры кожным наркамате ствараўся савет з удзелаў прадстаўнікоў мясцовых органаў і прадпрыемстваў. Цікавая «дэталі»: у РСФСР не было свайго Наркамата ўнутраных спраў. Яго замяняў апарат Упаўнаважанага Наркамата ўнутраных спраў СССР.

Вынікам рэканструкцыі народнай гаспадаркі, якая пачалася ў СССР у канцы 20-х гадоў, былі глыбокія змены ў палітычным становішчы ў краіне, у кіраўніцкай дзейнасці, у якой узмацняўся цэнтралісцкі пачатак.

§ 5. Канстытуцыя СССР 1936 г. і Канстытуцыя Беларускай ССР 1937 г.

Развіццё прамысловасці і тэхнікі выклікала неабходнасць агульнага павышэння адукацыі і культуры, што ў сваю чаргу павышала самасвядомасць народа. Але гэта не адпавядала інтарэсам камуністычных правадыроў, якія ў канцы 20-х — на пачатку 30-х гадоў разгортваюць барацьбу

з дэмакратычнымі пlynямі і памкненнямі. Пачынаюцца «чысткі», арышты, фальсіфікацыя крымінальных спраў, асабліва супраць «нацыянальных дэмакратаў», «кулакоў», «ворагаў» народа. Хуткімі тэмпамі ішла бюракратызацыя дзяржаўнага апарату. На кіруючыя пасады прызначаліся беспрынцыповыя і малаадукаваныя чыноўнікі, якія бяздумна выконвалі любыя, самыя бесчалавечныя загады партыйных начальнікаў. Усё гэта прыкрывалася лозунгамі «дыктатуры пралетарыяту», дэмакратычнага цэнтралізму і пабудовы сацыялізму. Каб надаць тэрарыстычным рэпрэсіям супраць народа нейкую бачнасць дэмакратыі, ЦК ВКП(б) прапанаваў VII Усесаюзнаму з'езду Саветаў, які сабраўся на пачатку 1935 г., унесці змены ў Канстытуцыю. На гэтым жа з'ездзе была ўтворана канстытуцыйная камісія, якая падрыхтавала праект новай Канстытуцыі СССР. У сярэдзіне 1936 г. Пленум ЦК ВКП(б) і Прэзідыум Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта СССР адобрылі гэты праект. У канцы лістапада 1936 г. адбыўся VIII Надзвычайны з'езд Саветаў СССР, на якім з дакладам аб праекце Канстытуцыі выступіў Генеральны сакратар ЦК ВКП(б) І. Сталін. Усе 146 артыкулаў Канстытуцыі былі без усялякіх спрэчак аднагалосна адобраны. Дзень прыняцця Канстытуцыі — 5 снежня — VIII з'езд Саветаў абвясціў усенародным святам.

У лістападзе 1936 г. быў скліканы XII Надзвычайны з'езд Саветаў БССР, які з 20 па 23 лістапада абмяркоўваў праект Канстытуцыі СССР, і была вылучана камісія па падрыхтоўцы праекта Канстытуцыі БССР. Затым быў зроблены перапынак у рабоце XII Надзвычайнага з'езда БССР. Ён аднавіў сваю работу 15 лютага 1937 г., а 19 лютага ўхваліў Канстытуцыю БССР. Яна была падрыхтавана ў адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР і паўтарала ўсе асноўныя палажэнні саюзнай Канстытуцыі. У ёй пацвярджалася ўсеўладдзе камуністычных партыйных кіруючых органаў, якія дзейнічалі ў выніку «заваёвы дыктатуры пралетарыяту». Абвясчалася, што ўся ўлада ў БССР належыць працоўным горада і вёскі ў асобе Саветаў дэпутатаў працоўных. Але далей гаварылася, што ўсе важнейшыя пытанні дзяржаўнага жыцця адносяцца да кампетэнцыі вышэйшых органаў Саюза ССР.

З прыняццем Канстытуцыі СССР 1936 г. яшчэ больш былі абмежаваны правы саюзных рэспублік і праведзена больш жорсткая цэнтралізацыя ўсяго дзяржаўнага апарату. Нават выданне законаў аб судовым ладзе і судоводстве, а таксама прыняцце крымінальнага і цывільнага кодэксаў было аднесена да кампетэнцыі СССР.

Канстытуцыяй БССР 1937 г. рэгламентаваўся адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел рэспублікі на акругі: Лепельскую ў складзе чатырох раёнаў; Мазырскую — дзевяці раёнаў; Полацкую — пяці раёнаў; Слуцкую — шасці раёнаў. Астатнія 66 раёнаў і гарады Мінск, Віцебск, Гомель і Магілёў былі падпарадкаваны непасрэдна Савету Народных Камісараў.

Канстытуцыя Беларускай ССР 1937 г. складалася з 11 раздзелаў: 1) грамадскі лад; 2) дзяржаўны лад; 3) вышэйшыя органы дзяржаўнай улады БССР; 4) органы дзяржаўнага кіравання БССР; 5) мясцовыя органы дзяржаўнай улады; 6) бюджэт БССР; 7) суд і пракуратура; 8) асноўныя правы і абавязкі грамадзян; 9) выбарчая сістэма; 10) герб, сцяг, сталіца; 11) парадак змянення Канстытуцыі. Усяго ў Канстытуцыі было 122 артыкулы.

Па сваёй структуры і тэрэтычна-тэхнічнай распацоўцы Канстытуцыя БССР была больш дасканалай, чым папярэдняя. У ёй была зроблена спроба адыходу ад прынцыпу «ўся ўлада Саветам» і намечаны пераход да падзелу ўлады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Заканадаўчая ўлада належала Вярхоўнаму Савету Беларускай ССР, а ў перыяд паміж яго сесіямі Прэзідыуму Вярхоўнага Савета БССР, якія ўтвараліся замест Усебеларускага з'езда Саветаў, яго Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта і Прэзідыума ЦВК БССР, якія існавалі раней.

Выканаўчая ўлада канцэнтравалася ў Савеце Народных Камісараў БССР, які з'яўляўся вышэйшым выканаўчым і распарадчым органам — урадам БССР. Ён складаўся са старшыні ўрада, яго намеснікаў, старшыні Дзяржаўнай планавай камісіі, 14 народных камісараў, 10 з якіх адносіліся да саюзна-рэспубліканскіх народных камісарыятаў і чатыры — да рэспубліканскіх, а таксама

членамі ўрада лічыліся: упаўнаважаны Камітэта на-
рыхтовак СССР, начальнік упраўлення па справах
мастацтваў, упаўнаважаныя агульнасаюзных народных
камісарыятаў.

Новымі ў Канстытуцыі былі раздзелы аб бюджэце
рэспублікі і аб судзе і пракуратуры. Прадугледжвалася,
што дзяржаўны бюджэт павінен складацца Саветам
Народных Камісараў і зацвярджацца Вярхоўным Саветам
БССР. Але на самай справе бюджэт рэспублікі па
асноўных паказчыках рыхтаваўся ў Маскве ў Народным
Камісарыяце фінансаў СССР, а ў рэспубліцы маглі
самастойна выкарыстоўваць толькі нязначную частку
ходаў.

Мясцовыя органы дзяржаўнай улады ў значнай
ступені былі перабудаваны. Ліквідаваліся акруговыя і
раённыя з'езды Саветаў і ўтвараліся Саветы ў акругах,
раёнах, гарадах, сёлах, мястэчках, вёсках, пасёлках.
Замест Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх
дэпутатаў яны пачалі называцца Саветамі дэпутатаў
працоўных. У 1938 г. у сістэму мясцовых органаў былі
ўнесены змены: ліквідаваны акругі і ўтвораны пяць
абласцей — Віцебская, Гомельская, Мінская, Магілёў-
ская і Палеская з абласным цэнтрам у Мазыры, затым
былі выбраны абласныя Саветы.

Карэнныя змены былі ўнесены ў выбарчую сістэму.
Абвяшчалася, што выбары дэпутатаў ва ўсе Саветы
дэпутатаў працоўных — Вярхоўны Савет БССР, акруго-
выя, раённыя, гарадскія, местачковыя, сельскія і
пасялковыя Саветы дэпутатаў працоўных праводзяцца
выбаршчыкамі на аснове ўсеагульнага, роўнага і прамога
выбарчага права пры тайным галасаванні. Але права
вылучаць кандыдатаў у дэпутаты фактычна замацоў-
валася толькі за камуністычнымі партыйнымі аргані-
зацыямі. Хаця ў Канстытуцыі было замацавана такое
права і за прафсаюзамі, кааператывамі, арганізацыямі
моладзі і культурнымі таварыствамі, але гэтыя арганіза-
цыі вылучалі сваіх кандыдатаў толькі па даручэнню
камуністычных камітэтаў. Удзельнічаць у такіх выбарах
былі абавязаны ўсе паўналетнія грамадзяне, бо адсут-
насць выбаршчыка магла разглядацца як сабатаж

выбараў, што ў перыяд сталінскага тэрору пагражала
вельмі цяжкімі рэпрэсіямі. Таму ў той час у выбарах, як
правіла, удзельнічала 99,9% усіх выбаршчыкаў, і ўсе яны
галасавалі толькі за аднаго кандыдата, бо іншых не было.
Па кожнай выбарчай акрузе вылучаўся толькі адзін
кандыдат. Таму гэтыя новаўвядзенні па сутнасці нічога
не мянялі і праводзіліся з мэтай прапаганды, што нібыта
пашырыліся дэмакратычныя правы народа ў перыяд
пабудовы асноў сацыялізму.

У Канстытуцыі абвяшчаліся свабода слова, свабода
друку, свабода сходаў і мітынгаў, свабода вулічных
шэсцяў і дэманстрацый, але толькі на паперы, бо ў той
жа час разгарнуліся масавыя рэпрэсіі, калі людзей
знішчалі без усялякай віны з іх боку.

§ 6. Суды і пазасудовыя рэпрэсіўныя ўстановы. Пракуратура

У перыяд, калі праводзілася ліквідацыя рэшткаў ры-
начных і ўласніцка-прадпрымальніцкіх адносін, што
ўзніклі ў перыяд нэпа, перад судамі і пракуратурай
ставілася задача ўзмацніць класавую барацьбу з кулакамі,
спекулянтамі, мясцовымі нацыяналістамі, шкоднікамі і
сабатажнікамі. Узмацніліся судовыя і пазасудовыя рэп-
рэсіі, якія праводзіліся супараць сялян, каб пазбавіць іх
сродкаў існавання і прымусіць працаваць у калгасах, а
таксама супраць нацыянальнай інтэлігенцыі, каб пры-
мусіць увесць народ пакорліва зносіць голад і галечу, якія
ўзніклі ў выніку калектывізацыі сельскай гаспадаркі і
мілітарызацыі ўсёй краіны. У гэтых умовах выдаваліся
новыя прававыя акты, што ўзмацнялі таталітарны рэ-
жым, абмежаванне правоў Беларускай ССР у сферы эка-
номікі і праватворчасці.

З гэтай выканання дырэктыў партыйных органаў
ЦВК і СНК БССР 23 чэрвеня 1930 г. выдалі пастанову аб
ліквідацыі акруг, а затым аналагічная пастанова была вы-
дадзена ЦВК і СНК БССР. У сувязі з гэтымі пастановамі
ў Беларускай ССР былі ліквідаваны акругі і разам з імі
скасаваныя акруговыя суды, а іх функцыі часткова былі
перададзены Вярхоўнаму суду БССР, а часткова — на-

родным судам. Вярхоўнаму суду па першай інстанцыі былі падсудныя крымінальныя справы, па якіх праду-гледжвалася вышэйшая мера пакарання. Такая сістэма судоў у Беларускай ССР была замацавана Палажэннем аб судовым ладзе ад 23 красавіка 1931 г.

На пачатку 30-х гадоў у БССР былі створаны лінейны чыгуначна-транспартны і водны транспартны суды, касацыйнымі інстанцыямі для якіх былі адпаведныя калегіі Вярхоўнага суда СССР, што яшчэ раз сведчыць аб жорсткай цэнтралізацыі ўсяго судовага апарату ў СССР.

У сувязі з утварэннем у БССР чатырох акруг у 1936 г. зноў былі ўтвораны акруговыя суды, якія дзейнічалі як пастаянныя судова-касацыйныя сесіі Вярхоўнага суда БССР¹, але ўжо ў 1937 г. яны былі пераўтвораны ў акруговыя суды. У 1938 г. у Беларускай ССР былі ўтвораны вобласці і судовая сістэма будавалася згодна з Законам СССР «О судеустройстве СССР, союзных и автономных республик» ад 16 жніўня 1938 г. Правасуддзе адносна грамадзян, якія жылі на тэрыторыі БССР, ажыццяўлялася Вярхоўным судом СССР, Вярхоўным судом БССР, абласнымі судамі, спецыяльнымі судамі СССР, г. зн. ваеннымі трыбуналамі, лінейнымі судамі чыгуначнага транспарту, лінейнымі судамі воднага транспарту і народнымі судамі.

Закон аб судовым ладзе размежаваў функцыі судовага кіравання ад функцыі правасуддзя. Функцыі па кіраванню былі ўскладзены на Народны Камісарыят юстыцыі СССР і народныя камісарыяты юстыцыі саюзных рэспублік і іх абласныя ўпраўленні.

Значныя змены адбыліся ў сістэме пракуратуры. У 1933 г. была ўтворана агульнасаюзная пракуратура, якую ўзначаліў Пракурор СССР. Ён прызначаўся пастановай ЦВК СССР і быў адказным перад СНК, ЦВК і Прэзідыумам ЦВК СССР. У ліпені 1936 г. усе ўстановы пракуратуры былі вылучаны з сістэмы народных камісарыятаў юстыцыі і падпарадкаваны непасрэдна Пракурору СССР.

¹ Мартинович И. И. История суда в БССР. С. 111.

Канстытуцыя СССР 1936 г. замацавала новыя арганізацыйныя прынцыпы пабудовы пракуратуры і яе задачы. Пракурор СССР прызначаўся Вярхоўным Саветам СССР на сем гадоў. Пракурор Беларускай ССР прызначаўся Пракурорам СССР на пяць гадоў. Усе падначаленыя яму пракуроры прызначаліся Пракурорам БССР і зацвярджаліся Пракурорам СССР. Такі парадак прызначэння на пасады пракурорскіх работнікаў садзейнічаў усталяванню жорсткай бюракратычна-цэнтралізаванай сістэмы, пры якой не толькі народ, але і кіруючыя органы рэспублікі не маглі кантраляваць пракуратуру.

У 30-я гады былі праведзены і рэформы ў кіраванні органамі міліцыі рэспублікі. Пасля скасавання Наркамата ўнутраных спраў БССР у 1930 г. кіраўніцтва міліцыяй было ўскладзена на Упраўленне міліцыі і крымінальнага вышуку пры СНК БССР. На міліцыю ўскладаліся задачы па прадухіленні, выкрыцці і расследаванні злачынных дзейнасці, вышуку і затрыманні злачынцаў. У снежні 1932 г. пастановай ЦВК і СНК СССР агульнае кіраўніцтва працай міліцыі было ўскладзена на Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне СССР, у складзе якога ўтваралася Галоўнае ўпраўленне рабоча-сялянскай міліцыі. У той жа час пастановай ЦВК і СНК СССР уводзілася ў дзяржаве адзіная пашпартная сістэма. Выдача пашпартоў, іх прапіска і ўлік грамадзян ускладаліся на міліцыю.

У ліпені 1934 г. у Савецкім Саюзе быў утвораны саюзна-рэспубліканскі Народны Камісарыят унутраных спраў СССР і адпаведныя камісарыяты ў саюзных рэспубліках. Народнаму Камісарыяту ўнутраных спраў Беларускай ССР былі падпарадкаваны Упраўленне дзяржаўнай бяспекі, Галоўнае ўпраўленне рабоча-сялянскай міліцыі, органы загса і пажарнай аховы. Затым гэтакім ж наркамату былі падпарадкаваны канвойныя войскі і папраўча-працоўныя ўстановы.

Такім чынам, к снежню 1934 г. НКУС быў надзелены самымі вялікімі паўнамоцтвамі па правядзенні масавых рэпрэсій супраць народа. Асабліва пасля прыняцця Зако-

ну ад 1 снежня 1934 г. «Об особом порядке расследования и рассмотрения уголовных дел о террористических актах против работников Советской власти», па якому былі расстраляны тысячы ні ў чым невінаватых людзей¹.

§ 7. Змены ў праве

Працэс ліквідацыі нэпа і пераход да калектывізацыі сялянскіх гаспадарак у СССР выклікалі значныя змены ва ўсіх галінах права. Пачалася больш жорсткая цэнтралізацыя і бюракратызацыя дзяржаўнага апарату, абмежаванне правоў саюзных рэспублік у заканадаўчым. Згодна з Пастановай ЦК ВКП(б) ад 25 снежня 1931 г. «О практической работе хозяйственных организаций», у БССР быў ліквідаваны Вышэйшы Савет народнай гаспадаркі, а найбольш буйныя прадпрыемствы былі падпарадкаваны непасрэдна наркаматам цяжкай прамысловасці СССР і лясной прамысловасці СССР.

Значны ўплыў на цэнтралізацыю грамадзянска-прававых адносін у БССР зрабіла заканадаўства СССР аб падатках і крэдытах, што было выдадзена ў 1930—1932 гг.

Парушэнне грамадзянскіх правоў, асабліва права ўласнасці, атрымала шырокае распаўсюджанне пры канфіскацыі маёмасці ў «нэпманаў» і кулакоў. У іх адбіраліся прылады вытворчасці, усе пабудовы, прадпрыемствы (млыны, маслабойні і інш.), збожжа і іншая прадукцыя сельскай гаспадаркі, жывёла, а самі «кулакі», згодна з вызначэннем мясцовых камісій, падлягалі арышту і зняволенню ці нават пакаранню смерцю або высылцы разам з сям'ёй у Сібір ці на поўнач. Толькі за лета 1930 г. у Беларускай ССР раскулачана 15 629 сялянскіх гаспадарак². Раскулачванне і вываз кулакоў з Беларускай ССР адбываліся і ў наступныя гады³.

Права ўласнасці, згодна з Канстытуцыяй СССР, Канстытуцыяй БССР, мела дзве асноўныя формы сацы-

1 Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20—50-х гадоў на Беларусі. Мн., 1994. С. 9.

2 XII з'езд КПБ(б). Стэнаграфічная справаздача. С. 199.

3 Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20—50-х гадоў на Беларусі. С. 36-41.

ялістычнай уласнасці — дзяржаўную і кааператыўна-калгасную. Дапускалася таксама права асабістай уласнасці грамадзян на іх працоўныя даходы і зберажэнні, жылы дом, падсобную хатнюю гаспадарку і іншыя рэчы асабістага ўжытку. Такое абмежаванне права ўласнасці ў значнай ступені стрымлівала ініцыятыву грамадзян у развіцці вытворчасці тавараў народнага ўжытку і паліяшэнні дабрабыту працоўных горада і сяла.

Рэгламентацыя сямейнага права ў 30-я гады вызначалася пастановай ЦВК і СНК СССР «О запрещении оборотов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплательщиков алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах» ад 27 чэрвеня 1936 г. Згодна з гэтым законам, уносіліся змены ў Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР. Прадугледжвалася, што аліменты на ўтрыманне дзяцей павінны спаганяцца ў працэнтных адносінах да заробтку адказчыка ў залежнасці ад колькасці дзяцей. Ускладнялася афармленне скасавання шлюбу і павышалася плата за яго скасаванне. Павышалася роля судаў у абароне правоў жанчын і дзяцей.

Крымінальнае права БССР, замацаванае ў Крымінальным кодэксе 1928 г., з пачаткам калектывізацыі пачало хутка мяняцца. Прымянялася сталінская формула аб абвастрэнні класавай барацьбы па меры руху да сацыялізму, праводзіліся жорсткія меры пакарання, парушэнні правоў чалавека. Пастановай ЦВК і СНК БССР ад 27 студзеня 1930 г. у Крымінальны кодэкс БССР быў унесены артыкул 94¹, у якім прадугледжвалася крымінальнае пакаранне за злоснае невыкананне пастаноў і правіл, што забяспечвалі паспяховае калектывізацыю сельскай гаспадаркі, у тым ліку за продаж або забойства сваёй жывёлы (кароў, коней, свіней).

У гэты перыяд крымінальнае права набывае агульнасаюзны характар. У беларускі Крымінальны кодэкс уносяцца толькі тыя артыкулы, што папярэдне былі прынятыя вышэйшымі партыйнымі і дзяржаўнымі органамі СССР. У 30-я гады прымаюцца самыя жорсткія

законы, накіраваныя супраць «ворагаў народа», «шкоднікаў», «дыверсантаў» і «раскрадальнікаў» сацыялістычнай маёмасці. Пачатак гэтаму быў пакладзены Законам ЦВК і СНК СССР ад 7 жніўня 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности», згодна з якім нават за нязначы крадзеж людзі караліся смяротнай карай або зняволеннем на 10 год. У 1933 г. быў выдадзены Закон СССР «Об ответственности служащих в государственных учреждениях и предприятиях за вредительские акты», па якому ні ў чым не вінаватых людзей аб'яўлялі шкоднікамі і дыверсантамі і каралі самымі цяжкімі мерамі. Яшчэ больш пачварным, нечалавечым быў Закон, прыняты 1 снежня 1934 г. «Об особом порядке расследования и рассмотрения уголовных дел о террористических актах против работников Советской власти». Асобы, абвінавачаныя па гэтаму закону, былі пазбаўлены права карыстацца дапамогай адваката, не маглі абскардзіць у касацыйным парадку прыговор і нават не маглі падаць хадайніцтва аб памілаванні. Прыговор аб вышэйшай меры пакарання падлягаў неадкладнаму выкананню. Гэты закон разам з Крымінальным кодэксам Беларусі і іншымі агульнасаюзнымі актамі таго часу даваў свабоду для правядзення масавых рэпрэсій сярод невінаватых людзей. Акрамя таго, выдаваліся розныя інструкцыі і загады НКВД СССР, Генеральнага пракурора і іншых службовых асоб і дзяржаўных устаноў. Напрыклад, 30 ліпеня 1937 г. народны камісар унутраных спраў М. Яжоў выдаў загад аб рэпрэсіраванні, а гэта значыць аб расстрэле або зняволенні на тэрмін ад 8 да 10 гадоў наступных катэгорый людзей:

«1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.

2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или трудпоселков, а также кулаки, скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.

3. Бывшие кулаки и социально опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористиче-

ских и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность.

4. Члены антисоветских партий (эсеры, грузмеки...), бывшие белые, жандармы, чиновники, каратели, бандиты, бандпособники, переправщики, реэмигранты, скрывшиеся от репрессий, бежавшие из мест заключения и продолжающие вести активную антисоветскую деятельность.

5. Изобличенные следственными и проверенными агентурными материалами наиболее враждебные и активные участники ликвидируемых сейчас казачье-белогвардейских повстанческих организаций, фашистских, террористических и шпионско-диверсионных контрреволюционных формирований...

6. Наиболее активные антисоветские элементы из бывших кулаков, карателей, бандитов, белых, сектантских активистов, церковников и прочих, которые содержатся сейчас в тюрьмах, лагерях, трудовых поселках и колониях и продолжают вести там активную антисоветскую подрывную работу...

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингента, находящиеся в данный момент в деревне — на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в советских учреждениях, и на строительстве»¹.

Далей у гэтым загадзе ўсе рэпрэсіраваныя падзяляліся на дзве катэгорыі. Тыя, хто падпадаў пад першую катэгорыю, «подлежат немедленному аресту и рассмотрению их дел на «тройках» — расстрелу; б) ко второй категории относятся все остальные менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и заключению в лагерь на срок от 8 до 10 лет, а наиболее опасные из них — заключению на те же сроки в тюрьмы по определению «тройки»².

Дырэктывамі вышэйшых дзяржаўных устаноў планавалася і колькасць людзей, якіх павінны былі рэп-

¹ Труд. 1992. 4 чэрв.

² Адамшук У. Палітычныя рэпрэсіі 20—50-х гадоў на Беларусі. С. 53.

БЕЛАРУСКАЯ ССР ПАД ЧАС ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ (1939 - 1945)

рэсіраваць мясцовыя органы НКУС. Так, па загаду наркома ўнутраных спраў БССР у 1937—1938 г. мясцовыя органы НКУС павінны былі выявіць у сярэднім па кожнаму раёну па 300 замежных агентаў. Можна было і больш, але не менш. Напрыклад, у Асіповіцкім раёне з 1 студзеня 1937 г. было арыштавана 785 чалавек, сярод якіх было контррэвалюцыйных элементаў — 413, агентаў замежных разведак — 132, царкоўнікаў — 53, шкоднікаў — 34, дыверсантаў — 41, удзельнікаў Польскай вайскавай арганізацыі (якая ніколі не існавала) — 76, меншавікоў — 13, трацкістаў — 7 і інш.¹

Разгляд такіх спраў праводзіўся ў сваёй большасці несудовымі органамі: «тройкамі», «двойкамі», «асобымі нарадамі НКВД» і іншымі, дзе галоўным доказам былі паказанні скатаваных людзей або ўвогуле не было ніякіх доказаў іх вінаватасці. Тым самым нават савецкае працэсуальна-крымінальнае права ігнаравалася поўнасцю.

Пачынаючы з 1936 г. Беларуская ССР, як і іншыя саюзныя рэспублікі, была пазбаўлена права выдаваць свае законы аб судовым ладзе, судаводстве, крымінальным і грамадзянскім кодэксах, бо ўсе гэтыя пытанні былі аднесены да кампетэнцыі СССР.

¹ Тайны Кремлевского двора. Хроника кровавых событий. Мн., 1993. С. 81.

§ 1. Заходняя Беларусь у саставе Польскай дзяржавы

У выніку першай сусветнай вайны тры самыя вялікія імперыі XX ст. Аўстра-Венгерская, Пруская і Расійская разваліліся і польскі народ атрымаў магчымасць адбудаваць сваю дзяржаву. Але ўнутраныя сілы былі вельмі слабымі, каб рэалізаваць гэтую магчымасць. Таму ўсе надзеі польскія ўплывовыя колы ўскладалі на замежныя дзяржавы, асабліва на Злучаныя Штаты Амерыкі, бо ўжо 22 студзеня 1917 г. амерыканскі прэзідэнт у сваёй дэкларацыі абвясціў аб праве Польшчы на незалежнасць. 8 студзеня 1918 г. былі выдадзены «14 пунктаў» Вільсана, а 3 чэрвеня 1918 г. — дэкларацыя прэм'ераў Англіі, Францыі і Італіі, якія заявілі аб сваёй падтрымцы ўтварэння незалежнай Польшчы. 29 жніўня 1918 г. Савет Народных Камісараў у Маскве выдаў дэкрэт, якім прызнаваліся страціўшымі сілу ўсе трактаты аб падзелу Польшчы паміж Расіяй, Прусіяй, Аўстрыяй, падпісаныя ў XVIII ст.

Пры падтрымцы заходніх дзяржаў у Польшчы былі створаны вайсковыя легіёны пад камандаваннем Ю. Пілсудскага, якія ўжо ў канцы 1918 г. і пачатку 1919 г. пачалі агрэсію супраць Беларусі. На пачатку 1919 г. польская армія складалася са 100 тыс. салдат і афіцэраў, затым у красавіку ў Польшчу прыбыла з Францыі армія генерала Ю. Галера — 50 тыс. добра выпасажаных у бронь і падрыхтаваных вайскоўцаў з польскімі і французскімі афіцэрамі. У жніўні 1919 г. Пілсудскі меў

ужо пад сваёй камандай 584 тыс. салдат і афіцэраў¹. Большая частка гэтай арміі была скіравана на Усход, на захоп Беларусі.

Прыкрываючы сваю захопніцкую палітыку на Беларусі, Ю. Пілсудскі 22 красавіка 1919 г. выдаў адозву «Да жыхароў былога Вялікага княства Літоўскага», у якой пісаў: «Край Ваш больш як сто гадоў не ведае свабоды, прыгнечаны варажай сілаю Расіі, Нямецчыны і бальшавікоў, каторыя, не пытаючыся народу, накінулі чужыя парадкі, прыгняталі Вашу волю, а частакроць ламалі жыццё.

Гэты стан пастаяннай няволі мне добра вядомы, бо я сам нарадзіўся на гэтай нешчаслівай зямлі і на гэты раз, нарэшце, няволя павінна быць ліквідавана... Хачу даць Вам магчымасць вырашаць унутраныя справы нацыянальных і рэлігійных адносін так, як самі сабе пажадаеце, без якога-небудзь гвалту або прымусу з боку Польшчы»². Гэтыя абяцанкі патрэбны былі Пілсудскаму толькі да таго часу, пакуль палякі не захапілі значнай часткі Беларусі.

У кастрычніку 1920 г. паміж Расіяй і Польшчай было падпісана перамір'е, затым 18 сакавіка 1921 г. у Рызе быў падпісаны мірны дагавор паміж Расіяй і Украінай з аднаго боку і Польшчай — з другога. Згодна з гэтым дагаворам, Заходняя Беларусь прызнавалася часткай Польшчы, а «Россия и Украина отказываются от всяких прав и притязаний на земли, расположенные к западу от границы, описанной в статье II настоящего договора»³. Згодна з артыкулам 7 гэтага дагавору, Польшча павінна была прадаставіць рускім, украінцам і беларусам, якія апынуліся ў Польшчы, усе правы, што забяспечвалі свабоднае развіццё культуры, мовы і выканання рэлігійных абрадаў, арганізоўваць свае школы, развіваць сваю культуру. Але польскія кіруючыя колы ніколі не выконвалі палажэнняў гэтага артыкула дагавору.

Пасля акупацыі Заходняй Беларусі Польшчай на гэтай тэрыторыі ўсталяваўся ваенна-паліцэйскі рэжым, хача, згодна з польскай Канстытуцыяй 1921 г., Польшча

павінна была стаць буржуазна-памешчыцкай дэмакратычнай, парламентарнай рэспублікай. Але на тэрыторыі Заходняй Беларусі дэмакратызм быў толькі на словах, а на практыцы паліцыя і органы бяспекі (дэфензівы) душылі народ як хацелі. Кіруючыя колы Польшчы разглядалі Заходнюю Беларусь як сваю ўнутраную калонію, як сыравінны прыдатак да польскай прамысловасці і рынак збыту польскіх прамысловых тавараў. Прамысловасць на тэрыторыі Заходняй Беларусі не развівалася, а знаходзілася ў заняпадзе. За 10 гадоў, з 1929 па 1938, колькасць прадпрыемстваў, дзе працавала больш за сем чалавек, на чатырох заходнебеларускіх ваяводствах зменшылася з 1463 да 1242, што прыводзіла да росту беспрацоўя, зніжэння заробатнай платы працуючым. Польская газета «Кур'ер Віленскі» ў 1935 г. паведамляла, што «да таго часу, пакуль Віленшчына будзе толькі вывозіць сыравіну і купляць прамысловыя тавары, якія прадукваліся ў другіх частках Польшчы, не можа быць і гаворкі аб уздыме эканамічнага ўзроўню Заходняй Беларусі».

У цяжкім становішчы знаходзілася сельская гаспадарка, у якой было занята каля 80% усяго насельніцтва Заходняй Беларусі. Амаль што палова сялян адносілася да катэгорыі малазямельных або нават зусім беззямельных, бо каля 40% усёй зямлі належала памешчыкам ці Польскай дзяржаве. Сяляне-беднякі складалі 44,4% усіх сялянскіх гаспадарак і мелі ў сярэднім па 2,7 га на гаспадарку. Пры той прымітыўнай тэхніцы і нізкіх ураджаях на пясчаных або забалочаных глебах выжыць сялянскай сям'і было вельмі цяжка. Апрача таго, сяляне вымушаны былі плаціць вялікія падаткі Польскай дзяржаве.

Цяжкае эканамічнае становішча працоўных Заходняй Беларусі дапаўнялася яшчэ палітычным бяспраўем, нацыянальным прыгнётам, жорсткай практыкай апалячвання і насаджэння каталіцызму, ліквідацыяй беларускіх школ і нацыянальна-культурных устаноў.

Уся тэрыторыя Заходняй Беларусі ў 20—30-я гады падраздзялялася на ваяводствавы, якія складаліся з павеатаў, павеаты — з гмін, гміны — з грамад. Згодна з гэтым падзелам былі ўтвораны і мясцовыя органы кіравання і самакіравання. Вышэйшымі органамі ўлады і кіравання ў

1 Historia Polski, T. IV. 1918-1939. Cz. I. Warszawa, 1966. S. 195.

2 Тамсама. С. 258.

3 Спадчына. № 4. 1993. С. 15.

Польшчы з'яўляліся прэзідэнт рэспублікі, Сейм і Сенат, Савет Міністраў.

Прэзідэнт Польскай Рэспублікі быў галавой дзяржавы. Ён кіраваў органамі выканаўчай улады, прадстаўляў дзяржаву ў міжнародных зносінах, выдаваў заканадаўчыя акты, у некаторых выпадках карыстаўся паўнамоцтвамі судзі. Прэзідэнт выбіраўся Нацыянальным сходам на сем гадоў. Ён прызначаў і звальняў міністраў і іншых вышэйшых службовых асоб, ажыццяўляў вярхоўнае камандаванне зброянымі сіламі дзяржавы. Прэзідэнт склікаў, зачыняў і мог пераносіць даты чарговых і надзвычайных сесій Сейма і Сената. Ён жа прызначаў судзяў і вырашаў пытанні аб памілаванні. Дзяржаўныя акты прэзідэнта павінны былі быць засведчанымі старшынёй урада і адпаведным міністрам, якія і неслі адказнасць за іх змест перад Сеймам.

У маі 1926 г. у Польшчы быў учынены Ю. Пілсудскім дзяржаўны пераварот і пашыраны паўнамоцтвы прэзідэнта, ён мог самастойна распускаць Сейм і Сенат, выдаваць заканадаўчыя акты. Роля Сейма і Сената была зведзена да зацвярджэння бюджэту.

Сейм і Сенат, якія былі асноўнымі заканадаўчымі органамі да мая 1926 г., пасля ваеннага перавароту Пілсудскага страцілі сваё значэнне, хаця працягвалі існаваць у дзяржаве. Згодна з Канстытуцыяй Польшчы 1935 г. і Законам аб выбарах у Сейм і Сенат, выбіраць дэпутатаў у Сейм маглі грамадзянне, якія дасягнулі 24 гадоў, а быць выбранымі — з 30 гадоў. Сейм складаўся з 208 дэпутатаў, а Сенат — з 96 сенатараў. 32 сенатары прызначаліся прэзідэнтам, а 64 сенатары выбіраліся толькі грамадзянамі, якія дасягнулі 30 гадоў, мелі заслугі перад дзяржавай, вышэйшую або сярэдняю спецыяльную адукацыю, афіцэрскае званне або займалі кіруючыя пасады ў грамадскім ці дзяржаўным апарате. Вядома, ііто ні сяляне, ні рабочыя з Заходняй Беларусі пры такіх умовах не маглі ўдзельнічаць у выбарах сенатараў. Выбранымі ў Сенат маглі быць толькі грамадзяне, якія карысталіся выбарчым правам сенатараў і дасягнулі 40 гадоў.

Цэнтральным выканаўча-распарадчым органам дзяржаўнага кіравання быў Савет Міністраў Польшчы, які

складаўся са старшыні Савета Міністраў, яго намеснікаў і міністраў. У 1932 г. у Польшчы былі наступныя міністэрствы: унутраных спраў, замежных спраў, юстыцыі, вайсковае, фінансаў, веравызнанняў, народнай асветы, сельскай гаспадаркі і аграрных рэформ, прамысловасці і гандлю, шляхоў зносін, сацыяльнага забеспячэння, пошты і тэлеграфу. Міністры выконвалі двайную функцыю, з аднаго боку, яны прымалі ўдзел у рабоце Савета Міністраў, з другога — кіравалі працай усяго апарату свайго міністэрства.

Уся тэрыторыя Заходняй Беларусі пад час польскай акупацыі падраздзялялася на чатыры ваяводстваў: Віленскае, Навагрудскае, Беластоцкае і Палескае з цэнтрам у г. Брэсце. Мясцовымі органамі дзяржаўнай адміністрацыі ў ваяводстве былі ваявода і ваяводскае ўпраўленне. Ваявода прызначаўся прэзідэнтам па прапанове міністра ўнутраных спраў, зацверджанай Саветам Міністраў. Ваявода быў прадстаўніком урада на тэрыторыі ваяводства. Ён каардынаваў дзейнасць усіх дзяржаўных устаноў на тэрыторыі ваяводства і мог ажыццяўляць кантрольныя паўнамоцтвы над усімі дзяржаўнымі ўстановамі, якія непасрэдна яму не падпарадкоўваліся. Ён наглядаў, каб іх дзейнасць адпавядала агульнай палітыцы дзяржавы.

Свае функцыі ваявода выконваў праз ваяводскае ўпраўленне, якое складалася з аддзелаў: агульнага; бяспекі; самакіравання; адміністрацыйнага; аховы здароўя; вайсковага; земляробства; прамысловасці; працы і інш. Галоўная ўвага ваявод у заходнебеларускіх ваяводствах накіроўвалася на апалячванне краю, на недапушчэнне нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народа, устанавленне жорсткага кантролю за прэсай, грамадскімі і палітычнымі рухамі, партыямі і арганізацыямі. Ваяводы ажыццяўлялі нагляд за працай падпарадкаваных ім павятовых органаў улады.

На чале павятовай адміністрацыі стаяў стараста, які прызначаўся міністрам унутраных спраў і падпарадкоўваўся ваяводзе. Яму было падпарадкавана павятовае ўпраўленне — староства. Паўнамоцтвы старасты ў многім былі падобнымі да паўнамоцтваў ваяводы. У павятовым

упраўленні ў адрозненне ад ваяводства была меншая колькасць адзелаў і называліся яны рэфератамі.

Да 1933 г. у паветах існавалі павятовыя сеймікі як органы мясцовага самакіравання, дэлегаты на якія выбіраліся гміннымі саветамі. Пасля 1933 г. у паветах былі ўтвораны павятовыя рады, якія выбіраліся гміннымі радамі, а іх выканаўчымі органамі сталі павятовыя ўправы з шасці чалавек на чале са старатам. Але гэтыя органы самакіравання былі ў значнай меры толькі дэкаратыўнымі, бо самі яны без старасты нічога вырашаць не маглі. Колькасць павеатаў у Заходняй Беларусі ў розныя часы вагалася ад 20 да 34. Напрыклад, у Навагрудскае ваяводства ў 1932 г. уваходзілі: Баранавіцкі, Валожынскі, Лідскі, Навагрудскі, Нясвіжскі, Слоніўскі, Стаўбцоўскі, Шчучынскі, у склад Віленскага ваяводства — Ашмянскі, Браслаўскі, Віленскі, Дзісенскі, Маладзечанскі, Пастаўскі, Свенцянскі паветы. Вялікія гарады, з колькасцю жыхароў за 75 тыс. чалавек, выдзяляліся ў самастойныя гарадскія паветы і ўзначальваліся гарадскімі старастамі. Малыя гарады ўтваралі гарадскія гміны.

Кожны сельскі павет падраздзяляўся на гміны. Гмінную адміністрацыю складалі вайт і гміннае праўленне, якое складалася з намесніка вайта і двух або трох засядацеляў. Засядацелі выбіраліся гміннаю радаю, у склад якой уваходзіла 10—15 радцаў. Гмінную раду выбіралі дэлегаты гміннага сходу, які складаўся са 100—150 прадстаўнікоў мясцовых паселішчаў — грамад.

Гміны складаліся з грамад, якія маглі аб'ядноўваць некалькі хутароў або невялікіх вёсак, аднак магло быць, што адна вёска ўтварала грамаду. На чале грамады стаяў солтыс, які па закону павінен быў выбірацца на грамадскім сходзе або грамадскай радай, але на самай справе солтыс, як і гмінны вайт, прызначаўся павятовым старатам.

На ўсе дзяржаўныя пасады ў ваяводствах, паветах і гмінах Заходняй Беларусі прызначаліся толькі палякі і, як правіла, ураджэнцы самой Польшчы, выхадцы з багатых слаёў насельніцтва. Каб не дапусціць простых людзей на працу ў дзяржаўным апарате, у 1933 г. быў прыняты закон, згодна з якім нават на пасады ў гміннае

праўленне маглі «выбірацца» толькі асобы, якія мелі сярэдняю адукацыю і павінны былі вытрымаць экзамены ў спецыяльнай павятовай камісіі. Уся сістэма мясцовых органаў дзяржаўнай улады грунтавалася на прынцыпе бюракратычнага цэнтралізму, на поўным падпарадкаванні месц цэнтру, без уліку мясцовых інтарэсаў, на падўленні ўсяго беларускага.

Палітычнае бяспраўе, сацыяльны і нацыянальны прыгнёт беларускага насельніцтва Заходняй Беларусі выклікалі барацьбу за свае правы, нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне з-пад польскай акупацыі. У першыя гады пасля захопу Заходняй Беларусі нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народа насіла характар шырокай партызанскай вайны. У сярэдзіне 20-х гадоў у Заходняй Беларусі ўзнікла масавая дэмакратычная арганізацыя — Беларуская сялянска-рабочая грамада, якая на пачатку 1927 г. налічвала ў сваіх радах больш за 100 тыс. чалавек. Праграма Грамады ўключала патрабаванні: перадачу памешчыцкай зямлі сялянам, права на нацыянальнае самавызначэнне і шэраг іншых дэмакратычных патрабаванняў. Супраць польскай акупацыі актыўна дзейнічалі розныя палітычныя партыі і грамадскія арганізацыі, рухі: Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (ліквідавана па пастанове Выканкома Камінтэрна ў 1938 г.), Беларуская хрысціянска-дэмакратычная партыя, Беларускі сялянскі саюз, Таварыства беларускай школы і некаторыя менш уплывовыя арганізацыі.

Польскі паліцэйска-бюракратычны рэжым увесь час вёў жорсткую барацьбу супраць усіх беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый, праводзіў арышты, ссылкі, зняволенні ў канцлагеры, рабіў бандыцкія напады на актыўных дзеячаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы ў Польшчы. Былі выдадзены законы, якія прадастаўлялі самыя шырокія правы адміністрацыі, паліцыі і судова-следчым установам у барацьбе з беларускім нацыянальным рухам. Законам ад 14 лютага 1928 г. дазвалялася паліцыі і іншым збройным сілам дзяржавы расстрэльваць дэманстрацыі і інш. 17 чэрвеня 1934 г. прэзідэнт Польшчы і Савет Міністраў выдалі дэкрэт, згодна з якім кожны чалавек мог быць «затрыманы і

прымусова змешчаны ў месца ізаляцыі...» Пастанову аб прымусвай ізаляцыі выдаваў следчы суддзя па прадстаўленню ўлад, якія выканалі затрыманне. Пастанова следчага судзі абскарджанню не падлягае. Ізаляваны можа быць заключаны на тры месяцы. Ізаляцыя можа быць прадоўжана на наступныя тры месяцы ў тым жа парадку. Згодна з гэтым дэкрэтам у канцлагер, які быў утвораны ў Бярозе Картузскай, былі заключаны сотні беларускіх дзеячаў без суда і следства, бо калі былі нейкія доказы, што сведчылі аб іх удзеле ў вызваленчай барацьбе, то тады іх вялі ў суд. У Заходняй Беларусі да 1932 г. прымянялася царскае крымінальнае Улажэнне 1903 г., а ў 1932 г. быў уведзены ў дзеянне Крымінальны кодэкс Польшчы, згодна з якім асобы, вінаватыя ў вызваленчай барацьбе, караліся самымі суровымі карамі, аж да пакарання смерцю. Але ніякія кары не маглі запалохаць барацьбітоў за сваю свабоду, за вызваленне народа з-пад польскай акупацыі.

§ 2. Пачатак другой сусветнай вайны. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з Беларускай ССР

У сярэдзіне 30-х гадоў XX ст. былі зроблены спробы стрымаць агрэсію гітлераўскай Германіі ў Еўропе пры дапамозе заключэння дагавора аб калектыўнай бяспецы паміж заходнімі дэмакратычнымі дзяржавамі і Савецкім Саюзам. Але гэтая магчымасць была страчана Мюнхенскім пактам 1938 г., калі Англія і Францыя далі згоду на захоп Германіяй спачатку часткі, а затым і ўсёй Чэхаславакіі. А калі Гітлер пачаў падрыхтоўку да ваеннага захапу Польшчы, урад Савецкага Саюза пайшоў на змову з Германіяй і падпісаў 23 жніўня 1939 г. пакт «Молатаў—Рыбентроп» аб ненападзе, які быў дапоўнены сакрэтнымі пратаколамі, згодна з якімі тэрыторыя Польшчы і некаторых іншых дзяржаў падзялялася на сферы ўплыву Савецкага Саюза і Германіі. Гэты пакт даў магчымасць Германіі пачаць вайну супраць Польшчы і на працягу некалькіх тыдняў яе разграміць. Разам з тым разгром Польшчы дазволіў беларусам і ўкраінцам з Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны вырвацца з-пад польскага

ўціску і даў ім магчымасць здзейсніць сваё права на самавызначэнне, скасаваць захопніцкі Рыжскі мірны дагавор 1921 г. Раніцай 17 верасня 1939 г. Народны камісар замежных спраў СССР В. Молатаў уручыў польскаму паслу ў Маскве ноту, у якой паведаміў, што савецкі ўрад аддаў загад Чырвонай Арміі перайсці граніцу з Польшчай і ўзяць пад сваю абарону жыццё і маёмасць насельніцтва Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. Уступленне Чырвонай Арміі на тэрыторыю Заходняй Беларусі большасцю беларускага народа было сустрэта як неабходная мера для з'яднання ўсіх беларусаў у адзінай дзяржаве. На працягу 10 дзён уся тэрыторыя Заходняй Беларусі была занята Чырвонай Арміяй.

На ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам прадстаўнікоў Чырвонай Арміі ў павятовых і ваяводскіх цэнтрах адразу пачалі ўтварацца часовыя ўпраўленні гарадоў і паветаў. Разам з тым у вёсках і гмінах (валасцях) па ініцыятыве мясцовага насельніцтва ўтвараліся сялянскія камітэты.

Часовыя ўпраўленні складаліся з прадстаўніка Чырвонай Арміі, які ўзначальваў упраўленне, а таксама з некаторых мясцовых рабочых, сялян і інтэлігенцыі, якія ў мінулым актыўна ўдзельнічалі ў барацьбе з польскім паліцэйска-бюракратычным рэжымам. На некаторыя пасады ў часовых упраўленнях прызначаліся кваліфікаваныя работнікі з Савецкай Беларусі або з іншых рэспублік Савецкага Саюза. Састаў часовых упраўленняў зацвярджаўся камандаваннем Чырвонай Арміі.

Ніжэйшай установай у сістэме органаў часовай улады былі сялянскія камітэты вёсак, якія ўтвараліся на агульных сходах сялян. Сялянскія сходы склікаліся, як правіла, па ініцыятыве ўпаўнаважаных ад часовых упраўленняў паветаў. Валасныя сялянскія камітэты выбіраліся на сходах упаўнаважаных ад вясковых камітэтаў або на сходзе сялян дадзенай воласці. Усе сялянскія камітэты рэгістраваліся ў часовых упраўленнях паветаў.

Некаторыя функцыі органаў дзяржаўнай улады выконвалі з'езды і нарады сялянскіх камітэтаў валасцей і паветаў. Яны склікаліся па ініцыятыве часовых

упраўленняў павеатаў, а пасля ўтварэння часовых упраўленняў абласцей — і па іх ініцыятыве.

На тэрыторыі Заходняй Беларусі ў кастрычніку 1939 г. былі ўтвораны чатыры часовыя ўпраўленні абласцей: Віленскае, Навагрудскае, Беластоцкае і Палескае. Пасля перадачы Вільні і значнай часткі былога віленскага ваяводства Літве ў сярэдзіне кастрычніка 1939 г. абласным цэнтрам стаў г. Вілейка.

У саставе часовых упраўленняў былі ўтвораны аддзелы, якія кіравалі асобнымі галінамі гаспадаркі і культуры на тэрыторыі адпаведнага павеата або вобласці. Так, у Часовым упраўленні г. Нясвіжа і Нясвіжскага павеата былі ўтвораны аддзелы: зямельны, прамысловасці, гандлю, будаўнічы, аховы здароўя, народнай адукацыі, сацыяльнага забеспячэння, фінансавы, дарожны. Такія ж аддзелы ўтвараліся і ў іншых часовых упраўленнях.

Усе гэтыя часовыя органы ўлады дзейнічалі пад наглядом кіраўніцтва Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Беларусі. Яны праводзілі палітыку сталінскага тэрору пад шыльдаю «дыктатуры пралетарыяту», што праводзілася organami Народнага камісарыята ўнутраных спраў СССР. З першых дзён уступлення Чырвонай Арміі на тэрыторыю Заходняй Беларусі пачаліся жорсткія рэпрэсіі супраць мясцовага насельніцтва і многія тысячы людзей былі зняволены ў турмах, вывезены ў Сібір, Казахстан ці іншыя мясціны СССР або нават расстраляны.

Адначасова па ўсёй Заходняй Беларусі праводзіліся мітынгі насельніцтва, на якіх вялася агітацыя за далучэнне краю да Савецкага Саюза і ўз'яднанне Заходняй Беларусі з Беларускай ССР. 22 кастрычніка адбыліся выбары дэпутатаў у Народны сход Заходняй Беларусі. Выбары праходзілі па вядомай савецкай сістэме: вылучаць кандыдатаў у дэпутаты маглі толькі часовыя ўпраўленні гарадоў і павеатаў, сходы рабочых па прадпрыемствах і сялянскія камітэты — па аднаму дэпутату на выбарчую акругу. Усяго было ўтворана 929 акруг і вылучана 929 кандыдатаў у дэпутаты Народнага сходу. Удзельнічаць у выбарах маглі ўсе жыхары Заходняй Беларусі, якія дасягнулі 18 гадоў, незалежна ад расавай або нацыянальнай прыналежнасці,

веравызнання. Па кожнаму выбарчаму ўчастку былі вылучаны агітатары, якія заахвочвалі людзей прыходзіць на выбары. Большасць кандыдатаў у дэпутаты былі вядомыя ў Заходняй Беларусі людзі, якія на працягу многіх гадоў вялі барацьбу супраць польскай акупацыі. За кандыдатаў, вылучаных у Народны сход, прагаласавалі 90,67% к агульнаму ліку людзей, якія ўдзельнічалі ў галасаванні. З ліку абраных 927 дэпутатаў (два дэпутаты не набралі неабходнай колькасці галасоў) было 563 селяніна і 197 рабочых, астатнія — прадстаўнікі інтэлігенцыі, дзеячы Камуністычнай партыі і інш.

Першае пасяджэнне Народнага сходу Заходняй Беларусі адбылося 28 кастрычніка 1939 г. у Беластоку. На яго абмеркаванне былі пастаўлены наступныя пытанні: 1. Аб дзяржаўнай уладзе; 2. Аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў састаў Беларускай ССР; 3. Аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель; 4. Аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці. Па ўсіх чатырох пытаннях былі ўхвалены дэкларацыі. У Дэкларацыі аб дзяржаўнай уладзе гаварылася: «Беларуская Народнае (Нацыянальнае) сабранне як адзіны і паўнапраўны выявіцель волі народаў Заходняй Беларусі... абвясчае на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі ўстанаўленне Савецкай улады. З гэтага часу ўся ўлада на тэрыторыі Заходняй Беларусі належыць працоўным горада і сяла ў асобе Саветаў дэпутатаў працоўных». Гэтым актам заканадаўча ўсталёўваўся новы палітычны лад у Заходняй Беларусі.

У другой Дэкларацыі дэпутаты Народнага сходу паставілі: «Прасіць Вярхоўны Савет Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік і Вярхоўны Савет Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі прыняць Заходнюю Беларусь у састаў Савецкага Саюза і Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, уз'яднаць беларускі народ у адзіную дзяржаву і пакласці тым самым канец раз'яднанню беларускага народа». Гэтым ажыццяўлялася права народа Заходняй Беларусі на самавызначэнне.

Дэкларацыя аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель ухваліла дзейнасць сялянскіх камітэтаў па перадачы памешчыцкіх зямель сялянам і адначасова абвясціла

нацыяналізацыю ўсёй зямлі. Тым самым і сяляне пазбаўляліся права ўласнасці на зямлю. Дэкларацыя аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці паклала пачатак перабудове ўсёй сістэмы народнай гаспадаркі заходніх абласцей Беларусі на сацыялістычнай аснове.

Народны сход сваімі гістарычнымі Дэкларацыямі рабіў рэвалюцыйны пераварот у грамадскім і дзяржаўным ладзе Заходняй Беларусі. Дэкларацыі сталі юрыдычнай асновай для прыняцця Вярхоўным Саветам СССР Пастановы ад 2 лістапада 1939 г. «Аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік з узяццём яе з Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай» і Пастановы Вярхоўнага Савета Беларускай ССР ад 14 лістапада 1939 г. «Аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі».

Дэкларацыі Народнага сходу і законы аб узяццём Заходняй Беларусі з Беларускай ССР паслужылі юрыдычнай асновай правядзення рэарганізацыі эканомікі краю на новы лад. Пры правядзенні нацыяналізацыі прамысловасці ёй падлягалі фактычна ўсе прадпрыемствы, хаця ў Дэкларацыі Народнага сходу гаварылася толькі аб нацыяналізацыі буйных заводаў і фабрык, якіх на тэрыторыі Заходняй Беларусі амаль што не было. Напрыклад, у Гродне падлягалі нацыяналізацыі наступныя прадпрыемствы: шклозавод, веласіпедны завод «Нёман», тры лесапілкі, фанерны завод, два маленькія гарбарныя заводы, піваварны завод, галантарэйная фабрыка, друкарня і нават асобныя майстэрні. Тое ж самае адбывалася і ў іншых гарадах.

У заходніх абласцях Беларускай ССР разам з нацыяналізацыяй прамысловасці праводзілася нацыяналізацыя транспарту, гандлю і муніцыпалізацыя дамоў і іншых пабудов. Муніцыпалізацыі падлягалі домаўладанні, карысная плошча якіх перавышала 113 м²; домаўладанні бяспхозна незалежна ад размеру; пабудовы гандлёвага характару, якія стаялі адасоблена ад домаўладання, незалежна ад размеру. Нацыяналізаваны былі таксама ўсе пабудовы, якія належалі былым польскім органам улады.

Адначасова з правядзеннем перабудовы эканомікі краю на савецкі лад пачалася праца па стварэнню ў заходніх абласцях Беларускай ССР мясцовых органаў савецкай улады, якія прадугледжваліся Канстытуцыяй Беларускай ССР 1937 г. У першую чаргу неабходна было правесці новы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел. 3 гэтай мэтай 4 снежня 1939 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР выдаў указ аб утварэнні ў Заходняй Беларусі пяці абласцей — Баранавіцкай, Беластоцкай, Брэсцкай, Вілейскай і Пінскай. Некалькі пазней у гэты падзел былі ўнесены змены. Так, Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларускай ССР ад 20 верасня 1944 г. абласны цэнтр з г. Беластока быў перанесены ў г. Гродна, а з г. Вілейкі ў г. Маладзечна. Затым у 1945 г. па загаду Сталіна і насуперак артыкулу 16 Канстытуцыі Беларускай ССР, без згоды Беларускай ССР, г. Беласток і 17 раёнаў Беластоцкай вобласці, а таксама тры раёны Брэсцкай вобласці былі перададзены Польшчы.

У студзені 1940 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларускай ССР замест 32 паветаў, якія існавалі раней, быў утвораны 101 раён. Затым у студзені—лютым 1940 г. былі ўтвораны сельсаветы. Такім чынам, на пачатку 1940 г. быў завершаны новы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел усёй тэрыторыі заходніх абласцей.

Для таго каб утварыць органы савецкай улады ў заходніх абласцях, Прэзідыум Вярхоўнага Савета Беларускай ССР 7 снежня 1939 г. зацвердзіў сваім указам саставы абласных выканаўчых камітэтаў, хаця па Канстытуцыі Беларускай ССР іх павінен быў выбіраць адпаведны абласны Савет. Абласныя выканаўчыя камітэты ў сваю чаргу ўтварылі выканаўчыя камітэты раённых і сельскіх Саветаў. Выканаўчыя камітэты абласных і раённых Саветаў дэпутатаў працоўных складаліся са старшыні выканкома, яго намеснікаў, сакратара і членаў выканкома.

Непасрэднае кіраўніцтва асобнымі галінамі гаспадарчай і культурна-асветніцкай дзейнасці ў абласцях і раёнах ажыццяўлялі аддзелы і ўпраўленні. Уся праца па ўтварэнню выканаўчых камітэтаў і іх аддзелаў праводзілася пад кіраўніцтвам ЦК КПСС і ЦК КП Беларусі. На кіруючыя пасады назначаліся, як правіла, партыйныя

і савецкія работнікі, якія накіроўваліся з усходніх абласцей рэспублікі або з Расіі, бо мясцовым кадрам, у тым ліку былым членам КПЗБ і КСМЗБ, выказваюцца палітычны недавер у сувязі з тым, што КПЗБ разам з польскай кампартыяй была ў сакавіку 1938 г. па рашэнню Выканкома Камінтэрна распушчана і перастала існаваць, а іх кіраўнікі былі выкліканы ў Савецкі Саюз і рэпрэсіраваны органамі НКУС.

Згодна з артыкулам 2 пастановы Вярхоўнага Савета Саюза ССР «Аб уключэнні Заходняй Беларусі ў састаў Савецкага Саюза», Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР выдаў Указ аб прызначэнні дня выбараў дэпутатаў у Вярхоўны Савет СССР ад заходніх абласцей Беларускай ССР на 24 сакавіка 1940 г. На гэты ж дзень былі прызначаны і выбары дэпутатаў Вярхоўнага Савета Беларускай ССР ад заходніх абласцей. Выбары ў Вярхоўны Савет СССР і Вярхоўны Савет Беларускай ССР прайшлі пры высокай актыўнасці насельніцтва. Усяго былі выбраны 22 дэпутаты ў Вярхоўны Савет СССР, з якіх 16 дэпутатаў былі выбраны ў Савет Саюза і шэсць у Савет Нацыянальнасцей. У Вярхоўны Савет Беларускай ССР былі выбраны 202 дэпутаты.

Арганізацыя савецкіх органаў улады ў заходніх абласцях Беларусі завяршылася правядзеннем выбараў у мясцовыя Саветы, якія адбыліся 15 снежня 1940 г. Усяго ў абласных, раённых, гарадскія, сельскія і пасялковыя Саветы дэпутатаў працоўных у заходніх абласцях было выбрана больш за 40 тыс. чалавек. Вялікая колькасць дэпутатаў мясцовых Саветаў, а таксама тое, што выбары праводзіліся праз год пасля ўз'яднання, а іх выканкомы былі ўтвораны партыйнымі органамі, якія фактычна кіравалі ўсімі справамі, сведчаць аб дэкаратыўна-прапагандыскай ролі мясцовых Саветаў Беларускай ССР.

Гістарычнае значэнне ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР заключаецца ў тым, што была ліквідавана ў Заходняй Беларусі антынародная польская паліцэйска-бюракратычная сістэма нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту, накіраваная на апалячванне беларусаў. У першыя месяцы пасля ўтварэння часовых органаў улады была праведзена работа па ліквідацыі беспрацоўя ва ўсіх

гарадах Заходняй Беларусі; адчыняліся новыя прадпрыемствы, расшыраліся старыя, якія сталі працаваць у дзве-тры змены. Так, толькі ў Лідзе к снежню 1939 г. праз аддзел працы Часовага ўпраўлення атрымалі працу 4360 чалавек, апрача тых, хто самастойна ўладкаваўся на працу. Значна пашырана было медыцынскае абслугоўванне народа. Адчыняліся новыя бясплатныя для насельніцтва бальніцы, амбулаторыі, паліклінікі. Пачалося пашырэнне бясплатнай народнай адукацыі, адчыняліся новыя школы, тэхнікумы, розныя курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў для народнай гаспадаркі і культуры. Толькі ў Пінскай вобласці да красавіка 1940 г. было адчынена 50 новых агульнаадукацыйных школ і дадаткова прынята ў школы 8000 дзяцей і падлеткаў, арганізавана 95 школ па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці, у якіх навучаліся 14 тыс. 365 чалавек. Безземельныя сяляне атрымалі зямлю ў карыстанне. Усё гэта, нягледзячы на сталінска-берыеўскі тэрор і на русіфікацыю краю, спрыяла таму, што большасць насельніцтва Заходняй Беларусі, якое кіравалася як сваімі асабістымі інтарэсамі, так і агульнанацыянальнымі, прыхільна ставілася да аб'яднання Заходняй Беларусі з Беларускай ССР, бо яно мела станоўчае значэнне для лёсу беларускага народа.

§ 3. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941-1945 г.

Птлераўская Германія, рыхтуючыся да вайны з Савецкім Саюзам, у 1940 г. акупавала Данію, Нарвегію, Бельгію, Нідэрланды, Люксембург і, разграміўшы Францыю, большую частку яе тэрыторыі. У гэтым жа годзе яна заключыла агрэсіўны саюз з Італіяй і Японіяй. У красавіку—маі 1941 г. Германія захапіла Югаславію і Грэцыю. Забяспечыўшы сабе тылы ў Заходняй, Паўночнай і Паўднёвай Еўропе, 22 чэрвеня 1941 г. Германія напала на Савецкі Саюз. Савецкае кіраўніцтва спадзявалася, што Германія не адважыцца пачаць вайну,

бо сілы, якія былі сканцэнтраваны каля мяжы, былі прыкладна роўнымі¹:

Арміі	Дывізіі	Танкі	Самалёты	Артилерыя і мінамёты
Нямецкая	188	3500	4000	30 000
Савецкая	170	9200	8450	46 830

Аднак узнікае пытанне, як магло здарыцца, што ўжо к сярэдзіне ліпеня, гэта значыць праз тры тыдні, немцы захапілі Прыбалтыку, Беларусь, значную частку Украіны. Савецкая армія страціла 3 500 самалётаў, 6 000 танкаў, больш за 20 тыс. артылерыйскіх гармат і мінамётаў. Толькі немцы захапілі ў 1941 г. 3 млн 900 тыс. савецкіх салдат і камандзіраў².

Прычын няўдач было многа, але галоўныя з іх наступныя:

1. Пралікі палітычнага і вайсковага кіраўніцтва аб магчымым часе нападу Германіі на Савецкі Саюз. Таму да апошняй хвіліны спадзяваліся, што можна пазбегнуць вайны. Толькі ў ноч з 21 на 22 чэрвеня 1941 г. была выдадзена Дырэктыва № 1, згодна з якой камандуючым прыгранічных вайсковых акруг заагвалася прывесці войскі ў павышаную баявую гатоўнасць, але ніякіх іншых мерапрыемстваў не рабіць, не падавацца ні на якія правакацыі. Пасля пачатку вайны раніцай 22 чэрвеня нарком абароны Цімашэнка даваў наступныя ўказанні намесніку камандуючага заходняй акругай генералу Болдзіну: «Товариш Болдин, учтате, никаких действий против немцев без нашего ведома не предпринимать. Ставлю в известность вас и прошу передать Павлову, что товариш, Сталин не разрешает открывать артиллерийский огонь по немцам»³. Тое самае пісаў і маршал Маліноўскі. Калі ён спытаўся ў наркома абароны, «ці можна

адкрываць агонь, калі вораг уварвецца на нашу тэрыторыю, атрымаў адказ: на правакацыю не падавацца і агню не адкрываць»¹. У першай палове дня 22 чэрвеня выдадзена Дырэктыва № 2, якая заагвалала даць адпор немцам, але мяжы не пераходзіць. Толькі пад вечар была выдадзена Дырэктыва № 3, якая прапанавала Чырвонай Арміі замест арганізацыі абароны перайсці ў наступленне.

2. Памылковая ваенная дактрына, якая грунтавалася на тым, што «мы на сваёй тэрыторыі ваяваць не будзем», а таму значная частка арміі была размешчана каля самай граніцы і рыхтавалася да наступлення, а не да абароны.

3. Знішчэнне перад самай вайной найбольш прафесійна падрыхтаваных ваенных камандзіраў. Толькі пачынаючы з 1937 г. былі расстраляны тры маршалы з пяці, 10 камандармаў другога рангу — з 10, 50 камкораў — з 57, 154 камдзівы — са 186 і вялікая колькасць сярэдняга каманднага саставу².

4. Бюракратычна-дэспатычная сістэма кіравання арміяй, якая пазбавіла ваеннае камандаванне неабходнай самастойнасці і ініцыятывы, скавала яго страхам перад рэпрэсіямі НКУС.

Былі і іншыя прычыны няўдач, такія, як слабая матарызацыя арміі, звыш патрэбная колькасць кавалерыі, якая аказалася непрыгоднай для вайны матораў і інш.

Усё гэта прывяло да таго, што, нягледзячы на вялікі гераізм многіх салдат і камандзіраў, немцам удалося ў першы месяц вайны вывесці са строю каля 100 савецкіх дывізіяў і захапіць вялікую тэрыторыю. На акупаванай немцамі тэрыторыі быў устаноўлены гітлераўскі бесчалавечы рэжым, які ставіў сабе за мэту знішчыць як мага больш людзей. Адразу, пасля таго як немцы занялі Беларусь, на ўсёй акупаванай тэрыторыі яны ўвялі ваеннае ўпраўленне, якое на частцы тэрыторыі праз кароткі час было заменена цывільным кіраўніцтвам.

Акупацыйны рэжым. Уся тэрыторыя Беларусі была падзелена на некалькі частак: усходняя частка з гарадамі

1 Спирин Л. Как началась война // Известия. 1991. 12 апреля.

2 Кулиш В. К вопросу об уроках и правде истории // Наука и жизнь. № 12. 1987. С. 12.

3 Болдин и. В. Страницы жизни. М., 1961; Некрич А. М. 1941. 22 июня. М., 1965. С. 156-157.

1 Малиновский Р. Двадцатилетие начала Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. 1961. № 6.

2 Известия. 1987. 6 дек.

Полацк, Віцебск, Орша, Талачын, Магілёў, Асіповічы, Бабруйск і далей на ўсход была падпарадкавана ваеннаму камандаванню групы армій «Цэнтр», поўдзень Беларусі — з гарадамі Гомель, Мазыр, Лунінец, Пінск, Кобрын, Брэст — далучаны да рэйхскамісарыята «Украіна»; захадняя частка — з гарадамі Гродна, Беласток, Бельск, Ваўкавыск, Пружаны — далучаны да Усходняй Прусіі; частка паўночна-заходніх раёнаў з гарадамі Ашмяны, Астравец — далучана да Літвы; цэнтр Беларусі з гарадамі Мінск, Ліда, Навагрудак, Слонім, Баранавічы, Вілейка, Барысаў, Слуцк вылучаўся ў генеральную акругу (Генеральны камісарыят) «Беларутэнія», якая разам з Прыбалтыкай уваходзіла ў рэйхскамісарыят «Остлянд». Генеральны камісарыят «Беларутэнія» падзяляўся на 10 акруг і г. Мінск як самастойную адміністрацыйную адзінку. Начальнікам цывільнага праўлення на Беларусі Гітлер прызначыў у ліпені 1941 г. Вільгельма Кубэ. Яму былі падпарадкаваны нямецкія галоўныя камісары акруг і г. Мінска. Акругі падраздзяляліся на вобласці, дзе цывільную ўладу выконвалі старасты, якія поўнаасцю залежалі ад нямецкай цывільнай адміністрацыі, вайсковых камендатур, паліцыі і службы бяспекі. Паліцэйскае забеспячэнне было падпарадкавана рэйхсфюрэру СС і шэфу нямецкай паліцыі Гімлеру, які меў права даваць указанні і рэйхскамісару Кубэ. Паліцыя мела сваю практычна незалежную ад цывільнай адміністрацыі сістэму ўпраўлення. Ваенныя камендатуры падпарадкоўваліся вайсковаму камандаванню. Усе гэтыя дзяржаўныя германскія ўстановы кіраваліся галоўнай мэтай — як мага больш рабаваць Беларусь і садзейнічаць германскай арміі. Яны забяспечвалі пастаўку харчовых і фуражных прадуктаў для арміі, праводзілі прымусовыя мабілізацыі насельніцтва для выканання розных работ, тэрарызавалі мясцовае насельніцтва. Немцы дапускалі стварэнне і органаў мясцовай адміністрацыі, але толькі на ўзроўні павятовых, валасных і гарадскіх упраў, якія маглі працаваць пад непасрэдным наглядам нямецкай адміністрацыі. У гэтыя мясцовыя органы прызначаліся, як правіла, не беларусы, а людзі іншага паходжання. Так, у рапарце СД гаварылася: «Паколькі ў распараджэнне Вермахта і паліцыі

трапіла вельмі мала беларусаў, якім можна было б даручыць заданні мясцовай службы парадку, давялося звярнуцца да прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей і даручыць ім гэтае заданне. Мабілізацыя латышскіх, літоўскіх і ўкраінскіх атрадаў, а таксама прызначэнне палякаў на пасады бурмістраў, камендантаў ахоўных службаў, апекуноў вялікіх зямельных маёнткаў і да т. п. ...»¹ Асабліва многа палякаў было прызначана на адміністрацыйныя пасады ў заходніх абласцях Беларусі, якія выкарыстоўвалі сваё службовае становішча супраць беларускіх нацыянальных дзеячаў і беларускіх партызан. Немцы не чапалі польскія атрады Арміі Краёвай, а давалі ім зброю, харчы, каб заахоціць да барацьбы з былымі дзеячамі Савецкай Беларусі і з беларускім нацыянальным рухам².

Толькі ў другой палове 1943 г., адчуўшы сілу партызанскага руху на Беларусі і пасля паражэння пад Курскам і Арлом, гітлераўцы пачалі імкнуцца выкарыстаць беларускіх нацыянальных дзеячаў прывідам сваёй дзяржаўнасці пад пратэктаратам Германіі. У ліпені 1943 г. была ўтворана Беларуская Рада Даверу як адміністрацыйна-нацыянальная дарадчая ўстанова пры Генеральным камісарыяце. Старшынёй Рады быў прызначаны беларускі нацыянальны дзеяч прафесар Іваноўскі. Але пасля смерці Кубэ яго пераемнік Готберг поўнаасцю ігнараваў Камітэт Даверу. У снежні 1943 г. было абвешчана аб стварэнні Беларускай Цэнтральнай Рады. Галоўнай мэтай яе ставілася мабілізацыя ўсіх нацыянальных сіл на барацьбу з бальшавікамі. Рада выкарыстоўвалася немцамі ў прапагандысцкіх мэтах пад лозунгамі беларускай незалежнасці і барацьбы з партызанскім рухам.

Галоўнай жа мэтай нямецкіх улад на Беларусі было выкананне распрацаванай Птлерам праграмы па знішчэнню насельніцтва і рабавання гаспадаркі. За час

¹ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 82.

² Пануцэвіч В. Кс. Вінцэс Гадлеўскі. Дзяржаўны муж і Правадыр Народу // Спадчына. № 6. 1993. С. 78; Туронак Ю. С. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 171—173; Кнацько Г. Армія Краёва на Беларусі ваявала за старыя межы // Звязда. 1944. 12 і 13 жніўня.

нямецкай акупацыі ў выніку масавых рэпрэсій мірнага насельніцтва было вынішчана болыз за 2 млн 200 тыс. грамадзян рэспублікі. Нямецкія ўлады планавалі знішчыць або выселіць 75% насельніцтва Беларусі, а астатнія 25% анямечыць і тым самым поўнасцю ліквідаваць беларусаў як нацыю¹. Акупанты спалілі, разбурылі і разграбілі 209 беларускіх гарадоў (з агульнай колькасці 270), спалілі і знішчылі 9 200 беларускіх сёл і вёсак, з якіх 627 былі знішчаны поўнасцю, з усімі жыхарамі, і 4 258 — знішчаны з часткай насельніцтва².

§ 4. Другі Усебеларускі кангрэс

У насаджэнні акупацыйных парадкаў нямецкія фашысцкія ўлады, што зусім зразумела, спрабавалі знайсці апору ў асяроддзі насельніцтва захопленых раёнаў. Больш таго, яны імкнуліся стварыць надзейныя фарміраванні, які б ваявалі супраць Чырвонай Арміі і партызан, падаўлялі б супраціўленне насельніцтва акупацыйнаму рэжыму. У акупаванай Беларусі з дазволу немцаў ствараюцца розныя арганізацыі, вядучую ролю сярод якіх заняла Беларуская Цэнтральная Рада. Рада, «статут» якой у 1943 г. зацвердзіў гаўляйтэр В. Кубэ, атрымала некаторыя адміністрацыйныя паўнамоцтвы.

Магутнае наступленне Чырвонай Арміі, якое пачалося летам 1944 г., прымусіла нямецкія войскі да хуткага адступлення з Беларусі. Літаральна за некалькі дзён да ўступлення Чырвонай Арміі ў Мінск, 27 чэрвеня 1944 г. у горадзе збіраецца так званы Другі Усебеларускі кангрэс. Здавалася б, якая ў ім неабходнасць? З'езд ніяк не мог паўплываць на ход ваенных падзей і палітычную сітуацыю. Было зразумела, што вайна Германіяй прайграная і канчатковы разгром гітлераўскай ваеннай машыны — справа часу. Але ў арганізатараў кангрэса былі свае разлікі. Паколькі немцы адыходзяць, то настаў

момант (вядома, з іх ухвалення) аб'явіць аб пераходзе ўлады ў Беларусі органу, створанаму нібы самімі беларусамі. Гэтая акцыя павінна была зрабіць «высакароднымі» палітычныя групы, якія супрацоўнічалі з акупацыйнай нямецкай адміністрацыяй, сведчыць аб тым, што ў канчатковым выніку імі ставілася высокая мэта — стварэнне незалежнай беларускай дзяржаўнасці ў процівагу БССР. Супрацоўніцтва з нямецка-фашысцкімі ўладамі — толькі тактычны сродак на гэтым шляху. Ускладаліся надзеі і на разлад у антыгітлераўскай кааліцыі. Нямецкае кіраўніцтва бачыла ў скліканні кангрэса і для сябе пэўныя выгады: яно ж не перашкаджае самавызначэнню Беларусі, паважае і створаныя тут дзяржаўныя інстытуты.

У спешцы сабраны кангрэс (засядаў адзін дзень) прыняў рэзалюцыю з чатырох пунктаў у форме нарматыўнага дакумента без якойсьці прэамбулы, якая б тлумачыла матывы, мэты яго прыняцця.

Вось яго сэнс. Рэзалюцыя аб'яўляла (і гэта яе зыходны пункт), што «адзіным праўным прадстаўніком беларускага народа і ягонага краю з'яўляецца сёння Беларуская Цэнтральная Рада з Прэзідэнтам Радославам Астроўскім на чале»¹.

Паколькі вярхоўная ўлада пераходзіла БЦР, то патрабавалася вызначыць адносіны да беларускай савецкай дзяржаўнасці. Наконт гэтага аб'яўлялася: «Пацвердзіць, што Беларускі народ ніколі не прызнаваў, не прызнае цяпер і ніколі не прызнае ў будучыні за форму сваёй нацыянальнай дзяржаўнасці навіязаную яму бальшавіцкімі захопнікамі — форму БССР»².

Калі БЦР — суверэнная ўлада, то сама логіка рэчаў патрабавала вызначэння і міжнароднага аспекту яе «статуса». Наконт гэтага заяўлялася: «Паведаміць усе ўрады і народы свету, што ўсякі голас Масквы і СССР у беларускіх справах не мае юрыдычнай сілы, а ўсе створаныя Масквою- нібыта беларускія ўрады — не маюць ніякай юрыдычнай кампетэнцыі, бо не прызнаюцца

¹ Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941-1944. Мн., 1965.

² Адамовіч А., Брыль Я., Калеснік У. Я з вогненнай вёскі... Мн., 1975. С. 1.

¹ Соловьев А. К. Белорусская Центральная Рада. Мн., 1995. С. 134.

² Там жа.

Беларускім народам»¹. Кангрэс лічыў пры гэтым неабходным спецыяльна агаварыць, што ён не прызнае савецка-польскіх дамоўленасцей па тэрытарыяльнаму падзелу, што датычацца Беларусі, роўна як і пагадненні, якія могуць быць у будучым.

Аб'яўляючы БЦР адзіна законнай вышэйшай уладаю ў Беларусі, кангрэс не абышоў пытання аб сваім радаводзе, які меў месца ў мінулым, г. зн. аб спробах стварэння беларускай дзяржаўнасці ў процівагу Саветам. Была прызнана правільнай і зноў пацверджана 3-я Статутная грамата БНР «аб канчатковым разрыве Беларусі з балылавіцкаю Масквою і расейскай дзяржавай ва ўсіх яе формах». Пры гэтым сцвярджалася, што паўнамоцтвы на выдзяленне Беларусі з састава Расіі Рада БНР нібыта атрымала ад Першага Усебеларускага кангрэса. Такіх рашэнняў кангрэс 1917 г. не прымаў. Наадварот, мяркуючы па падрыхтаваных праектах рэзалюцый, як ужо адзначалася, меркавалася аб'явіць Беларусь аўтаноміяй у Савецкай дэмакратычнай Расіі.

Бясспрэчны факт, што ідэя склікання «кангрэса» і характар мяркуемых рашэнняў былі ўзгоднены з вышэйшымі нямецкімі ўладамі ў Берліне. Прадстаўнікі Генеральнага камісарыяту Беларусі былі гасцямі з'езда. У парадку рэчаў была і прывітальная тэлеграма «правадыру Вялікай Нямецчыны Адольфу Гітлеру», адпраўленая ў Галоўную кватэру з запэўненнямі аб вернасці саюзу ў барацьбе з бальшавікамі.

На кангрэсе, як адзначаецца ў афіцыйнай справаздачы, сабралася больш за тысячу чалавек. Ніхто іх не выбіраў. Кангрэс «складаўся» з «нацыянальна-свядомых» асоб, з «палітычнага актыву».

Удзельнікі кангрэса не прадстаўлялі, ды і не маглі прадстаўляць беларускі народ. Яго жаданне — хутчэй пазбавіцца ад жудаснага кашмару, які прынеслі заваёўнікі. У акупаванай Беларусі фашызм праявіў сябе ў асабліва зверскіх формах. Варварскае абыходжанне з ваеннапалоннымі, генацыд, лютая расправа з праціўнікамі рэжыму, спальванне вёсак разам з жыхарамі,

заложніцтва, угон моладзі ў Германію на прымусовыя работы, грабеж нацыянальных багаццяў, голад, эпідэміі — вось рэаліі жыцця, якія фарміравалі ўяўленні народа аб акупантах.

Большасць удзельнікаў кангрэса былі з Мінска і Заходняй Беларусі. За ўсе тры гады акупацыі Германіі не ўдалося распаўсюдзіць сваю ўладу на ўсю Беларусь. Да 1944 г. палова яе тэрыторыі кантралявалася партызанамі.

Праз некалькі дзён пасля кангрэса Чырвоная Армія вызваліла Мінск, а неўзабаве і ўсю Беларусь.

Асобы, якія супрацоўнічалі з нямецкімі ўладамі, мелі дачыненне да ўстанаўлення «новага парадку» і добра ведалі, што іх чакае, калі вернецца савецкая ўлада, накіраваліся на захад.

БЦР, што асела ў Берліне, прымала нейкія захады, каб прыстасаваць сваю дзейнасць да новых умоў. Беспаспяховымі аказаліся яе намаганні стварыць баяздольныя беларускія фарміраванні для ўдзелу ў баях з англа-амерыканцамі. Масавае дэзерцірства разлагала гэтыя фарміраванні. Тысячы выхадцаў з Беларусі пасля заканчэння сусветнай вайны па розных прычынах адмовіліся вярнуцца ў СССР. Сярод іх удзельнікі ваенных фарміраванняў на баку фашысцкай Германіі, асобы, якія служылі ў органах акупацыйнай адміністрацыі, а таксама рознага роду бежанцы, вязні нацысцкіх лагераў, пагнаных на прымусовыя работы ў Германію, і іншыя так званыя прымусовыя перасяленцы. Бежанцы, якія апынуліся ў лагерах для прымусовых перасяленцаў у Заходняй Германіі і Аўстрыі (яны ствараліся па нацыянальнаму прынцыпу), імкнуліся да стварэння арганізацый, якія б маглі дапамагчы вырашэнню іх праблем.

Зразумела, што тая частка незваротнікаў, якая ў той ці іншай ступені была звязана з дзейнасцю нямецкага акупацыйнага апарату і ідэалагічнымі службамі, нацыянальным рухам, больш за ўсіх была зацікаўлена ў стварэнні аб'яднанняў, якія маглі б згуртаваць іх на пэўнай палітычнай платформе, дапамаглі б прыстасавацца да новых нялёгкіх жыццёвых абставін. «Халодная вайна», якая распачалася неўзабаве пасля капітуляцыі

¹ Соловьев А. К. Белорусская Центральная Рада. С. 134.

Германіі, актывізавала гэты працэс, вызначыла напрамку і асаблівую жорсткасць канфрантацыі.

Нічога выпадковага не было ў тым, што «палітычна актыўная» частка беларускіх эмігрантаў, варожых да бальшавізму і камунізму, звярнулася да выпрабаваных лозунгаў барацьбы за вольную, незалежную Беларусь. На парадак дня стала пытанне стварэння арганізацыі, якая б магла прэтэндаваць на агульнанацыянальнае палітычнае прадстаўніцтва. Ініцыятыву ў гэтай справе ўзялі на сябе групы эмігрантаў, якія праявілі сябе ў акупаванай Беларусі як праціўнікі савецкай улады. Узнік нават не адзін, а адразу два цэнтры, якія канкурыравалі паміж сабой: Рада Беларускай Народнай Рэспублікі і Цэнтральная Беларускае Рада.

§ 5. Партызанскі рух

Тэрор і зверствы гітлераўцаў не запалохалі беларусаў, наадварот, выклікалі масавую барацьбу з акупантамі. Чым больш лютавалі нямецкія карнікі, тым больш узрасталая нянавісць да фашысцкіх захопнікаў, мацнеў партызанскі рух. На тэрыторыі Беларусі ў гады акупацыі дзейнічала больш за 370 тыс. партызан і каля 70 тыс. падпольшчыкаў, якіх падтрымлівала большасць насельніцтва Беларусі.

Новыя арганізацыйныя формы партызанскі рух набыў з вясны 1942 г. Партызанскія атрады пачалі аб'ядноўвацца ў партызанскія брыгады і злучэнні. Узніклі цэлыя раёны, ачышчаныя ад акупантаў і іх адміністрацыі. У маі 1942 г. па пастанове Дзяржаўнага Камітэта Абароны СССР пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання быў утвораны Цэнтральны штаб партызанскага руху. Начальнікам штаба быў прызначаны Першы сакратар ЦК КПБ(б) П. К. Панамарэнка, што сведчыла аб прызнанні вялікай ролі беларускіх партызан у агульнай барацьбе з ворагам. Затым у верасні 1942 г. быў утвораны Беларускі штаб партызанскага руху, падпарадкаваны Цэнтральному штабу партызанскага руху. Беларускі штаб партызанскага руху каардынаваў дзейнасць партызанскіх брыгад і злучэнняў як паміж сабой, так і з баявымі дзеяннямі Савец-

кай Арміі, дапамагаў партызанам у забеспячэнні іх зброяй, боепрыпасамі, сродкамі сувязі, медыкаментамі.

Асабліва стратэгічна значнымі былі дзве «рэйкавыя вайны» партызан, калі яны адначасова пачалі ўзрываць рэйкі на ўсім абшары акупаванай Беларусі. Першая пачалася 3 жніўня 1943 г., у час контрнаступлення савецкіх войск пад Курскам і доўжылася да сярэдзіны верасня 1943 г. Другая пачалася 19 верасня 1943 г. і працягвалася да самага вызвалення Беларусі. Партызаны ў час сваіх баявых дзеянняў на акупаванай тэрыторыі Беларусі забілі або паранілі больш за 500 тыс. гітлераўцаў, падарвалі і пусцілі пад адхон больш за 11 тыс. паяздоў, падарвалі і знішчылі больш за 18 тыс. аўтамашын, пашкодзілі 300 тыс. чыгуначных рэек, падбілі больш за 1300 танкаў і бронемашын, знішчылі 939 варожых складоў і нанеслі ворагу іншыя страты. Гэтыя баявыя вынікі сведчаць аб вялікім укладзе партызан Беларусі ў агульную справу — справу перамогі над гітлераўскай ваеннай машынай.

Перабудова дзяржаўных органаў на ваенны лад. Першымі заканадаўчымі актамі, якімі былі ўнесены змены ў структуру і кампетэнцыю органаў дзяржаўнага кіравання, былі агульнасаюзныя. Так, 22 чэрвеня 1941 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР «О военном положении» ўсе функцыі органаў дзяржаўнай улады ў справе абароны, забеспячэння грамадскага парадку і дзяржаўнай бяспекі ўскладаліся на ваенныя саветы франтоў, армій, ваенных акруг, а там, дзе не было ваенных саветаў, — вышэйшаму камандаванню вайсковых злучэнняў.

Згодна з гэтым указам, у мясцовасцях, аб'яўленых на ваенным становішчы (а ўся Беларусь аб'яўлялася на ваенным становішчы), ваенным уладам надавалася права: 1) прыцягваць грамадзян да працоўнай павіннасці для выканання абаронных работ і ўдзелу ў барацьбе з пажарамі; 2) уводзіць ваенна-кватэрную павіннасць; 3) адбіраць транспартныя сродкі; 4) рэгуляваць гадзіны працы ўстаноў, прадпрыемстваў, тэатраў, кіно і г. д., забараняць з'яўленне на вуліцах пасля акрэсленага часу, праводзіць вобьскі, затрымліваць падазронных асоб; 5) рэгуляваць гандаль; 6) забараняць выезд і заезд у мясцовасці, якія аб'яўлены на ваенным становішчы; 7) высыляць у адміні-

страцыйным парадку з мясцовасцей, якія аб'яўлены на ваенным становішчы; 8) у мясцовасцях, якія аб'яўлены на ваенным становішчы, усе справы аб крымінальных злачынствах, накіраваных супраць абароны, грамадскага парадку і дзяржаўнай бяспекі, павінны перадавацца на разгляд ваенных трыбуналаў. Прыгаворы ваенных трыбуналаў касацыйнаму абскарджванню не падлягаюць.

Гэты указ па сутнасці надзяляў вайсковае камандаванне вельмі шырокімі паўнамоцтвамі, якімі раней карысталіся рэпрэсіўныя органы НКУС у мірны час без законных падстаў. Таму насельніцтва ўспрыняла яго як неабходную меру і выконвала ўсе загады ваеннага камандавання.

З мэтай сканцэнтравання ўсёй паўнаты ўлады ў адной установе Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР, Цэнтральны Камітэт ВКП(б) і Савет Народных Камісараў СССР 30 чэрвеня 1941 г. утварылі Дзяржаўны Камітэт Абароны. Яму былі падпарадкаваны ўсе ваенныя, партыйныя, савецкія і грамадскія ўстановы, а таксама і ўсе грамадзяне павінны былі выконваць яго пастановы і распараджэнні. Старшыня ДКА І. Сталін адначасова займаў пасады Генеральнага сакратара ЦК ВКП(б), Старшыні СНК СССР, а з 8 жніўня стаў Вярхоўным Галоўнакамандуючым і ўзначаліў Стаўку Вярхоўнага Галоўнакамандавання, якая была ўтворана ў чэрвені 1941 г. Паўнамоцтвы ДКА і Стаўкі значна адрозніваліся. ДКА быў дырэктыўнай установай і здзяйсняў агульнае кіраўніцтва зброяй барацьбой, а Стаўка была выканаўчым вайсковым органам, падпарадкаваным ДКА.

Дзяржаўны Камітэт Абароны кіраваў мабілізацыяй усіх эканамічных, вайсковых і людскіх рэзерваў, работай па забеспячэнню арміі зброяй, вайсковай тэхнікай і яе вытворчасцю, эвакуацыяй на ўсход прамысловых прадпрыемстваў і людзей. Адначасова з ДКА дзейнічалі і канстытуцыйныя органы дзяржаўнай улады і кіравання. Але на Беларусі ў сувязі з акупацыяй яе тэрыторыі вышэйшыя органы ўлады вымушаны былі эвакуіравацца ў Расію, а мясцовыя — часова прыпынілі сваю дзейнасць.

У эвакуацыі працягвалі сваю дзейнасць толькі Прэзідыум Вярхоўнага Савета і Савет Народных Камісараў БССР. Але і іх дзейнасць была значна абмежаванай. Ле-

там 1942 г. заканчваліся паўнамоцтвы дэпутатаў Вярхоўнага Савета Беларускай ССР, выбраных у 1938 г., але ў сувязі з немагчымасцю правядзення новых выбараў пад час вайны Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР прадоўжыў іх паўнамоцтвы да правядзення новых выбараў.

Савет Народных Камісараў Беларускай ССР працягваў сваю працу ў эвакуацыі, якая насіла абмежаваны характар. Так, у красавіку 1942 г. у складзе СНК быў утвораны новы адзел па рабоце сярод эвакуіраванага з Беларусі насельніцтва. Работнікі гэтага адзела павінны былі наладзіць сувязі з эвакуіраванымі людзьмі, дапамагаць ім уладкоўвацца на працу, аказваць матэрыяльную дапамогу тым, хто меў ў ёй патрэбу. СНК праводзіў падрыхтоўчую працу па падбору кадраў для вяртання на радзіму, як толькі пачнецца вызваленне Беларусі.

Пад час вайны не праводзіліся і выбары ў мясцовыя Саветы дэпутатаў працоўных. Прэзідыум Вярхоўнага Савета рэспублікі прадоўжыў паўнамоцтвы дэпутатаў абласных, раённых, гарадскіх, раённых у гарадах, сельскіх і пасялковых Саветаў да снежня 1944 г., а потым яшчэ раз прадоўжыў іх паўнамоцтвы да снежня 1945 г., да часу, на які былі прызначаны выбары ў мясцовыя Саветы.

§6. Вызваленне Беларусі

Пасля перамогі над гітлераўскай арміяй пад Арлом і Курскам Савецкая Армія працягвала наступленне на захад і ў канцы верасня 1943 г. вызваліла ад немцаў два беларускія гарады Камарын (23 верасня) і Хоцімск (26 верасня). У Хоцімску адразу пачалі працаваць ЦК Кампартыі Беларусі і ўрад рэспублікі. У хуткім часе немцы былі выгнаны з Навабеліцы і неўзабаве з Гомеля, куды пераехалі ўсе дзяржаўныя ўстановы рэспублікі. Такім чынам, Гомель стаў часовай сталіцай Беларускай ССР.

21—24 сакавіка 1944 г. у Гомелі адбылася сесія Вярхоўнага Савета БССР, на якой абмяркоўвалася пытанне аб вызваленні беларускіх зямель, далейшых задачах барацьбы беларускага народа супраць нямецкіх захопнікаў і бліжэйшых задачах адбудовы народнай гаспадаркі Беларускай ССР. На сесіі былі прыняты

законы: аб бюджэце рэспублікі на 1944 г. і аб утварэнні саюзна-рэспубліканскіх народных камісарыятаў абароны і замежных спраў. У вызваленых гарадах і вёсках пачалі працаваць фабрыкі, заводы, машынна-трактарныя станцыі, саўгасы, калгасы, аднаўлялі работу школы, бальніцы, кінатэатры і іншыя ўстановы культуры.

Летам 1944 г. пачалося новае наступленне Чырвонай Арміі, у выніку якога ўся Беларусь была вызвалена ад акупантаў. Разгром немцаў на Беларусі ўвайшоў у гісторыю як адна з найбольш выдатных вайсковых перамог у час другой сусветнай вайны. Важнае значэнне для поспеху баёў за Беларусь мелі ўдары партызан па нямецкіх тылах і дарогах. Пад ударамі чатырох франтоў, 1, 2, 3-га Беларuskіх і 1-га Прыбалтыйскага, нямецкая абарона паміж Заходняй Дзвіной і Прыпяццю была знішчана на працягу аднаго тыдня. 3 ліпеня 1944 г. Чырвоная Армія ўвайшла ў Мінск, а яшчэ праз два тыдні была вызвалена ад гітлераўцаў уся Беларусь. У ходзе баёў за Беларусь у 1944 г. немцы страцілі больш за 500 тыс. забітымі, параненымі і палоннымі салдат і афіцэраў. Амаль поўнасцю была знішчана групоўка нямецкіх армій «Цэнтр», што ў 1941 г. прайшла на Усход. Перамогі, атрыманыя ў 1944 г., кардынальна змянілі ўвесь ход вайны, наблізілі поўную перамогу над ворагам, прыспешылі адкрыццё другога фронту ў Заходняй Еўропе.

Адразу пасля вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў беларускі народ прыступіў да самаадданай працы па адбудове жылля, прамысловых прадпрыемстваў, сельскай гаспадаркі, гарадоў і вёсак, устаноў культуры, школ, бальніц, устаноў дзяржаўнай улады і кіраўнічага апарату. Разам з аднаўленнем дзяржаўнага апарату і ўстаноў культуры ішла татальная русіфікацыя ўсіх устаноў. Значная частка беларускай нацыянальнай свядомай інтэлігенцыі была вынішчана ў 30-я гады сталінскага генацыду, а тыя, хто тады ўцалеў, былі знішчаны гітлераўцамі. Грамадзяне, якія працавалі пры нямецкай акупацыі ў школах або іншых культурных установах, вымушаны былі уцякаць з роднай зямлі з немцамі ад бальшавіцкага тэрору. У такіх абставінах кіруючыя кадры ў БССР камплектаваліся з людзей, якіх накіравалі ў рэс-

публіку з Масквы, гэта называлася «дапамогай кадрамі». Так, толькі ў канцы 1943 і 1944 г. у Беларускаю ССР былі накіраваны з РСФСР 2 124 кіраўнічыя работнікі. Сярод іх 9 сакратароў абкомаў, 64 сакратары райкомаў, 23 старшыні райвыканкомаў, 16 сакратароў абкомаў камсамола і іншыя кіруючыя работнікі¹. Такое становішча з кіруючымі кадрамі працягвалася і ў наступныя гады. Напрыклад, у 1951 г. ва ўрадзе Беларускай ССР беларусы складалі толькі 1/3 частку ўсіх міністраў. Падобная сітуацыя назіралася і ў абласных партыйных і савецкіх установах. Усё гэта прывяло да таго, што ў пасляваенны час асабліва хутка беларуская мова была пазбаўлена дзяржаўнага становішча і ўсе дзяржаўныя і партыйныя ўстановы карысталіся толькі рускай мовай, яна стала ўрадавай мовай, што і прывяло да ўсеагульнай русіфікацыі краю ў наступныя дзесяцігоддзі.

Матэрыяльнае становішча насельніцтва Беларусі было асабліва цяжкім, бо працягвалася вайна, а найбольш працаздольная частка насельніцтва была вынішчана немцамі (2,2 млн чалавек) або знаходзілася ў арміі. Асабліва цяжкім было становішча сялян, значная частка якіх была пазбаўлена сваіх хат, спаленых немцамі. Сяляне, якія працавалі ў калгасах, за сваю працу амаль нічога не атрымлівалі, акрамя «палачак» у табелі, і вымушаны былі яшчэ здаваць дзяржаве абавязковыя пастаўкі мяса, малака, воўны і іншых прадуктаў. Дзейнічалі вельмі жорсткія крымінальныя законы, па якіх за некалькі каласкоў з калгаснага поля або некалькі кілаграмаў бульбы чалавека, больш за ўсё галодных жанчын, засуджвалі на многа год зняволення. Але і пры такіх цяжкіх умовах жыцця ў 1944 г. былі дасягнуты першыя станоўчыя поспехі па наладжванню ўмоў для існавання чалавека. Сялянам выдзяляўся лес на пабудову дамоў, а ў гарадах даваўся танны крэдыт.

У выніку перамог Чырвонай Арміі і армій ЗША, Англіі, Францыі і іншых саюзнікаў на захадзе Еўропы ў 1945 г. гітлераўская Германія 8 мая 1945 г. падпісала акт

¹ Люцко А. В. Помощь ЦК ВКП(б) белорусскими руководящими кадрами в 1943-1945 гг. // Веснік БДУ. 1972. № 2. С. 21-26.

аб поўнай капітуляцыі, што сведчыла аб заканчэнні вайны ў Еўропе. У акце аб капітуляцыі гаварылася:

«1. Мы, ніжеподпісавшыся, дзейваю от имени Германского Верховного Командования, соглашаемся на безоговорочную капитуляцию всех наших вооруженных сил на суше, на море и в воздухе, а также всех сил, находящихся в настоящее время под немецким командованием, — Верховному Главнокомандованию Красной Армии и одновременно Верховному Командованию Союзных экспедиционных сил...

6. Этот акт составлен на русском, английском и немецком языках. Только русский и английский тексты являются аутентичными.

Подписано 8 мая 1945 года в гор. Берлине»¹.

3 падпісаннем акта аб капітуляцыі Германіі другая сусветная вайна не скончылася, бо працягвалася вайна на Далёкім Усходзе з Японіяй. Савецкі Саюз уступіў у вайну з Японіяй 9 жніўня 1945 г. і закончыў яе 2 верасня, калі быў падпісаны акт аб капітуляцыі Японіі.

3 заканчэннем другой сусветнай вайны 4 верасня Прэзідыум Вярхоўнага Савета ССР выдаў Указ, у якім гаварылася: «В связи с окончанием войны и прекращением чрезвычайного положения в стране признать, что дальнейшее существование Государственного Комитета Обороны не вызывается необходимостью, в силу чего Государственный Комитет Обороны упразднить и все его дела передать Совету Народных Комиссаров СССР»².

Перамога народаў Савецкага Саюза і яго арміі над гітлераўскай Германіяй і мілітарысцкай Японіяй у вайне 1941—1945 гг. мела сусветна-гістарычнае значэнне. Многія народы Еўропы былі выратаваны ад каланіяльнага рабства або нават ад поўнага знішчэння. Пераход да мірнай працы на Беларусі патрабаваў ад людзей самаадданай працы і цяжкіх высілкаў. Разам з аднаўленнем прамысловых прад-

¹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. М., 1970. С. 512—513.

² Тамсама. С. 555.

прыемстваў у гарадах пачалося будаўніцтва новых заводаў і фабрык, школ, тэхнікумаў і іншых устаноў асветы і культуры.

Пасля перамогі ў вайне людзі спадзяваліся, што сталінскі таталітарны рэжым хоць трохі аслабне, але на Беларусі зноў пайшлі арышты і высылкі ні ў чым не вінаватых людзей. Найбольш жорсткія рэпрэсіі праводзіліся супраць нацыянальна свядомай інтэлігенцыі, настаўнікаў, якія працавалі ў школах пад час акупацыі.

Гераічная барацьба беларускага народа з гітлераўскай Германіяй садзейнічала павышэнню аўтарытэту Беларускай ССР на міжнароднай арэне.

§ 7. Права

Згодна з законам Вярхоўнага Савета СССР ад 1 лютага 1944 г., за саюзнымі рэспублікамі было замацавана права ўступаць у непасрэдныя зносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі пагадненні і абменьвацца дыпламатычнымі прадстаўнікамі. Згодна з гэтым законам, 24 сакавіка 1944 г. шостая сесія Вярхоўнага Савета Беларускай ССР прыняла закон аб утварэнні Народнага Камісарыята замежных спраў рэспублікі. З гэтага часу пачынаецца аднаўленне міжнароднай дзейнасці рэспублікі.

Пад час другой сусветнай вайны права Беларускай ССР не мела самастойнага значэння, бо, згодна з Канстытуцыяй СССР, выданне Крымінальнага і Грамадзянскага кодэксаў было аднесена да кампетэнцыі СССР, а па астатніх галінах права таксама дзейнічалі ў асноўным нормы агульнасаюзнага права, працягваюцца працэс бюракратычнай цэнтралізацыі. Асабліва яскрава гэты працэс праявіўся ў працоўным заканадаўстве. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 26 чэрвеня 1940 г. быў устаноўлены жорсткі рэжым працы. Рабочым і служачым дзяржаўных устаноў, заводаў і фабрык забаранялася звальняцца з працы па жаданню работніка. Усталёўвалася крымінальная адказнасць за самавольнае пакіданне працы, за прагул без уважлівых прычын.

Спазненне на працу больш чым на 20 хвілін разглядалася як прагул і каралася як крымінальнае злачынства. Пастановай СНК БССР ад 19 верасня 1940 г. дзеянне гэтага ўказа распаўсюджвалася і на рабочых і служачых Белкаапсаюза. У канцы 1939 і 1940 г., згодна з Дэкларацыямі Народнага сходу Заходняй Беларусі аб нацыяналізацыі зямлі, банкаў і буйной прамысловасці ў заходніх абласцях, Савет Народных Камісараў БССР выдаў шэраг пастаноў аб нацыяналізацыі прадпрыемстваў розных галін прамысловасці, гандлёвых устаноў і жылых дамоў, калі яны перавышалі памер 113 м².

Пасля нападу немцаў на Савецкі Саюз і ўвядзення ваеннага становішча былі ўнесены дапаўненні ў працоўнае заканадаўства. 26 чэрвеня 1941 г. быў выдадзены Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время», якім дазвалялася адміністрацыі прадпрыемстваў устанаўліваць абавязковыя звыштэрміновыя гадзіны працы працягласцю ад адной да трох гадзін на дзень. Затым 26 снежня 1941 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР уводзіліся яшчэ больш жорсткія меры крымінальнай адказнасці працоўных за самавольнае пакіданне працы або прагул. Гэтыя ўказы дзейнічалі на Беларусі некаторы час і пасля заканчэння вайны.

У мэтах забеспячэння правоў воінаў Чырвонай Арміі на жыллё па іх былым месцы жыхарства Пастановай СНК СССР ад 5 жніўня 1941 г. на час вайны за ўсімі асобамі, якія служылі ў арміі, захоўвалася іх жылая плошча. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 14 сакавіка 1945 г. «О наследниках по закону и по завещанию» было пашырана кола спадчыннікаў па закону. Да іх спісу далучаліся бацькі, а пры іх адсутнасці — браты і сёстры памёршага.

Значныя змены былі ўнесены ў сямейнае заканадаўства Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 8 ліпеня 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об

установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства». Гэтым указам, з аднаго боку, падтрымліваліся мнагадзетныя сем'і і маці-адзіночкі, з другога — жанчына, якая нарадзіла пазашлюбнае дзіця, пазбаўлялася права на падачу ў суд іска аб аліментах з бацькі дзіцяці, на два тыдні быў павялічаны адпачынак па цяжарнасці і родах працуючым жанчынам. Былі прадугледжаны і іншыя льготы жанчынам і іх дзецям. З мэтай паменшыць колькасць разводаў ускладняўся шлюбна-разводны працэс. Шлюб мог быць скасаваны толькі судом і пры выкаванні цэлага шэрагу ўмоў. Спачатку трэба было звярнуцца ў народны суд, потым апублікаваць у мясцовай газеце (у Мінску ў «Звяздзе») аб'яву аб скасаванні шлюбу. Народны суд сам не меў права скасаваць шлюб, ён павінен быў прымірыць мужа і жонку, а калі паміж імі прымірэння не адбылося, яны мелі права, пасля таго як заплаціць значную пошліну, звярнуцца з іскам у абласны суд, куды павінны былі з'явіцца муж і жонка.

Крымінальнае заканадаўства пад час вайны было дапоўнена шэрагам указаў Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР. 6 ліпеня 1941 г. выйшаў Указ «Об ответственности за распространение в военное время ложных слухов, вызывающих тревогу среди населения», згодна з якім вінаватыя караліся зняволеннем ад двух да пяці гадоў, калі гэтае злачынства не падпадала пад больш суровае пакаранне. Але апрача судоў і вайсковых трыбуналаў людзей расстрэльвалі і без суда, бо кожны вайсковы або партызанскі начальнік мог аддаць загад аб расстрэле чалавека. З гэтай мэтай дзейнічалі так званыя «заградатрады» НКВС, якія павінны былі расстрэльваць салдат і камандзіраў, што адступалі пад націскам ворага.

Крымінальнае заканадаўства ваеннага часу было скасавана на тэрыторыі СССР, за выключэннем заходніх абласцей Беларусі і некаторых іншых, Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 21 верасня 1945 г., у заходніх абласцях Беларусі яно працягвалася да 4 ліпеня 1946 г.

§ 8. БССР — адна з заснавальніц Арганізацыі Аб'яднаных Нацый

Новыя правы саюзных рэспублік у сферы міжнародных адносін і абароны аблягчалі барацьбу савецкай дыпламатыі за права іх удзелу ў стварэнні і рабоце Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.

На папярэдніх перагаворах аб стварэнні новай міжнароднай арганізацыі па бяспецы, якія пачаліся восенню 1944 г. (ЗША, Думбартан-Оксе), савецкая дэлегацыя паставіла пытанне аб тым, каб паўнапраўнымі ўдзельнікамі гэтай арганізацыі, побач з СССР, былі і 16 саюзных рэспублік. Але дадзеная прапанова, як і трэба было чакаць, сустрэла рашучае прэрэчанне з боку заходніх дзяржаў, асабліва ЗША. Адзін з аргументаў — саюзныя рэспублікі не суверэнныя, не самастойныя дзяржавы, хоць гэты аргумент не перашкаджаў заходнім краінам падтрымліваць прэтэндэнтаў на членства ў ААН, далёкіх ад палітычнай незалежнасці. Палітыка СССР у дадзеным пытанні расцэньвалася як імкненне мець «множественное членство» ў міжнароднай арганізацыі па бяспецы. Пытанне ў Думбартан-Оксе не было вырашана і зноў абмяркоўвалася ўжо на Ялцінскай канферэнцыі кіраўнікоў СССР, ЗША і Англіі ў лютым 1945 г. Нарэшце ў выніку вострых дыскусій было прынята кампраміснае рашэнне аб прадстаўніцтве ў ААН толькі Беларускай і Украінскай рэспублік і, значыць, аб допуску гэтых дзяржаў да першапачатковага членства.

На канферэнцыі Аб'яднаных Нацый, якая адкрылася 25 красавіка 1945 г., савецкая дэлегацыя паставіла пытанне аб запрашэнні для ўдзелу ў ёй Беларусі і Украіны. Прапанова была падтрымана. Прадстаўнікі БССР і УССР былі запрошаны на канферэнцыю ў Сан-Францыска. Накіраваная Беларускай ССР дэлегацыя мела паўнамоцтвы на падпісанне канчатковага тэксту Статута ААН. 26 чэрвеня 1945 г. прадстаўнікі БССР падпісалі ў ліку 50 яе заснавальнікаў Статут ААН. 30 жніўня 1945 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР ратыфікаваў Статут. 24 кастрычніка ратыфікацыйная грамата была дэпанавана Дзяржаўнаму дэпартаменту ЗША.

Кароткі агляд адраджэння беларускай дзяржаўнасці дазваляе зрабіць выснову, што, нягледзячы на ўсе цяжкасці і складанасці, наша дзяржава паступова, крок за крокам, умацоўвала сваё міжнароднае становішча і разам з ім свой нацыянальна-дзяржаўны суверэнітэт.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Абрамовіч А. М. Правовой статус советского гражданина. Мн., 1988.
- Борьба за Советскую власть в Белоруссии. Т. 1—2 1918—1920 гг. Мн., 1968-1971.
- Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Т. 1—2. Мн., 1962-1972.
- Бровка Ю. П. Международная правосубъектность БССР. Мн., 1967.
- Бровка Ю. П. Белорусская ССР — суверенный участник международного общения. Мн., 1974.
- Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Мн., 1970.
- Вихарев С. Р. Суверенитет БССР в составе СССР. Мн., 1958.
- Вишневицкі А. Ф. Очерки истории государства и права Республики Беларусь (1917-1995 гг.). Мн., 1995.
- Головко А. А. Деятельность Советов Белоруссии по осуществлению экономической политики в деревне в 1927—1936 годах. Мн., 1968.
- Гуткоўскі М. М. Сістэматычны паказальнік заканадаўства Беларускай ССР за 1919—1928 гг.
- Декреты Советской власти. Т. 1—10. М., 1957—1980.
- Игнатенко И. М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Мн., 1992.
- Из истории установления Советской власти в Белоруссии и образования БССР. Т. 4. Мн., 1954.
- История Советской Конституции. 1917—1956. М., 1957.
- История государства и права Белорусской ССР. Т. 1—2. Мн., 1970-1973.
- Канчер Е. С. Белорусский вопрос. Пг., 1919.
- Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики (на пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 — декабрь 1918 г.). Мн., 1975.
- Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики. (Провозглашение республики. Развертывание национально-государственного строительства. Ноябрь 1918 — февраль 1919 г.) Мн., 1979.
- Круталевич В. А. На путях национального самоопределения. БНР - БССР - РБ. Мн., 1995.
- Круталевич В. А. Административно-территориальное устройство БССР. Мн., 1966.
- Луцкевіч А. Дваццаць пяць гадоў (1903—1928). Мн., 1991.
- Мартиневич И. И. История суда в БССР. Мн., 1961.
- Мартиневич И. И., Пастухов М. И. Судебно-правовая реформа в Республике Беларусь. Мн., 1995.
- Маргунский С. П. Государственное строительство БССР в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). Мн., 1966.
- Матусевич А. В. Политическая система. Состояние и развитие. Мн., 1992.
- Нарысы гісторыі Беларусі Ч. 2. Мн., 1995.
- Октябрь 1917 г. и судьбы политической оппозиции. Ч. 1—3. Гомель, 1993.
- Очерки по истории государства и права БССР. Мн., 1958.
- Очерки истории государства и права БССР. Вып. 2. Мн., 1969.
- Парэчын Г. Е. Наша Канстытуцыя. Мн., 1928.
- Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии. 1941-1944. Мн., 1965.
- Сборник законов Белорусской ССР. 1938—1967. Т. 1—2. Мн., 1968-1969.
- Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. М., 1921.

Цвикевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918.

Широков А. Т. ЦИК Белорусской ССР в 1919-1936 гг. Мн., 1979.

Юхо И. А., Сокол Л. К. Учебное пособие по истории государства и права Республики Беларусь. Мн., 1994.

Вучэбнае выданне

**Кругалевіч Вадзім Андрэевіч
Юхо Іосіф Аляксандравіч**

**ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАВЫ
І ПРАВА БЕЛАРУСІ
(1917-1945 гг.)**

2-е выданне

Рэдактар *Г. І. Сергіенка*
Мастак *Л. М. Гоманаў*
Мастацкі рэдактар *Г. А. Шышкін*
Тэхнічны рэдактар *С. А. Курган*
Карэктар *В. Т. Каласоўская*

Падпісана ў друк з гатоіых дыяпазітываў 03.12.99 г.

Фармат 84x108¹/₃₂ Папера афсетная.

Гарнітура Тайме. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 12,6.
Ум. фарб.-адб. 13,02. Ул.-выд. арк. 11,92. Тыраж 2000 экз.
Заказ 1164.

Дзяржаўнае прадпрыемства выдавецтва «Беларуская навука»
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дзяржаўнага камітэта
Рэспублікі Беларусь па друку. 220141. Мінск, Купрэвіча, 18.
ЛВ№ 13 ад 31.12.97 г.

Баранавіцкая ўзбудыненая друкарня.
225320. Баранавічы, Савецкая 80.

Кругалевіч В. А., Юхо І. А.
К84 Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917—
1945 гг.)- 2-е выд. Мн.: Беларуская навука, 2000. —
238 с., іл. 7.

ISBN 985-08-0352-5.

Паказана барацьба розных ідэалагічных канцэпцый, утварэнне органаў савецкай улады, абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі, а затым і ўтварэнне Беларускай ССР. Па-новаму асвятляюцца падзеі вайны і ўз'яднання Заходняй Беларусі з Беларускай ССР.

УДК 1321+341(476)(091)(075.8)
ББК (7.99(4Бел)я73